

КЫМ

16+

НОРУОТ ХАҢЫАТА

16 № (22667)

2024 сый

Муус устар

25 күнэ

чэбэр күн

сэттиэлэҕэ биирдэ тахсар

www.kyym.ru

https://t.me/kyymsakha

«СЫЛ ХАҢЫАТА-2008, 2015» НОМИНАЦИЯ КЫАЙЫЛААБА. «ТИРАЖКА – СЫЛ РЕКОРДА 2009, 2015» БҮТТҮҮН АРАССЫЙАТААҕЫ БИРИЭМИЙЭ ЛАУРЕАТА
«АРАССЫЙА БАСТЫҢ НАЦИОНАЛЬНАЙ ХАҢЫАТА-2018» БИРИЭМИЙЭ ЛАУРЕАТА

Муус устар 27 күнэ – Өрөспүүбүлүкэ күнэ!

ЛЕНАТУРФЛОТ

Комфортабельные круизы
на собственных теплоходах

ООО «ЛЕНАТУРФЛОТ»
Сайынны сынналангыҥы
эрдэттэн былааннаа!
Сайаапкалары хомуйабыт

БИЛСЭР ТӨЛ: 8(4112) 42-43-24

КҮН-ДҮҮЛ

Муус устар 25 күнэ

ЧЭБЭР КҮН

Күнүс +2° С (-2° U)

Түүн -5° С (-9° U)

Былыттаах, кыраалаан
хаардаах ардах.

Муус устар 26 күнэ

ЧӨЛ КҮН

Күнүс -2° С (-6° U)

Түүн -4° С (-8° U)

Былыттаах, сөнүүтэ суох.

Муус устар 27 күнэ

СҮБЭ КҮН

Күнүс +1° С (-3° U)

Түүн -5° С (-9° U)

Кыра былыттаах, сөнүүтэ суох.

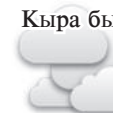
Муус устар 28 күнэ

ӨРӨБҮЛ

Күнүс +3° С (-1° U)

Түүн -5° С (-9° U)

Кыра былыттаах, сөнүүтэ суох.

Муус устар 29 күнэ

ААН КҮН

Күнүс +3° С (-1° U)

Түүн -4° С (-8° U)

Кыра былыттаах, сөнүүтэ суох.

Муус устар 30 күнэ

ХАҢЫЫ КҮН

Күнүс +6° С (+2° U)

Түүн -2° С (-6° U)

Күннээх.

Ыам ыйын 1 күнэ

ОРТО КҮН

Күнүс +5° С (+1° U)

Түүн -1° С (-3° U)

Былыттаах, кыраалаан
хаардаах ардах.

U – Угаров шкалата

Эйгэ

География билимин дуоктара Александр Федоров:

– “Глобальной сылайы” саҕаламмытын кэннэ кэрдилибит ойуур анныгар ирбэт тонг чөлүгэр кыайан түспэт эбит... Маһы кэрдии түмүгэр ирбэт тоҥо ирэн, сир структурата алдьанан, ойуур иккистээн үүммэт. Сирэ кутангы турар буолар. Оннук сиргэ маһы бырамыысыланнай кэрдии ытыллыа суохтаах...

Үөһээ Аммаба бырамыысыланнай таһымнаах мас кэрдитэ бардабына, бу сир экологията барыта кэһиллэр кутталлаах...

6 с.

Эридьиэс

өрөспүүбүлүкэ бүддьүөтүгэр биэрэллэрэ. Оттон бэйэбит олохтоох тэрилтэлэрбит өрөспүүбүлүкэ бородууксуйатын 3 %-нын эрэ хаачыйалара...”

СӨ бүтэһик Үрдүкү Сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ Климент Иванов кэпси: “Саха сиригэр сопхуостар саҕана судаарыстыбага туттарыллар 1 солк. сыаналаах бородууксуйабыт иһин 5 солк. тийэ субсидия ыларбыт... Саха сиригэр онгоһулар бородууксуйа 97 %-на ССРС министриэтибэлэригэр быһаччы бас бэринэр тэрилтэлэргэ онгоһуллара. Кинилэр үтүмэн дохуоттарын 4 %-нын эрэ

9 с.

Дьай

ИДьМ, Борокуратуура, силиэстийэлиир кэмитиэт отчуоттарын аахтаах, өрөспүүбүлүкэбитигэр биэртэн биэр дьиксиннэриилээх ыар түбэлтэлэр устуу-субуу тахса тураллар. Ол иһигэр: “43 саастаах эр киһи 34 саастаах ойобун муннун уонна кулгаабын быспыт...”; “Олунньу томоороон тымныта буолан турдабына, эр киһи биэргэ арыгылаабыт дьахтарын сыгыннахтыы таһырдыа анньан баран, аанын хатанан кэбиспит... Дьахтар үлүйэн өлбүт...”; “Итирик эр киһи гражданскай ойобун илиитинэн-атабынан кырбаан, вентиляторынан үлтү сынньан өлөрбүт...” – диэннэри көрөбүт.

24 с.

Ил Дархан Штыровтуун көрүстэ

Ил Дархан Айсен Николаев Москваба СӨ судаарыстыбаннай сүбэһитэ Вячеслав Штырову кытта көрүстэ.

Көрсүһүгэ Саха сириҥ тырааныспарын тиһигин дьүүллэстилэр. Чуолаан, Ленскэй—Мииринэй учаастагар “Мух-туйа” суолун хапытаалынай өрөмүөнүн туһунан. Былырын “Куттала суох хаачыстыбалаах суоллар” национальнай бырайыагынан бу суолга Нүүйэ өрүһү туоруур күргэни тутан киллэрбиттэрэ. Быйыл суол өрөмүөнэ салбаныаба.

Билигин Саха сиригэр саҥа тырааныспар морсурууттарын онгоруу тэтим-нээхтик барар. Ол курдук, Ленскэйтэн Пеледуйунан уонна Витиминэн ааһан, Иркутскай уобаласка тахсар суол тутуугун былаанныыллар. Бу үлэ Владимир Путин 2030 сылга диэри Бүлүү, Лена уонна Халыма федеральнай айан суоллара сыл устата харгыһа суох сырыы-

ларын хааччыйарга эппит соруудабынан ытыллар.

Айсен Николаев уонна Вячеслав Штыров өрөспүүбүлүкэ энергитикэтин бөбөргөтүү боппуруостарын таарыйдылар. 2024 сылга Саха сиригэр Уус Куйгаба дьобус кыамталаах атомнай ыстаансыйаны (АСММ) тутуу сүрүн түһүмэ5э сабаланаар. Инньэ гынан, бу ыстаансыйаны үлэлэтэргэ олохтоох каадыры иитэн таһаарар тобоостоох буолбут.

АСММ Арасыйыа дизайннаах эбий-иэгин бырайыага РИТМ-200Н дойдуга саҥа реакторнай тэрилин базатыгар оҥоһуллубут. Билигин РИТМ-200 8 реактора номнуо бэлэм уонна 4 универсальнай ледоколга туруоруллубут.

МГУ ректорыныын

Ил Дархан Айсен Николаев уонна М.В. Ломоносов аатынан Москубатаабы судаарыстыбаннай университет ректора Виктор Садовничай билим эйгэтигэр бииргэ үлэлэһии туһунан кэпсэтиллэр.

Сүрүннээн, күн-дьыл, килиимэт уларыытын, Саха сиригэр килиимэккэ норуоттар икки ардыларынаабы научнай-бырактыычаскай кэмпириэнсийэни тэрийии уонна дойдуга сүрүн университетта 2025–2030 сылларга “Север” научнай-үөрэтэр киин үлэтигэр кыттарын туһунан кэпсэти буолла.

Айсен Николаев “Север” киин үлэтин-хамнаһын билиһиннэрдэ. Бу киингэ 23 научнай тэрилтэ, 32 тэрилтэ, 13 университет, ол иһигэр Н.Э. Бауман аатынан МГТУ, МФТИ, Иоффе аатынан ФТИ, о.д.а. холбоһоллор.

Бу киин 2023 сылга Камчатканы, Чукотканы, Магадааны, Сахалины кытта бииргэ үлэлэһэн, саҥаны айыыга 150 патены ылла, 4600 научнай ыстатыйа бэчээттэнэ, 70 технология олоххо киирдэ, 700-тэн тахса үлэ миэстэтэ табыста.

Саха сиригэр ирбэт тон туругун уонна килиимэт уларыытын чинчийгэр МГУ кыттыһара улахан суолталаах.

“Абыйах сыллаабыта биһиги эмиэ

көрсөн турабыт, Саха сирэ «Вернадский» научнай-үөрэтэр консорциумга киирэрин туһунан кэпсэппиппит. Билигин Саха сирэ — тэтимнээхтик сайдан иһэр, биһиги дойдубутугар сүнгкэн суолталаах эрэгийиэн. Кини киэн-нэлэмэн иэнин туһаба таһаары, суолун-иһин онгоруу — сайдыы суола. Уһук Хоту массыына уонна тимир суолун тутуу уустук сорул, ол эрэри МГУ учуонайдарын көмөтүнэн быһаарыллар кыахтаах. Биһиги исписэ-лиистербит уруккуттан ирбэт тон, сир ириитин кыһалбатынан дьарыктаналлар. Эрэгийиэн сайдар суолугар бу боппуруос улахан суолталаабын учуоттаан, эспертиисэ ытарга бэлэммит”, — диэн Виктор Садовничай эттэ.

Түмүккэ Айсен Николаев МГУ ректорыгар үрдүк набаараданы туттарда. Ил Дархан ыйаабынан, Виктор Садовничай Саха сириҥ “За укрепление мира и дружбы народов” бочуоттаах бэлиэһэн набаарадаланна.

“Мобильнай луохтуурдар”

Саха сириҥ мобильнай биригээдэтин бырааастара быйыл 10 улууска сырыттылар. Мобильнай бырааастар муус устар саҥатыттан барыта 3736 киһини көрдүлэр, ол иһигэр 1196 оҕону.

Муус устар 19 күнүгэр Эдьигээн улуһуттан бырааастар биригээдэлэрэ кэлбиттэрэ. Мобильнай бырааастар Бэстээх, Баахынай, Кыстатыам, Эдьигээн нэһилиэктэригэр 460-ча киһини көрбүттэр. Биригээдэ сорох үлэһиттэрэ Үөһээ Дьааҥы улуһугар үлэлииллэр.

Кинилэр 642 киһи көрдүлэр уонна улуус 8 нэһилиэннэлээх пуунун хабар былааннаахтар: Боруулаах, Баатабай, о.д.а. Биригээдэ көһө сылдьар үлэтэ муус устар 24 күнүгэр диэри салбаныаба.

Муус устар 10 күнүгэр Анаабыр улуһугар оҕо бырааастарын биригээдэтэ көппүтэ. Кинилэр 676 оҕону көрдүлэр. Элбэх хайысхалаах икки биригээдэ Муома уонна Орто Халыма улуустарыгар үлэлииллэр. Муомаба барыта – 395, Орто Халымаба 426 киһини көрдүлэр.

Муус устар 12 күнүгэр Усуйаанаба көһө сылдьар биригээдэтэ иккис түһүмэ5эр көппүтэ. Үлэ сабаланыабыттан

барыта 429 оҕону көрдүлэр.

Муус устар 13 күнүгэр Аллайыахаба тиийи эмитиер биригээдэ көппүтэ. Кинилэр билигин 155 киһиэхэ, ол иһигэр 81 оҕоро көмөнү онордулар. Өссө элбэх хайысхалаах икки биригээдэ Булуҥ уонна Эбээн Бытантай улуустарынан үлэлиир. Булуҥ улуһугар 4 нэһилиэннэлээх пуунга сырыттылар. Бу кэмгэ 270 киһини көрдүлэр, олортон – 90 оҕону.

Эбээн Бытантай улуһугар барыта 283 киһини көрдүлэр. Мобильнай бырааастар 3 нэһилиэннэлээх пууну хабар былааннаахтар.

Санатан эттэххэ, “Мобильнай дуоктар” бырайыак чэрчитинэн Саха сириҥ Арктика улуустарын олохтоохторугар анал көмөнү онгорууну Ил Дархан Айсен Николаев көбүлээбитэ. Бу үлэ дойдуга бэрэсидьиэнэ Владимир Путин көбүлээбит “Доруобуйа” национальнай бырайыагын толорууга ытыллар.

СКЭ ыйа-күнэ бигэргэннэ

РФ Үөрэбин министриэристибэтэ уонна Үөрэх эйгэтин кэтиир федеральнай сулуоспа СКЭ (ЕГЭ) саҥа наардалын (расписание) бигэргэттиллэр. Ол быһыытынан оскуоланы бүтэрээччи биир эксээмэни туттарбыт сылыгар хаттаан туттарар бырааптанна.

Туһааннаах бирикээскэ информатика, обществознание, нуучча тыла, физика, химия эксээмэннэрин, ону сэргэ омук тылын суругунан чааһын хаттаан туттарыы от ыйын 4 күнүгэр ытыллара чопчуланар.

Биологияны, географияны, математиканы (базовай уонна профильнай), устуоруйаны, литэрэтиирэни уонна омук тылын сангаран туттарыллар чааһын — от ыйын 5 күнүгэр. Маны таһынан бигэргэммит наардалга, оскуоланы бүтэрээччи түмүгү ылан хаттаан туттарарга быһаарынарын курдук, эксээмэннэри биридимэтинэн арааран болдьохторун быһаардылар.

Бастакы уонна булгуччулаах биридимэтигэр СКЭ болдьохторо

уларыбатабын бэлиэтээтилэр: ыам ыйын 23 күнүгэр — география, литэрэтиирэ уонна химия, ыам ыйын 28 күнүгэр — нуучча тыла, ыам ыйын 31 күнүгэр — базовай уонна профильнай таһымнаах математика. Бэс ыйын 4 күнүгэр — обществознание уонна физика, бэс ыйын 7 уонна 8 күннэригэр информатика эксээмэнин кытта омук тылын сангаран туттарар чааһа биир кэмгэ буолуохтара. Биология уонна омук тылын суругунан чааһа бэс ыйын 11 күнүгэр устуоруйаны кытта биир кэмгэ буолуохтара.

Онуоха, географияба, информатикаба уонна обществознаниеба булгуччулаах судаарыстыбаннай эксээмэни (ОГЭ) бэс ыйын 10 күнүгэр көһөрдүлэр.

Казахстанга Саха сириҥ Күннэрэ

Казахстанга Саха сириҥ Күннэрэ түмүктэннилэр. Бүтэһик күнгэ Алматы куоракка Абай аат. Казах национальнай опера уонна балет академическай тыйаатырыгар “Ньургун Боотур” операны туруордулар. Испэктээкили бэркэ кэрэхсээн көрдүлэр, түмүккэ сүһүөхтэригэр туран ытыс тыаһынан балай да махтаннылар.

Казахстанга Саха сириҥ Күннэрин ыытар туһунан былырын тохсунньуга СӨ Ил Дархан Айсен Николаев уонна Казахстан бэрэсидьиэнэ Касым-Жомарт Токаев көрсүһүүлэригэр дуогабардаспыттара.

Саха сирэ бу күннэргэ Казахстанга эргизэһэ, экэниэмикэ5э, инбэстииссийэ5э уонна туризмга кыабын билиһиннэрдэ.

Ил Дархан Айсен Николаев бэрэсидьиэн Касым-Жомарт Токаевтыын көрсүһүүлэригэр салгыы ханнык хайысхаба бииргэ үлэлэһэр туһунан дьүүллэстилэр. Оттон Ил Дархан Казахстан Бырабыталыстабытын Бэрэссэдээтэлэ Олжас Бектеновы кытта атыыга-эргизэһэ-экэниэмикэ5э бииргэ үлэлэһии туһунан кэпсэтиллэр.

Успуорт эйгэтигэр сибээһи бөбөргөтөргө, буолаары туар “Азия оболоругар” уонна Аан дойдутаабы көс дьон V оонньууларыгар бэлэмнэнии чэрчитинэн Айсен Николаев Казахстан туризмга уонна успуорка министирэ Ермек Маржикпаевы кытары көрүстэ.

Дьонуннаах докумуоннарга илии баттастылар. Ол курдук, Хотугу Казахстан уобалаһын Акиматын кытары эргизэн, экэниэмикэ, билим-тиэхиньикэ уонна

социальнай-гуманитарнай хайысхаларга бииргэ үлэлэһэргэ былаан ылылынна. Казахстанга мас тардыһытыгар норуоттар икки ардыларынаабы турниры ытарга регламент бигэргэтилибит. Саха сириҥ уонна Казахстан Суруйааччыларын сойуустара бииргэ үлэлэһиэх буолбуттар.

Саха сириҥ сайдыытын корпорацията Казахстан креативнай индустрияба альянсын кытары бииргэ үлэлэһэргэ меморандум түһэрибиттэр. Саха сиринээ5и Б8 акселератор уонна Казахстан интерактивнай технологияларга уонна үөрэх бырагыраамаларыгар Omnium Киинэ кыттыһан араас дьаһалы уонна бородуукталарын тарбатыыга кэпсэппиттэр.

Хотугу Казахстан уобалаһын бастакы салайааччыта, өрөспүүбүлүкэбинтин төрүттээччилэртэн биирдэстэрэ М.К. Аммосовка аналлаах “Чабылхай Максим” быыстапкаба 1897–1938 сс. хабар Хотугу Казахстан судаарыстыбаннай архыыбыттан сыаналаах, сэдэх докумуоннар уонна хаартыскалар турдулар.

Казахстан олохтоохторугар уонна ыалдьыттарыгар киэн культурунай бырагырааманы билиһиннэрдилэр.

Казахстанга Саха сириҥ Күннэрэ муус устар 18–23 күннэригэр Астанаба уонна Алматыга ытылынылар.

Өлөр өлүүттэн быыһаата

Дьон олобун быыһыыр дьоруойдары билиэх уонна махтаныах тустаахпыт. Ол курдук, ааспыт өрөбүлгэ Күөх Хонууга оҕо өлүүлээх улахан издээн тахсыабын, дьолго, 58 саастаах Хасан Авгонов чугас балыктыы сылдьар буолан, ким да былабайга билиааммата. Үтүө санаалаах эр киһи уу тырааныспарын институтугар тиэхиньигинэн үлэлиир эбит.

Оҕо хаһыытын истээт, тута көмө5ө ыстаммыт. 10 саастаах уолаттар сэрэм-мэккэ мууска оонньуу сылдыбыттар. Онтулара хайа баран, үс оботтон иккитэ ууга түһэн, тимирэн барбыттар. Балкысыт бадараннаах сиринэн оболорго ыстаммыт, аара бачынгката түспүтүн да аахайбатах. Биир оҕону сонно таһаарбыт, оттон иккис оҕону булбатах. Ол иһин муустаах ууга умсан, тимирбит оҕону хостоон таһаарбыт. Уолчаан ча-чайан, сөтөллөн уонна ытаан барбыт.

Хасан оҕону бэйэтин кууркатыгар суулаан ириэрэн, уоскутан баран кытылга таһаарбыт. Ону ааһан иһэр дьон биидьийэ5э устубуттара тарбаммыт. Кинилэр “Суһал көмөнү” ыгыраарга уонна оболору салгыы ириэрэргэ көмөлөспүттэр.

Ууттан чугас олорор дьонго “оболоргутун мээһэ ытыман” эбэтэр мууска тахсар кутталлаабын үчүгэйдик сэрэтин” диэн этэбит.

“Чэбдик нэһилиэк” кэккэтигэр

Күн бүгүн «Чэбдик нэһилиэк» бырайыакка Саха сириҥ араас улуһуттан 100 муниципальнай тэриллии киирэр.

Ааспыт сыл түмүгүнэн бырайыак «Лучшие практики популяризации здорового образа жизни на территории Российской Федерации» Бүтүн Арасыйытатаабы куонкурус дипломана буолбута.

“Бырайыак нэһилиэннэ5э доруобуйата туруктаах буоларыгар, физическэй культуураба уонна успуорка утумнаах дьарыгы тэрийиигэ, Саха сиригэр физическэй культууранан уонна успуордунан дьарыктанар дьон ахсаанын элбэтиигэ туһуланар. Билигин бырайыакка өссө эбии 50 нэһилиэги киллэриэхпит”, — диэн бырайыак салайааччыта Зинаида Афанасьева бэлиэтиир. Бырайыак кыттааччыларыгар успуорт инбэнтээрэ, таһаһа-тэрилэ уонна набаарада атрибуттара бэриллэллэр.

“Биһиги үчүгэй хаачыстыбалаах

успуорт инбэнтээрин ылбыппыт. Ону кытта мэтээлинэн уонна кырааматанан хааччылыбыппыт. Бырайыакка 2023 сылтан кыттабыт. Нэһилиэннэ5э успуорка кө5ө үрдээтэ. Олохтоохтор ааттарыттан көмө5үт иһин махтанабыт”, — диэн Төҥүлү нэһилиэгин баһылыга Петр Эверстов санаатын үллэстэр.

Хас биирдии нэһилиэккэ уопсастыбаннай инструктордар физкультурнай-чэбдигирдэр уонна успуорт тэрээһиннэрин ыталлар, ону тэнгэ ГТО нуормаларын туталлар. Инструктордар бары «Чэбдик нэһилиэк» бырайыагынан идэни үрдэтэр кууруска үөрэммиттэр. Нэһилиэктэринэн барыта былырын 2436 физкультурнай-чэбдигирдэр уонна успуорт маассабай тэрээһинэ ытыллыбыт. Онуоха араас саастаах 65,4 тыһ. тахса киһи хабыллыбыт.

СНИЖЕНИЕ ЦЕН НА СЕЛЬХОЗТЕХНИКУ

ШПАГАТ ВЕРЕВКА ДЛЯ ПРЕСПОДБОРЩИКА

ПРЕСПОДБОРЩИКИ

МИНИ-ТРАКТОРА

ПОЧВОФРЕЗА

КОСИЛКИ

ГРАБЛИ ВОРОШИЛЬНЫЕ

ул. Курнатовского 86

89142725063 W/A 89142784434

Угуйук

Халаан

Быйыл саас Сибиир сорох эрэгийиэннэригэр халаан уута элбэх эрэйи-буруйу ажалла. “Бу манньк улахан халаан уута кэнники 112 сылга аан бастаан бэлиэтэнэр” диэн мээнэбэ эппэттэр.

Өскөтүн бу иннинэ улахан ыксаллаах-быһы-майгы Оренбург уобалаһын Ор-скай куоратыгар буолбут (онно даамба алдьанан куорат ууга былдьаммыта) эбит буоллабына, билигин бастакы күөнгэ Тюмень уобалаһа табыста. Хаат-ыттан тахсыбыт Ишим өрүс таһыма 10,64 м тэнгэстэ. Былаастар сылыктыылларын, Ишим уонна Тобол өрүстэр уулара бу күннэргэ өссө мунгутаан улаа-тыан сөп. Билигин Тюмень уобалаһыгар ыксаллаах быһы-майгы биллэриллэн турар, бэнидиэнниктээби туругунан, 3 тыһ. киһи куттала суох сирдэргэ көһөрүлүннүлэр.

“Зеленскэй кэпсэтэргэ бэлэм” дииллэр да...

Бу нэдиэлэбэ Украина бэрэсидьиэнэ В.Зеленскэй Арасыйыа кытта эйэлээх кэпсэтиигэ бэлэмин туһунан өссө төгүл төхтүрүйэн эттэ.

Кини Гуго Травер диэн француз биллиилээх блогерыгар: “Биһиги бу иирсээнтэн хайдах тахсар туһунан бэйэбит көрүүлэрбитин докумуонуга тигэн, өстөөхпүтүгэр (Арасыйыаба) тиксэрээри, дүүллэлээри гынабыт”, – диэн кэпсээтэ.

Украина былаастарын көбүлээ-нининэн, бэс ыйын 15–16 күннэригэр Швейцарияба Украина айдаанын эйэ-

лээхтик быһаарар кэмпириэнсийэ бу-олуохтаах. Арасыйыа ол тэрээнингэ “туох да туһата суох” диэн кыттыбат былааннаах.

Кириэмил “биһиги Киев былааста-рын кытта кэпсэтииттэн хаһан да ак-каастаммаппыт. Ол эрэри, арбаангы дойдулар уонна Украина бэйэлэрэ онгорбут “бырайыактарынан” бу иирсэ-эни убарытарга сөбүлэспэппит” диир.

Иран уонна Пакистан – добордуулар?

Бу күннэргэ Иран бэрэсидьиэнэ Ибрахим Раиси Пакистанга кэлбитин чизнигэр, Исламабад куорат саҥа тутулла турар улахан уулуссатыгар “Иран-авеню” диэн ааты ингэрдиһэр. Бу дыһалы Пакистан бырабыыталыстыбата “Ираны кытта биир санаалаабын биллэрээри” ылыммыт.

Иран бэрэсидьиэнэ бу сылдьан Пакистан үрдүкү солороох тойотторун: бэрэсидьиэнин, парламенын спикер-дэрин уо.д.а. кытта бөмөнөөн олорон кэпсэтиэхтээх. Кини кэлбитин чизнигэр Пакистан сорох уокуруктарыгар судаа-рыстыбаннай бырааһынныгы, өрөбүл күнүн биллэрдилэр.

Биллэрин курдук, бу күннэргэ Иран былаастара Израилы, арбаангы дой-дулары кытта олус күүстээх утарыта турсууга киирсэ сылдьаллар. Пакистан былаастара онно туох да саарбаба суох Ираны өйүүллэрин, кини диэки “ыал-дьалларын” биллэрэллэр.

Кыраныыссаларын быһаарсаллар

Муус устар 22 күнүттэн сабалаан Ереван уонна Баку дойдулар икки ардыларынаабы кыраныыссаларын чуолкайдыр үлэни (делимитизация, демаркация) сабалаатылар.

Онно, чуолаан, Армения Та-вуш уобалаһыгар баар 4 сэлиэннэ дьылбата быһаарыллар. 1990-с с. иир-сээн кэмигэр, уруккута (ССРС сабана) Азербайджанга киирэр, азербайд-жан дьоно олорубут нэһилиэнньэлээх пууннара күүс өттүнэн Арменияба “көһөрүллүбүттэрэ”. Бу быйылгы чуолкайдаһы түмүгэр, ол сэлиэннэ-элэр Азербайджанга төннөр буоллу-лар. Дойдулар икки ардыларынаабы кыраныысса олус мунаах, иирбэ-та-арба, киирии-тахсыы курдук буолан, ол бөһүлөктэр Азербайджанга бар-дахтарына, Армения бэйэтин иһигэр

сылдыһар суоллара эгин быстан хаа-лар эбит. Маны сэргэ, ол бөһүлөктэргэ кэлин олохсуйбут тыһыынчанан армян дьоно сир-халлаан икки ардыгар туран хаалаллар. Онтон сылтаан Арменияба долгуйаллар. Холобур, “Дашнакцутюн” баартыа: “Пашинян ити сирдэри нэһилиэнньэ уопсай референдумун бигэргэтиитэ суох Азербайджанга биэрээри онгосторо – сокуоннайа суох. Бу иһин, дойдутун интэриэһин таннарбытын, Төрүт сокуону кэспитин, Армения куттала суох буолуутугар суу-дайбытын иһин, Пашинян суут иннигэр эппиэттибэ”, – диэн саанар.

Кытай аармыйатыгар – уларыыйы

Си Цзиньпин көбүлээһининэн, Кытай Сэбилэниилээх күүстэрин ис ту-тулугар улахан уларыыйылар киирэ тураллар. Ол курдук, кибернетика, информация, аэрокосмос боппуруостарынан дыарыктанар анал чаастар баар буолуохтара.

Bloomberg аабыныстыба (АХШ) ону “аан дойдуга баһылыр сабыдыал иһин АХШы кытта күрэхтэһи чэрчитинэн, Кытай бэйэтин аармыйатын аныгылыы

информация сэриитигэр бэлэмниир” диэн быһаарар.

Кытай аармыйатыгар улахан ула-рыйыылар бара туралларын былырын эмиз элбэхтик суруйбуттара. Ол кур-дук, аармыйаба хоруупсуйа чаччылар арыллыбыттарын кэннэ, байыаннай салалта кэккэтигэр олус күүстээх “ыра-астыыр” үлэ ытыллыбытын, сүүһүнэн-тыһыынчанан эписиэр, байыаннай чунубунньук тутулан хаайыллыбытын, кимнээх эрэ “сүтэн” хаалбыттарын уонна “бэйэлэригэр тийиммиттэрин” кэпсииллэр.

Былдьаһыктаах Африка

Politico аабыныстыба (АХШ): “АХШ үрдүкү салалтата Африка дойду-ларыгар байыаннай күүһү илдээ тийээн кыбылла-кыттыһа, “демокра-тияны олохтуу” сатыыр туһата суобун өйдөөн эрэр. Африка дойдулара манньк “кыттыһыны” букатын сөбүлээбэттэр, ол иһин Арасыйыа ди-эки тардыһаллар. Африка сорох дойдуларыттан французтары үүртэлээн таһаардылар.

Онно тутта АХШ байыаннай дара “эйэни олохтооччу” буолан кубулуан киирэ сатаабыттара табыллыбата. Билигин бу дойдуларга Арасыйыа киирдэ. Африка дойдулара арбаангы дойдулар, АХШ “үөрэтэ сатыылларыт-тан” хабарбаларыгар диэри тоттулар,

салгыы ону тулуйар былааннара суох. Чахчы, билигин Африка сорох дой-дуларыттан (холобур, Чад, Нигер...) АХШ бэрэстэбиитэллэрин, байыаннай күүстэрин холдьобон таһаарты ту-раллар.

Эйэни олохтооччулар бүтэн бараллар

2020 с. Хайалаах Карабахха армян–азербайджан сэбилэниилээх иир-сээнэ түмүктэммитин кэннэ, онно ордон хаалбыт армяннары көмүскээри, Арасыйыа эйэни олохтуур контингента киллэриллибитэ.

Онтон 2023 с. күһүнүгэр Азербай-джан байыаннай дыайыны салгыы ыппытын кэннэ, Карабах сириттэн 100-чэкэ тыһ. армян дьоно тэскилээн биэрэргэ күһэллибиттэрэ. Ол түмүгэр манна армяннары көмүскүүр, быһыыр-абырыы кыһалба бэйэтинэн сүппүтэ. Дьингинэн, эрдэ түһэриллибит дуога-бар быһыытынан, Арасыйыа байыан-най күүстэрэ онно 2025 сылга диэри сылдьахтаах этилэр. Муус устар 17

күнүттэн Арасыйыа эйэни олохто-оччулара Карабахтан – Азербайджан сириттэн – тахсан эрэллэр.

Сорох ырытааччылар “Арасыйыа эйэни олохтооччулара киирбит сирдэ-риттэн си-дүүгээр арабан быстааччы-лара суох, онон кинилэр Карабахтан аны хаһан да барбаттара буолуо” диэн Приднестровьены, Собуруу Осе-тияны уо.д.а. кытта тэнгэни-тэнгэни үгэргээчилэр. Син бараллар эбит.

Бэртэр күөнтэһэллэр

Reuters аабыныстыба «2019 с. АХШ бэрэсидьиэнэ Д.Трампа ЦРУ көмөтүнэн аан дойду СМилэрин уорганнарыгар, социальной ситимнэргэ Кытай бырабыыталыстыбатын, Си Цзиньпини анаан хараардар, куһаҥан курдук көрдөрөр кистэлэнгэ эппэрээсыйэни сабалаабыта. Ол дыһалы ЦРУ билингэ да диэри толоро олорон буолуохтаах” диэн суруйар.

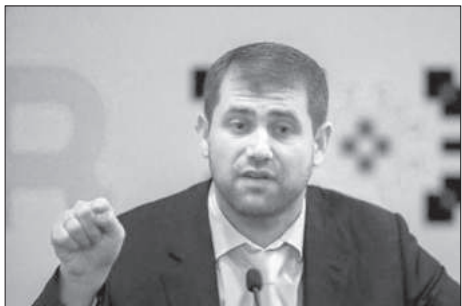
Бу манньк сорууда бэриллэрин кытта, ЦРУ оперативниктара Кытай бэйэтин иһинээби социальной ситим-нэргэ “дойдубут былааһа хоруупсуйаба батылынна, тойотторбут уорбут харчы-ларын арбаангы дойдуларга кистиил-лэр” энгин диэн сымыыа иһитиннэри бөбөтүн ыта олорубуттар. Ону сэргэ, кинилэр Кытайы баһаабырдар күүстээх

үлэни Собуруулуу-Илингги Азия, Афри-ка дойдуларыгар тэрийбиттэр.

“Ол төрүөтэ – АХШ былаастара Кы-тай аан дойдуга дыайыта-сабыдыала улаатан, гео-бэлиитикэбэ ыйааһына ыараан, араас бэрик-туһах көмөтүнэн АХШ ис бэлиитикэтигэр эмиз орооһон барытыттан куттаныы” дииллэр.

Молдова

Молдова оппозициятын бэрэстэбиитэлэ, дойдутугар сууттана, хаайылла сылдьан баран билигин Арасыйыаба куотан кэлэн олорон Илан Шор: “Бу кэнники 4–5 сылы быһа Молдованы Евросойуус салайан-дыһайан олорон.

Ити кэм иһигэр дойду быста дыадай-да, ыһылынна-тобулуна. Дьобуруопа билигин Молдованы сэрии сэбинэн хото хадабалыыр. Билигин дойдуга, быһа холоон, 600 мөл. дуоллар сыаналаах сэрии сэбэ киллэрилиннэ. Дьон аһыыр

аһа, таннар таһаһа суох олордобуна сэ-рии сэбинэн хадабалыыр кимиэхэ уонна туохха нааданый? Молдова туһугар дьингээх кыһамныы баара буоллар, аһынан-үөлүнэн, биэсийэ харчытынан көмөлөһүө этилэр. Ол – суох. Кинилэр 2,5 мөл. эрэ нэһилиэнньэлээх кыра дойдуну сэбилээн кими утары сэриигэ умса анһаары онгостоллоруй?” – диир. Илан Шор сотору кимнээх эрэ Прид-нестровье Өрөспүүбүлүкэтин кытта сэбилэниилээх иирсээни күөртүөхтэрин сөбүн этэр.

Биллэн турар, дойдутугар (Молдоваба) миллиардын дуоллар харчыны уоран сиэһингэ буруйданан баран, атын дойдуга куотан кэлэн оло-рон киһи этиитэ “бүтэһиктээх кырдык” буолбатаба өйдөнөр, ол да эрэри...

Украинаба ааттары “сааһылыыллар”

Украина Үрдүкү радатын дыкутааттара дойду 300 нэһилиэнньэлээх пуу-нун (15 куорат, 54 бөһүлөк, 267 сэлиэннэ) аатын уларытаары онгостоллор, “украиналыы тыл ирдэбилигэр сөп түбэспэттэрин” уонна “Арасыйыа баттыгастаах бэлиитикэтин кытта сибээстээхтэрин” иһин.

Ол ааттар истэригэр Первомай-ское, Маевка, Пушкино, Кутузовка, Суворово, Ватутино, Новомосковск, Южноукраинск уо.д.а. диэннэр бааллар. Ону таһынан, нэһилиэнньэлээх пууннар нууччалыы ааттарын украиналыы ула-

рытан суруйар буолуохтара.

Уопсайынан, ССРСы, Арасыйыаны кытта сибээстээх сирдэр ааттарын, устуоруйа пааматынныктарын утары охсуһуу Украинаба 2015 сылтан тохто-обокко утумнаахтык ытыллар.

Ыанар ынах төбөтүгэр көмө харчы тугунан үчүгэйдик?

Бу мэхэньиисим олоххо кириэбиттэн элбэх мөккүөрү таһаарда. Ол аата, элбэх киһи интэриэһин таарыйда. Мин бу мэхэньиисими билингги кэмнэ ырыынакка эппиэттир саамай сөптөөх быһаарыынан сыаналыыбын. Бу Ил Дархан Айсен Николаев билигин үөскээбит ыарахаттары туоратарга кэмигэр саамай сөпкө ылыммыт муударай, дириг ис хоһоонноох дьаһала буолар. Ол тоботун ыраахтаабылаах Арассыыйа аатырбыт сытыы өйдөөх чунообунньуга Козьма Прутков «Смотри в корень» диэн этиитигэр олобуран, т/х бэлиитикэтин «силиһэ» буолбут астыыр-үөллүүр кэпэрэтииптэр үлэлэриттэн быһаарыыбын сабалыым.

Сымыйа кэпэрэтииптэр тохтуохтаахтар

Тыа хаһаайыстыбатын көрдөрүүтэ сыллата тангары түһүүтэ олохтоммут систиэмэ олох ирдэбилигэр кыайан эппиэттэбэтигэр тахсар. Атын биричиинэ суох. «Тыа сириин дьонно сүрбэ суох, үлэлиэн бабарбат, бэлэмнэ эрэ бэрт» диэн этии – салалта бэйэтин мөлтөбүн, анаалыстаан үлэтигэр сөптөөх сыананы бэриммэтин туоһута.

Бүгүнтүгү үтү, эти соботуопкалыыр, астыыр, баттар кэпэрэтииптэр сүөһү иитэр дьонтон олох ыраахтар. Интэриэстэрэ сөп түбэспэт. Үтү туттарааччы «бу мин тэрийбит, мин кыһалҕабын быһаарар тэрилтэм» диир төрүөтэ ханан да суох.

Буолумуна, сыра бөһөнө ыабыт биир лиитирэ үтүн баара-суоҕа 10–15 солк. эрэ тутар. Туох ороскуоттаабын-барыстаабын отучча сылы быһа чып кистэлэнгэ тутан кэлбит, хаһан да кырдыгынан отчуоттаабат тэрилтэ дьон итэбилин ылар кыаҕа суоҕа биллэр. Үтү ыаччы бэйэтин үтүн арыылаан да атыылаатабына, биир лиитирэ үтүн 42 солк. батарбыт курдук үбү аахсар кыахтаах. Итини таһынан бөлөнөх (обрат) үтэ бэйэтигэр хаалар. Үтү туттарааччы күн аңаардыыта кэми сүтэртбэт. Онон барыстаахтык үлэлиирбэр (извлечения экономической выгоды) тирэх буолуо диэн тэрийсибит, кирибит кэпэрэтииптэр сүрүн сыалын толорбокко, төттөрүтүн, бэйэтигэр харчытын «ыан» ылар, онон улахан көдүүтэ суох.

Федеральной сокуон тутуһуллубат

Дьингэнэн, бу кэпэрэтииптэрбит 1995 с. РФ N193-ФЗ сокуонугар олобуран тэриллибиттэрэ. Сокуоннар ыстатыйалара олоххо норуотунан, былааһынан биһирэммит бириинсиптэргэ олобуран суруллар. Бу сокуон сэттэ сүрүн бириинсипкэ тирэбиэр. Биир-биир ырытан көрүүбүн:

1. Кэпэрэтиипкэ баҕа өттүнэн кириити, тэрийи (добровольность) бириинсиптэ тутуһуллар дуо? Судаарыстыбаннай да, муниципальнай да былаас уорганнара кэпэрэтиип хаһаайыстыбаннай, финансовый уонна да атын үлэтигэр ороһор бырааптара суох. Биэс киһиттэн саҕалаан (физическое лицо), хас бабарар киһи муста түһээт, кэпэрэтиип хайа бабарар көрүнгүн тэринээлэрэ көнүл. Саха сиригэр соботуопкалыыр кэпэрэтииптэр салайааччылары, үптэрэ-харчылары үөһэттэн, т/х үлэтин тэрийэргэ бырабыыталыстыба боломуочуулаах уоргана буолбут ТХМ быһааччы ороһуутунан тэриллэллэр уонна киһи этиитин эрэ толороллор. Ити уоргантан көнүлэ суох астыыр-үөллүүр

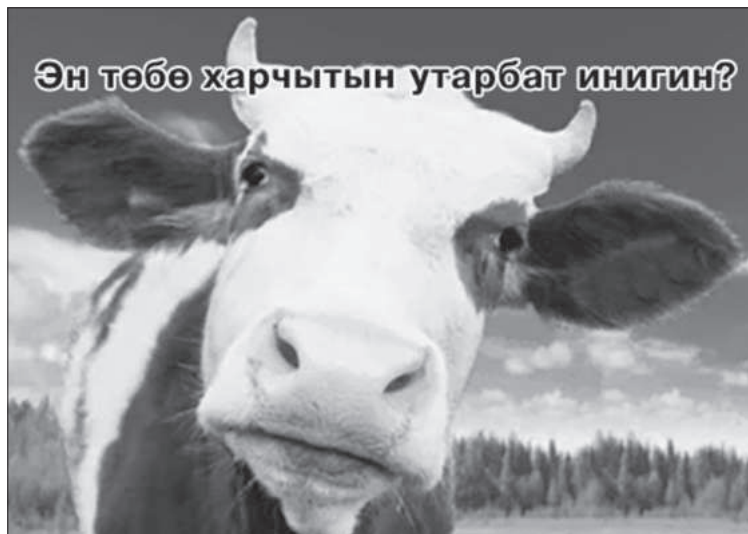
функциялаах кэпэрэтиипи кыайан тэрииммэккин, административнай, эканэмиическэй ырычаах көмөтүнэн булгуччу хааччахтанар. Бу – олох сыһына, сокуон ыйыытын куруубайдык кэһи, норуот биһирээбит бириинсиптэрин тэпсии. Кэпэрэтиипи тэрийээччилэр (учредители) эрэ тэрийиэхтээхтэр уонна чилиэн буолуохтаахтар.

2. Кэпэрэтиипи салайыи сокуонунан норуот былааһын (дэмэкирээтийэ) бириинсиптэргэ олобуруохтаах. «Один член – один голос» диэн, пайщик эрэ кэпэрэтиип бары үлэтигэр ороһор бырааптаах. Ол оннугар биһиэхэ кэпэрэтиип сүрүн үлэтин хаамыыта, үп боппуруоһугар тийэ, ТХМ ороһуута суох оҥоһуллубат. Түмүгэр пайщик бу тэрийбит тэрилтэтигэр хабаалаҕа кириэр, туох да бырааба суох көлүүр буһа эрэ буолар. Дьингэнэн, кэпэрэтиипкэ пайщик кылаабынай киһи, хаһаайын буолуохтаах этэ.

3. Кэпэрэтиип үлэтэ чилиэннэригэр аһаҕас (доступность информации) буолуохтаах диэн бириинсип тутуһуллар кыаҕа суох. Кэпэрэтииптэрбит олус кизг сири хаһан тэриллэллэр. Дьингэр, кэпэрэтиип чилиэннэрэ бэйэ-бэйэлэрин үчүгэйдик билсиэхтээхтэр, мунгура суох итэбэйсиэхтээхтэр. Ол суох. Биллиилээх эканэмиис А.В. Чаянов кэпэрээссийэ бастакы сүһүөх тэрээһиннэрэ наһаа тэнийииттэн (горизонтальная распространения) сэрэллэбит аахайыллыбат. Кэпэрэтиип нэһиликтэртэн бырабылаан-наларын чилиэннэрэ дьоннорун иннигэр отчуоттаабыттары олох истэ иликпин. Үксүн туох боппуруос көрүллүбүтүн да билбэттэр, билэ да сатаа-баттар. Эгэ, нэһиликтэригэр мунньахтаан туох эмэ сонун боппуруоһу көтөбүөхтэрэ дуо? Итинник «баламат» быһыыны кэпэрэтиип салалтата, улуус туһааннаах чунообунньуктара тутатына төрдүттэн силистэри түөрүллэр дьылгалаахтар. Ол да иһин баччаанҕа диэри үтү соботуопкаланар уонна ырыынакка батарыллар сыанатын араастаһыытын суумата ханна барарын олохтоохтук быһаарыы, ырытыы суох. Ким да билбэт, билэ да сатаабаат буолбуттар.

4. Бэйэ-бэйэбэ көмөлөсүһүү, барыһы үллэстии курдук бириинсип төрдүттэн үлэлээбэт. Үлэлиир кыахтара да суох. Туох сыаллаах кэпэрэтиип тэриллэбитэ үгүстэргэ өйдөммөт. Өйдүү да сатыыр сатамат, бобуу-хаайы – «табу» – буолар.

5. Кэпэрэтиип үлэтигэр пайщиктан атын туора киһи кытара, ороһоро хааччахтанар диэн бириинсип үлэлээбэт. Ким кэлэн мэлдьи көндөй ноокооко олоһор, үбэ-харчыта кистэлэн анаардаах тутуллар

Эн төбө харчытын утарбат инигин?

кэпэрэтиипкэ симиллэ сатыай, туох да туһаны, барыһы ылбат буоллабына?

6. Арай «кэпэрэтиип ороскуотун чилиэннэр бары тэнгэ сүгэллэр» диэн бириинсипи билингги кэпэрэтииптэр салалталара биирдэ да дьоннорун иннигэр туруорбатахтарын хайгы саныыбын. Арааһа, пайщиктарын иннигэр туһалара суохтарын бэйэлэрэ син билинэллэр быһыылаах. Боруоба ити боппуруоһу туруоран көрдүннэр эрэ, бу «карточный домик» кэпэрэтииптэр сол күн тыал үрбүтүн курдук ыһыллыахтара.

Үгүһү-элбэҕи лабанхалы барбакка, бу курдук кэпэрэтииптэри тэринэр табыллыбат! Итини отут сыллаах олох уоплута дакаастаабытын өйдүүр кэм кэллэ буолбатах дуо?

Көнүл санаата суох ырыынак үөскээбэт

2023 с. ахсынньытыгар Ил Дархаммыт Айсен Сергеевич Ил Түмэнгэ Илдьитигэр «Несмотря на постоянный рост государственной поддержки, объем валовой продукции сельского хозяйства растет не так, как ожидалось. МСХ республики сейчас должен действовать как штаб обеспечения продовольственной безопасности. А вместо этого он никак не может отойти от ЗАСТАРЕЛЫХ МЕТОДОВ работы» диэн ТХМ лиинийэтинэн ытыллар бэлиитикэни олус сөпкө кириитикэлээн турар. Саҕа да миниистир туох да сонун хамсааһыны киллэрэ илик. Т/х урукку бадарааннаах суолун хайдах куурдара буолла? Оттон бириэмэ күүппэт, т/х үлэтигэр көлүөнэлэр ситимнэрэ быстара бу кэллэ!

Онон билигин Айсен Николаев «саҕа мэхэньиисимэ» диэн ааттаммыт ыанар ынахха 39 тыһ. солк диэн сүөһү иитэр дьонго анаммыт БЫҺАЧЧЫ КӨМӨ харчытын туһунан ырытан көрүүм. Бастатан туран, болбомтобутун БЫҺАЧЧЫ КӨМӨ диэн тылга уурагытыгар ыгырабын. Бу курдук судаарыстыба сүөһү иитэр дьонго КӨМӨТҮН Евросойуус дойдуларыгар өссө эрдэттэн биһирээн тутталлар. Онтон көмө суумата, эбэтэр 39 тыһ. солк., элбэх дуу, аҕыйах дуу диэн, олох туһунан үһүн кэпсэтии.

БЫҺАЧЧЫ КӨМӨ тугу биэрэрий?

1. Олус судургу, дьонго өйдөнүмтүө. Ыанар ынахтаах киһи сылын аайы судаарыстыба көмөтүн ылар бырааптаах.

2. Улуус хайа бабарар мунугар олоһор, сүөһү ииттэр

киһи холкутук бэрэбиэркэлиир кыахтаах (прозрачность). Сүөһүлээх киһи биир ыанар ынабар быйыл 39 тыһ. солк көмөнү ылыахтаах буоллабына, ыйытара – ол көмөтө кэллэ дуу, суох дуу диэн эрэ. Оттон улуус боломуочуулаах чунообунньуга сыл сабаланытыгар хотоннору кэрийэн, кимиэхэ, төһө, ханнык курууппалаах сүөһү турарын эрэ сурунар. Бэрэбиэркэтэ итинэн бүтэр ээ.

3. Сүөһүлээх киһи түс хаһаайыстыбатын үлэтин былааннарыгар эканэмиическэй көнүлү ылар. Бу көмөнү ылбыт киһи ордор үтүн ханна, төһө сыанаба баттарын бэйэтэ быһаарар. Бу киһи тулалыыр ырыынагы үөрэтэ үөрэнэр, урбаанньыгэр дьобура сайдар. Төбөтө үлэлээн барар, олоҕо сэргэхсийэр, айар-тутар дьобура күүһүрэр.

4. Кэпэрээссийэ сокуонугар олобуран, баар бириинсиптэргэ тирээн тус бэйэтин наада-тын толунарыгар (извлечения экономической выгоды) атын дьону, тэрилтэни кытта баҕа өттүнэн кыттыһар кыахтанар. Итини барытын бэйэтэ баҕа өттүнэн таларыгар суол аһаҕас буолар, кими да кэтэспэт. Ол быһаарынытыгар барытыгар бэйэтэ эрэ эппиэттир.

5. Үтү соботуопкалыгар анаммыт судаарыстыба көмөтө нэһилиэк таһымыгар кэлэр буолан, биирдиилээн сүөһүлээх дьон, нэһилиэк да салалтата, «аны хайдах дьаһаннахпытына, олохпутун тупсарар дьон буолалыт?» диэн толкуйга түһэллэр. «Биир төбө үчүгэй – икки төбө өссө үчүгэй» диэн бириинсип үлэлиир усулуобуйата үөскүүр. Дьон да, нэһиликтэр салалталара да, үтүктүһэ-үтүктүһэ саҕа суолу-иһи көрдүөхтэрэ, киллэриэхтэрэ диэн бүк эрэнэбин.

6. Нэһилиэк да, улуус да таһымыгар көхтөөх, туһалаах күрэстэһии, уопут атаһытыга, үчүгэи үтүктүһүү үөскүүр.

7. Үтү, үттэн оҥоһуллар бородууксуу хаачыстыбата тупсар. Үтү хаачыстыбата мөлтөөһүнэ, дьингэнэн, билингги соботуопкалыыр тэрилтэлэр үлэлэрин истиилиттэн «доболоннуур». Олус кизг сиртэн үтү хомуйуу элбэх бириэмэни ылар, оттон үтү түргэнник буорту буолар.

Отчуот ирдэнэрэ сыһа

Олох уустук, дьон да араас. Сорохтор, үтү соботуопкалыыр билингги систиэмэтин сөбүлүүр өттүлэрэ, төбөбө ылбыт көмө үптэрин кыттыһан эбэтэр араас дуоҕабардаах сыһыанҕа кириэн үлэлииллэригэр эмиэ хааччах суох. Бу дьону үмүрү тардан

билингги соботуопка тэрилтэрэ үлэлэрин салгыылларыгар кыах үөскүүр. Бу тэрилтэлэр чаччы туһалаах буоллахтарына, сүөһү иитээччи, үтү ыаччы барыта да, дьэ, дьингээхтик БАҕА өттүнэн кириэһэхтэрэ. Киһи куттанара, дьаарханара суох. Били, көнүл өттүнэн кириити диэн бириинсип, дьэ, сокуон харабар сөп түбэһэн олоххо кириэр. Бу сагалыы тэрээһиннээх кэпэрэтиипкэ кирибит дьон, бэйэлэрэ талбыттарынан дьаһайар үптээх кыттыспыт буолан, дэмэкирээтийэли бириинсипинэн кэпэрэтиипи салайыыга туохтан да дьиксиммэккэ үлэлэһэр кыахтаналлар. Билингги курдук чунообунньук кэлтэйдии айбардыра лаппа мөлтүүр.

Оттон ыанар ынахха көмө харчыны отчуотка олус үлүһүйэн, дьону ыгы-түүрүү оҥорон таһаарыыга туох да көдүүһэ, туһата суох кураанах, бириэмэни сүтэри дибиин. РФ 06.07.2003 с. 112-с. №-дээх ФЗ сокуонунан сүөһү иитэр киһи олохтоох дьаһалта хаһаайыстыбаннай кинигэтигэр сөптөөх бэлиэтээһингэ баар буоллабына, т/х табаары оҥороочуотун быһыытынан судаарыстыба көмөтүн ылар бырааптаах. Ханньык да отчуоту түһэрбэккэ, нолуок уорганнарыгар регистрацияламмакка, нолуогу төлөөбөккө эрэ. Биэнсийэ тэрилтэтин кытта дуоҕабар түһэрсэн ыйга саамай кырата 150 солк. төлөөн үлэтин ыстааһын аахтарыан эмиэ сөп. Саха дьонугар олус табыгастаах, барыстаах сокуон!

Быйылгы үүккэ харчы барыта тардыллыта, чунообунньук кэпэрээссийэ систиэмэтигэр (т/х сүрүн, саамай харчылаах миэстэтигэр) ороһуута олус дириг силистээбин туоһута. Ил Түмэммитигэр тийэ биир лиитэрэ үүккэ харчы хайдах төлөнөрүн быһаара сатаан, анал сокуон таһаара сатыыллара дыкты. Бу, сүрүннээн, ырыынак быһаарар хайысхата. Быйыл эрэ Саха сиригэр кыһын кэлбит, сүөһү ииппит буолбатахпыт. Базовый көмө бэрээдэгэ оҥоһуллубута ырааппыт буолуохтаах этэ. Оннук базовый көмөнү ити Айсен Сергеевич «саҕа мэхэньиисимин» курдук, холобура, ыанар ынахха диэн мээһэ уларыйбат көмө сылын аайы оҥоһуллар гына олохтоммута буоллар, сүөһү ииттэр баҕалаах киһи үлэлииригэр да, былааннарыгар да төһөлөөх үчүгэй, бигэ тирэх буолуо этэй?! Ким кыахтаах, үлэлиэн баҕалаах тахсыа этэ.

Ил Түмэн төбөтүн үлэлэтиэхтээх

Билигин өрөспүүбүлүкэбэ т/х анаммыт үптэн ынах сүөһү көрүүтүгэр, үтү соботуопкалыгар, ыанар ынах төбөтүгэр диэн быһа холуйан 5 млрд 500 млн. көрүллэр. Итини өрөспүүбүлүкэбэ баар ыанар ынах төбөтүгэр үлэлэрдэххэ, 77 400 солк буолуо этэ. Ырыынак сокуона этэринэн уонна дойду сокуоннарыгар олобуран үлэлиир дьонго тэрээһиннээх – тэрээһинэ суох диэн араарбакка, тэн үлэлиир, сайдар (равные условия, равные возможности) усулуобуйаны БЫНАР ЫНАБЫН төбөтүн ахсын сыла аайы аныырга БАЗОВАЙ датаасыйа олохтуур буоллар, олохтоох үтү, эт ырыынага лаппа улаатыа, үтү-эт сыаната түһө этэ. Бу көмө Саха сириин усулуобуйатыгар сүөһүнү иити ороскуотун 40% эрэ сабар. Европа дойдуларыгар бу көмө кээмэйэ 74% тийиэр.

Онон, олохтоох үтү, эт элбириин ситиһэр сокуоннары оҥорорго Ил Түмэн төбөтүн сынньарыгар үлэ баһаам!

**Роман БАРАШКОВ,
СӨ норуотун
хаһаайыстыбатын үтүөлээх
үлэһитэ.**

«Айта», «Карина», Михалков — эбэтэр саха киинэтин тободорунан

Саха киинэтин туһунан элбэҥи суруйаллар, ырыталлар: хайгыыллар да, сороҕор кириитикэлииллэр даҕаны. Билигин уон сыллаабыта муммут Карина Чикитова туһунан “Карина” диэн киинэ улахан ситиһилээхтик көстө турар.

Киинэни, муус устар 19 күнүнээҥи туругунан, Саха сиригэр саамай элбэх — 109 тыһ. киһи көрбүт.

“Карина” саха киинэлэрит-тэн хаһаангытааҕар да элбэх — 35 мөл. солк. тахса үбү киллэрбит. Саха сиригэр рекорд олохтообут. Баччаанҥа диэри Степан Бурнашев 26 мөл. хомуйбут “Айтата” чөмпүйөһөннөн испитин быдан аһара түспүт. Бу үлүгэр үп аһаардас Саха сиригэр иһиттэн кып-кылгас кэм иһигэр хомуллубут. Оттон хайалара ордук барыстаабыт диэтэххэ, күрэхтэһи салҕанар. Бурнашев киинэтин бүддьүөтэ 6,5 мөл. солк. буоллабына, Марианна Сизгэн 30 мөл. солк. туттубут.

Өссө киинэ биир күн, муус устар 18 күнүгэр, элбэх үбү киллэрбитинэн, Арасыйыа үрдүнэн 2-с миэстэҕэ тахсыбыт. Киинэ пуондатын ЕАИС (кииннэммит автоматизированнай информационнай систиэмэ) диэн ыстатыстыканы ааҕар систиэмэтэ ити күн саамай элбэх харчыны “Сто лет тому вперед” диэн киинэ киллэрбит. Оттон биһиги “Каринабыт” аатырбыт “Летучий корабль” диэн былыргы остуоруйаны аныгылыы туруорбут киинэлэрин үһүс миэстэҕэ үтэйэн, иккис миэстэҕэ тахсыбыт.

Баһаалыста, “Арасыйыа үрдүнэн” диэн этилибитин сыһа өйдөөмүр. ЕАИС киинэлэр күн аайы төһөлүү үбү киллэрэллэрин ааҕар. Сарсыныгар олох да харчы киллэрбэтэх диэн эмиэ сөп. Нолуок ааҕарга табыгастаах албас. Ити биир күн хоппут “Летучий корабль” киинэбит көстүбүтүн тухтары барыта миллиард солк. кэрингэ хомуйбут диэн суруйаллар. Оттон биһиги киинэбитин мөлүйөнүнэн дыон көрбөтүнэн, итиччэ элбэх харчыга сананан да көрбөппүт чоххы.

Арасыйыа киинэ ырыынагар тахсыы

Ол эрэри “Каринаны” киинэ атын тыйаатырдара интэриэһиргээн, бу муус устар 25 күнүттэн кытаанах тургутууга — Арасыйыа үрдүнэн көрдөрүүгэ киирэр. Москваҕа, Санкт-Петербурга, Улан-Удэҕа, Хабаровскайга, Благовещенскайга, Владивостокка, Барнаулга, Краснодарга, Томскайга, Королевка, Ломоносовка, Киришига көрдөрүүхтээхтэр. Оттон муус устар 27 күнүттэн Воронежга, Екатеринбургга, Калининградка, Красноярскайга, Набережные Челныга, Нижнэй Новгородка, Новосибирскайга, Пермгэ, Рязанга, өссө Арасыйыа атын 10 куораттарыгар тахсыахтаах. Дьэ, бу хас эмэ уонунан мөлүйөн нэһилиэнньэлээх, элбэх харчылаах ырыынак киинэбитигэр тобо анһан кэлиэ дуо? Киин Арасыйыаҕа элбэх бүддьүөттээх, көмүүтэр кыраапыкалаах, биллэр киинэ артыыстардаах киинэ, ол иһигэр Голливуд киинэлэрин көрө үөрэммит дыон биһиги киинэбитин хайдах ылыныахтарай? Кырдьыгынан эттэххэ, “дзобуруопалыы сирэйдээх артыыстары, нуучча тылын истэ үөрэммит, үксэ нуучча нэһилиэнньэлээх

куораттар биһиги киинэбитин ыарыҕаталлар” диэччилэр. Ол иһин араас киинэ бэстибээллэригэр бастаабыт, миэстэлэспит, аатырбыт инники киинэлэрбит Арасыйыа, аан дойду прокатыгар киэнник тарҕамматтар. “Кэрэни көрбүт” киинэбит Киин тэлэбиидьеһинэҕэ сабыылаах көрдөрүүгэ тахсыбытыгар махтал диэххэ сөп. Итинник кыраалаан киирэн, Арасыйыа дыоно саха киинэтин ылыналларыгар үөрэтиэххэ сөбө буолуо эрэри, уһун кэм барыан сөп.

“Карина” итиччэ киэн аранҕа тахсарыгар кэмэ табыллыбыта уонна онгоһуллубут сирэ Турция диэн ыйыллыбыт маркетинг албаһа көмөлөспүт курдук. АБДь сабаламмытын кэннэ Арасыйыа киинэ тыйаатырдара “предсеанское обслуживание” диэн, кылгас метражаах киинэни батыһыннара Европа дойдулары, Голливуд киинэлэрин “пираттаан” (уоран) көрдөрөр албастаммытара. Сэбиэскэй саҕана киинэ көрүүх иннинэ, киинэ-сурунаалы көрдөрөллөрүн курдук. Икки сыл итинник албаһыран саансыйалары тумнан, Голливуд элбэх киинэтин кистээн көрдөрөн, Арасыйыа киинэтин тыйаатырдара барыстаахтык үлэлэббиттэрэ.

Оттон дойдуга “пираттыыры” бобуу, омок киинэтин абыайыты бэлиитикэтэ күүһүрэн эрэр диэххэ. “Киинэни уоран көрөллөр” диэн айдаан биһиэхэ наадата суох. РФ Култууратын министиэристибэтэ киинэни “пираттаан” көрдөрүүнү боппо. Киинэ тыйаатырдарын бас билээччилэр ассоциациялара омок киинэлэрин, ол иһигэр Голливуд киинэлэрин муус устар 18-тан ыам ыйын 12 күнүгэр диэри көрдөрүүнү боборго ынгырбыттар. Кыайыы бырааһындыгын кэнниттэн омок киинэтин сокуоннай ньымалары булан, элбэҥи төлөөн ылан көрдөрөр буолаллара буолуо.

Ол курдук, Голливуд киинэлэрин Киин Арасыйыаҕа бобуу кириитэ “Каринаҕа” дойду прокатыгар элбэх үбү өлөрөрүгэр көмөлөһүн сөп. Оттон тобо Турция киинэтэ буолла диэтэххэ, режиссёр “ити сахалар тустарынан киинэни аан дойдуга тарҕатарга албаһын” диэбит этэ. Итиннэ бобуу суох, үлэтин тарҕатыахтаах, хапыталыһым сокуонунан барыс ылан, салгыы атын киинэни устуохтаах буоллаҕа.

Айхал саха көрөөччүтүгэр

Саха киинэтин, дыингэн, Саха сиригэр көрөөччүлэрэ, сүрүннээн, сахалар бэйэбит аатырдыбыппыт чоххы. Саха киинэтэ табыста да, сахалар бары саҕа киинэ көрө субуруһабыт. Голливуд киинэтигэр итиччэ элбэх киһи сылдьыбат. **Онон “саха киинэтин феномена” диэн өйдөбүлү саха киинэ көрөөччүтэ үөскөппүтэ.** Киинэбитин саамай күүскэ өйөөччү, киинэ устакчылары, режиссёрда-

ры, киинэ артыыстары аатырдааччы — биһиги, бэйэбит харчыбытынан харыһыйбакка киинэни көтүппэккэ көрөн “куластыыр”, Саха сиригэр көннөрү олохтоохторо буолабыт. Дьээ-бэлэнэн эттэххэ, режиссёрдар сотору кэмнэнэн барыстарын харчыларыттан бырахсан, саха көрөөччүтүгэр махтанан таас өйдөбүннүк туруоруохтарын сөбө. Ол эрэри эдэр айааччылар “норуоппугар мунгура суох махтанабыт, таптыбыт, бэриниилээх буолуохпут” диэн дорҕоонноохтук этэллэрин биир бэйэм истэ иликпин. Сорохторо “харчы эрэ хомуйар хонуу” курдук көрөллөр да быһыылаах. Ол иһин саха сорох киинэтигэр уолбамчы санааҕа оҕустаран, устуоруйа кырдыгынан тутуспат, норуот санаатын, дыһунун учуоттаабат, норуоту түһэрэн көрдөрөр түгүннэр тахсаллар.

“Айта” уус-уран айымныы да буоллар, наһаалаһыннаах, сахалар нууччаны өлөрүүгэ буруйдаан, полиция дьэитин төгүрүйэн баран ытыалаабытара өрөспүүбүлүкэ устуоруйатыгар суоҕа.

Эрэпириэссийэ сылларыгар сүүһүнэн үтө дьоммутун “Саха сиригэр ССРС-тан арааран Японияҕа, Эмирикэҕэ биэрэри гынар успүйөһөннэргит” диэн сымыйанан буруйдаан хаайыы, буулдьа аһылыга онгорбуттара. Ол сыһына сабаҕа кырдыгынан курдук, Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии кэмигэр саха бандьыттары, дыону өлөртөөн, көмүс бириискэлэрин халаан, ол харчытынан омок сэриилэрин ынгыран дойдуларын атылы сатыыр киинэни усталлар. “Пугало” киинэҕэ саха дьахталларын түһэрэн көрдөрүү төһө сөбүн туһунан мөккүөр билигин да тохтообот.

Михалков буруйдааһына бу күннэргэ NEWS.ru сайыт кэрэспэдьиэнэ муус устар 19 күнүгэр биллиилээх режиссёр Никита Михалковтыын кэпсэтиитигэр быһа тардан бассаапка таһаарбыттарын, сорохтор, көрбүт буолуохтааххыт. Михалков былырыын Роскомнадзор омуктар икки ардыларынааҕы сыһыаны күүркэтэр диэн боппут Степан Бурнашев «Айта» киинэтин туһунан тобо эрэ уһуннук уонна биһиэхэ, омугумсуйууга урукку өттүгэр буруйданан, элбэх үтө дьоммутун 1937 с. эрэпириэссийэҕэ сүтэрибт сүрэх баастаах нуруокка, ыарыылаахтык иһиллэр гына эппит. Кини «Айтаны» көрбүтүм, киинэ былаһын тухтары көрөөччүгэ нуучча киһитин абааһы көрүүнү күүртүү сатыыр» диэн ыараханлык буруйдаата. “Айта” проакка тарбанар лиссиэнсийэтэ был-

дыаммыта ыраатта да, биллэр киһи тобо бүгүн эргиллэн санаата?

Олоххо үрүг уонна хара, хараҥа уонна сырдык кэккэлэһэ сылдыалларын курдук, биһиги туспутунан үчүгэй иһилиннэбинэ, куһаҕан эмиэ күөрэйэр. Соторутаабыта Владимир Соловьев Ил Дархан Айсен Николаевы, саха норуотун, “Алеша” таанганы, Арасыйыа Дьоруойдара сахалар тустарынан үчүгэй тыллари эппитэ. Ол дорҕооно сүтэ илигинэ, Михалков Арасыйыаҕа көрдөрүү бобуллубут киинэни омугумсуйууга күтүрээтэ. Дьикти, “тобо урут эппэтэҕэй, хаһаана сылдыбытай?” диэх курдук.

Михалков тыллара “Карина” бүтүн Арасыйыа прокатыгар тахсар уонна Казахстанга Саха сиригэр Күннэрэ ситиһилээхтик ааспыт кэмнэригэр этиллибитэ эмиэ дьикти. Ситиһии хайдах да гын, син биир күнүү, ордугурбаһыы, күрэхтэһи аргыһа суох буолбат. Ол эрэри “аан дойдуга үөскээбит балаһыанньанан, Арасыйыа таска тахсар киинэлэр идеологияларын кытаанахтык көрөр майгыны олохтоору гынна быһыылаах” диэххэ сөп.

Ол “Айта” айдааныгар көстөр курдук. Санаттахха, былырыын балаһан ыйын 15 күнүгэр Алматы куоракка Саха киинэтин Күннэрэ буолбуттара. Күннэр аһыллыларыгар Арасыйыа Култууратын министиэристибэтэ 2022 с. проакка таһаарыыны көнүллээбит, оччолорго саамай аатыра сылдыар “Айтабытын” көрдөрбүттэрэ. Казахстанга Саха киинэтин Күннэрин арийыга оччолорго култуура министиэриэ Юрий Куприянов бэйэтинэн тийбитэ.

Арай Казахстанга киинэбит күннэрэ бүтүөхтэрин биир хонук иннинэ, ыраас халлаанга этин эппитини, балаһан ыйын 19 күнүгэр эмиэскэ Роскомнадзор “Айтаны” “деструктивной ис хоһоонноох” диэн, бобон кэбиспитэ. Сотору Арасыйыа Култууратын министиэристибэтэ киинэ лиссиэнсийэтин тохтоппута. Ол кэнниттэн өр буолбакка, Юрий Куприянов министир дуоһунаһыттан ууратыллыбыта. Куприянов уурайытын “Айтаны” кытта ситимниир, табыгаһа суоҕа чоххы. Ол эрэри “Айта” Казахстанга көрдөрүллэ сырытабына бобуллубута араас боппуруону үөскэтэр. Судургутук сабаҕалаан эттэххэ, “нуучча киһитин куһаҕан диэн көрдөрөр киинэ тобо омок сиригэр табыста” диэн бэлиитикэ боппуруоһа турбут буолуон сөп.

Халлаан хаһан да хабарбанан буолбат

Билигин саха киинэтин ССРС кэннэ “аспаалга” төрөөбүт, отут сыл сабардаан турбут арбаа олох уобараһыгар олоро үөрэммит эдэр дьоммут усталлар. Оттон билигин бэлиитикэ тосту уларыйда, ол арбааларбыт өстөөхтүү сирэйдэрин көрдөрдүлэр. Онон эдэр дыону сэрэтиэххэ, араас балаһыанньа үөскүүн сөп. **Киинэ оонньуу, көр, киһини сөхтөрөр түгүннэри көрдөрөн түргэнник өлгөм харчыны өлөрөр эрэ ньыма буолбатах.** Ленин өссө киинэ саҕата суох эрдэбинэ, бэлиитикэ күүстээх үнүстүрүмүөнэ буоларын өйдөөн, “ускуустуба көрүгүнэригэр барыларыттан биһиэхэ (хомунууустарга) саамай улахан суолталаабынан киинэ буолар” диэн мээһэҕэ эппэтэх буолуохтаах.

Михалков “Айтаны” кириитикэлииригэр Брэд Питт “Казинону халааһын”, өссө “кутурук ыты хамсар” АХШ бэлиитикэтин бөрүкүтэ суох чохчуларын көрдөрбүт киинэлэр тобо тарҕамматтарын санатта. **Эмирикэ идеологиятын массыаната, бастаан туран, киинэнэн кинилэр куһаҕаннарын тарҕатыыны утарар, үчүгэйдэрин эрэ көрдөрөр суолу туһунан эттэ.** Куһаҕаннарын туһунан тарҕаттахтарына, ким кинилэр дэмэкирээтиһэлэрин, олохторун уобараһын ыраас манньаакка ылынай? Идеология охсунуута — гибридинэй сэрии биир көрүг. Онон сотору Култуурабыт министиэристибэтин иһинэн киинэҕэ, уопсайынан, култуура, ускуустуба айымньыларыгар биһиги дойдубут өрө тутар сыаннастарын тутуһалларын быһаарар хамыһыһа үөскүүн сөп курдук.

Өрөспүүбүлүкэ салалтата саха киинэтин балаһа өр иитиэхтээбитэ буутун этэ буһан, холун этэ ситэн эрэр. Владимир Путин Дьокуускайга киинэ павильонун туттарыыны өйөөбүтэ кимнээҕи эрэ күнүүлэппит буолуон эмиэ сөп. Дьокуускайга киинэ павильона тутулуннабына, мульт-киинэлэри, көмүүтэр кыраапыкалаах, собуруу биллэр артыыстары ынгыран элбэх бүддьүөттээх ураты хаачыстыбалаах, аан дойду көрөөччүтүн интэриэһиргэтэр киинэлэри онорон Арасыйыаны, Саха сиригэр аатырдар кыах үөскүөбэ. Оччобо саха киинэтэ, өрөспүүбүлүкэ креативнай экэниэмикэтин соһор локомотива буолуон да сөп. Оттон эдэр киинэ устакчылар “халлаан хабарбаһытынан” дииллэрин тохотон, сэрэхтээх буолаллара, **онгорбут киинэлэрэ туох содулланан сөбүн эрдэттэн ырыгалаан көрөллөрө хайаан да ирдэнэр.**

Оттон бары сөбүлээбит “Карина” киинэбит Арасыйыа прокатыгар ситиһиллэнэригэр баҕарыабын.

**Владимир СТЕПАНОВ.
Марк КОТОВОКОВ
хаартыската.**

Климент ИВАНОВ: “Национализация барара буоллар, Саха сирэ элбэҕи сүүйүү этэ”

(“Мин кими да
таннарбатабым” салгыыта)

– Бутуурдаах, быыһык кэмнэ саамай уустуга туох этэй? Дьон өйө-санаата бутулуута дуу, эбэтэр киини кытта сибээс быстыбыта, ыһыллыы-тобуллуу дуу?

– Хайата да буоллаҕа, ол эрэри ити кэмнэ тыыннаах хаалар иһин охсуһуу этэ. Өрөспүүбүлүкэ үбэ-харчыта, таҥаһа-саба, тоһоботугар тийэ барыта киинтэн кэлэ турдаҕа. Тыа хаһаайыстыбата, тыйыс килиимэттээх буоламмыт, ночооттоох салаа этэ. **Судаарыстыбага туттарыллыбыт биир солкуобайдаах ас-үөл иһин 5 солк. тийэ субсидия ыларбыт.**

Сир баайын туһаныыга туох даҕаны быраап суоҕа. Саха сиригэр баар сүрүн пуонда 12%-нын эрэ бас билэрбит. Оттон 88%-на Сойуус таһымнаах министиэристибэлэр, биздэмисти-бэлэр бас билиилэригэр баара. Олору барытын эмиэ үөһэттэн дьаһайаллара. **Бородууксуйа 97%-на Сойуус министиэристибэлэригэр бас бэринэр тэрилтэлэргэ оҥоһулара, оттон олохтоох былаас дьаһайар тэрилтэлэр бородууксуйа 3%-нын эрэ биэрэллэрэ. Сойуус суолталаах тэрилтэлэрбит, иннэ ғынан, үтүмэн дохуоттарыттан 4%-нын эрэ өрөспүүбүлүкэ бүддьүөтүгэр биэрэллэрэ.**

Дьэ, ити барытын түмүгэр 1988–1991 сс. дойду үрдүнэн сатыылаабыт бэлитиичэскэй, экэнэмиичэскэй кириисис ыраах, суола-иһиэ суох сытар Сахабыт сиригэр ордук ыараханлык дьайбыта. Онно эбии Гайдар “шоколай терапията” сыананы көҥүл ыппыта, бааннар кирэдьииттэрин бырыһыана сүүһүнэн аабыллар буолбута. Өрөспүүбүлүкэ ол кэмнэ 1 мөл. тахса туонна уматыгы туттара. Барытын «Якутнефтеснаб» хаачыйара. Ол барыстаах исхиэмэ үлэтэ төрдүттэн уларыйан, аны тэрилтэлэр үбү-харчыны бэйэлэрэ көрдөөн булан, уматыгынан хааччынар кыһалбаҕа киирбиттэрэ. Билигин өйдөөтөххө, суостаах-суодаллаах да дьыала эбит. Сатаабатаххына, үбү-харчыны булбатаххына, кыһын уматыга суох хаалыаххын сөп этэ.

Дьэ, ити быыһык кэмнэ үөскээбит дьулаан балаһыанньаттан тахсарга уһулуччу эпипизинэстээх уонна мунутуур түбүктээх үлэни оччолорго Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бастагы бэрэсидьиэнэ Михаил Ефимович Николаев салайбыта.

Ыарахан бэлитиичэскэй, экэнэмиичэскэй кириисис бүрүккээбит кэмигэр бэйэтин тула биир санаалаахтарын, дойду патриоттарын, үлэбэ дьобурдаахтары түмэн, Саҥа Саха сирин тулууну ситиһиилээхтик тэрийэн ыппыта, судаарыстыбаннай тутул, парламентаризм саҥа систиэмэтин олохтообута. “Аан Дархаммыт” диэн норуот мунутуур ытыктабылын, билиинитин ылбыта. М.Е. Николаев үлэтин үтүө түмүгэ бүгүнтү олохпут туругуттан даҕаны көстөр.

– **Бэҕэһээнгэ ССРС дьонугар “аны хапталыһымы тутабыт” диир хайдах этэй? Утарсыы төһө күүстээбэй? Кимнээх ордук утарбыттарай?**

– “Хапталыһымы тутабыт” диэн луоһун салалта өттүттэн биирдэ даҕаны этиллибэтэҕэ! Биһиги көлүөнэ, ол иһигэр бастакы бэрэсидьиэн хамаанда-та, сэбисэскэй былааһы, кини дойдуну сайыннарыыга үлэтин сүрүн хайысхаларын хаһан да сэмэлээбэтэҕэ. 90-с сылларга кылаассабай өрөбөлүссүөй буолбатаҕа, экэнэмиичэскэй уонна бэлитиичэскэй реформа этэ. Ол аата, сайдыы суолун уларыта тутан, дойдуну салгыы сайыннарыы.

Уларыта тутуу саҥа суола, эпипитим курдук, баартыя уураахтарынан буолбакка, сокуонунан салаллар дэмэкирээттии, дьон көҥүл санаалаах уопастыбатын тутуу; экэниэмикэни кииннээн салайыы, үбү-харчыны үөһэттэн түнгэтии оннугар эрэгийиэннэр боломуочуйаларын кэнэтии, ыстаатыстарын үрдэтии; сиртэн хостонор баайы, сүрүн пуондалары бас билэн, элбэх табаары миэстэтигэр онгортон үбүнэн бэйэни хааччыныыга киирии диэн этэ.

Оччотугар эрэгийиэннэр бас билиилэнэллэр, сайдалларыгар төбөлөрүн үлэлэтэллэр, бэлэмнэ «мэкчиргэ» буолбаттар. Дьэ, миэстэтигэр сайдарга дьон интэриэһэ үөскүүр, дойду сайдыыта түргэтиир. Билигин сайдыылаах судаарыстыбаларга оннук исхиэмээн үлэлииллэр, холобур, Кытайга. Хайдах курдук түргэнник сайыннылар!

Утарсыы туһунан этэр буоллаҕа, хайа да саҕаны саҥалааһын утарсыыга суох барбат. Ол – олох сокуона. 90-с сылларга оппозиция олус күүстээх этэ. Ол бэрэсидьиэн үлэтигэр элбэх моһолу үөскэтэрэ. Салалта кириэһилэттэттэн арахсыан багарбат сорох оппозиционердар ордук “күннээбиттэрэ”. Ол эрэри М.Е. Николаев кими да тура көрбөтөҕө, сойуоласпатаҕа. Баартыя урукку үлэһиттэрэ Саҥа Саха сирэ сайдыытыгар

улахан кылааттарын киллэрбиттэрэ. Холобура, В.М. Власов, В.А. Штыров, М.В. Мучин, Б.Д. Слепцов, А.С. Матвеев, С.А. Протоdjаконов, Н.И. Соломов, И.О. Пахомов, С.С. Борисов, В.В. Кириллин, Ф.Г. Охлопков, В.Ф. Красноштанов, А.А. Томтосов уо.д.а. Оппозиция икки өрүттээх: биэрэ сиэрдээх, уопсай дьыала олоххо киириитин мэхэйдиир. Бэл, Мэдиссиинэ киинин тутууну, төрүт үгэһи, сиэри-туому, таҥаһы, культураны сөргүтэн сайыннарыыны сэмэлээчилэр бааллара. Ону хайыангый?

Бириэмэ ким сыыспытын, ким таппытын көрдөрдөҕө.

– **Борис Ельцини билигин бары үөһэллэр. Оттон М.Е. Николаев кинилиин чугастыы этилэр. Ол туһунан тугу этиэххин сөбүй?**

– Мин кинини аныгы Арасыйа сайдыытыгар кылаатын киллэрбит судаарыстыбаннай диэйэтэл диибин. Хайа да салайааччы албастардаах. Уопсайынан, дойду салайааччытын аатын-суолун тэпсиим, киритиим – ол норуокка бэйэтигэр ночооттоох. Бэйэ устуруйатын билэр, ытыктыыр, онон киэн туттар наада. Ийэ дойдуга бэриниллээх буолуу төрдө – ол. Биһиэхэ урукку салайааччыларбытыгар сыһыан хайдахый? Ленини, Сталины “ааһан иһэн” холуннарабыт, Хрущёву тэпсибиппит ыраатта, Брежнев биһиэхэ суох ыстаан, анекдот дьоруойа буолла. Билигин Ельцин үрдүгэр үнүкүүлээн эрэбит. Оттон Францияга сэриигэ хотторон, дойдутун ыарахан турукка киллэрбит Наполеоннарын үөхпэттэр, кининэн киэн тутталлар. Англичаннар арыгыһытынан биллэр Черчили ол дьаллыгар болсомто ууран кэриэтээбэттэр, “улуу бэлиитик” диэн сыаналыыллар.

Ельцин Саха сирин сайдыытыгар аныгылыы саҥа суолу арыйбыта. Мин кинини ытыктыбын. Кини дьонго сыһыана сымнаҕаһын туһанан, сорохтор таннарбытара. Охранатын баһылыга А.В. Коржаков үлэтигэр албастарын иһин дуоһунаһыттан уһуллубута. Биллэн турар, кини онтон өстүйдэн баһабырдытыттан утары күүстэр күүскэ туһаммытара. Коржаков хас да кинигэни, хаартыскалары, килииптэри тарбаппыта, онтугар төһө харчыны онгорбута биллибэт. Төһө кырдыга-сымыйата – ыйыты, сороҕо мантаас да буолуо. Аны Коржаков “Ньыгыл Арасыйа” баартыя аатыттан 15 сыл устата дыкутааттаа-

быта эмиэ балаҕа ыйытыны үөскэтэр.

– **Баар, баһабырды кэннигэр биһиги билбэт күүстэригэр тураллара буолуо? “Бу эһиги манньыкыт” диэн өйгө-санаага иэбэр сыаллаах-соруктаах?**

– Оннук. Биир баһабырдааччыта – Никита Михалков – Б.Н. Ельцин 1996 с. бэрэсидьиэн буоларыгар сүрүн итэҕэллээх кийитэ этэ. Ельцини мунура суох хайбаабыта, быыбарга кыйабытыгар элбэх дьон мустубут үрдүк түрүбүүнэтигэр эбэрдэлээн, үөрүүтүттэн үнүкүүлээн көрдөрбүтэ. Оттон, арай, 2000 сылтан, киһи сөҕүөх, наар Ельцини баһабырдар буолбута. Саат-суут! Аны “Арасыйа Дьоруойа” аатын ылбыта... Мин итинтэн курутуйабын, сэрэхэдийэбин. Биһиги норуоппут ити мөлтөх үгэһин тохотуон наада. Билигин ыччаты дойдутун, салайааччытын ытыктыыр өйгө-санаага иитэр хайаан да наада.

– **А.А. Кугаевскай соторутаабыта “Кыымга” тахсыбыт интервьютүгэр Таалакаан туһунан ахтан турар. Эн тугу сөбүлээбэтэххин быһаарарың буоллар.**

– Мин урут дьобурдаах эдэр А.А. Кугаевскайы “Михаил Ефимович Николаев эрэллээх көмөлөһөөччүтэ” диirim. Оччолорго үп министирэ этэ. Мин киниттэн олох соһуччу, эмискэчи, кэтэспэтэх өттүбүттэн санаам түспүттээх. Ол II ыңгырылаах Ил Түмэннэ “Таалакаан сиригэр ньиэп хостооһунугар судаарыстыбаннай өйбөлү” диэн өрөспүүбүлүкэ тыын суолталаах боппуруос көрүлүүтүгэр буолбута. Ол саҥана өрөспүүбүлүкэ бэйэтин дохуотунан үбүлэнэр кэмэ этэ. Бэрэсидьиэн М.Е. Николаев: “Таалакаан куонкуруһугар 501 мөл. дуолларга кыйаһыбыт – бу биһиги улахан ситиһиит, Таалакаан ньиэбин хостооһуну биһиги экэниэмикэбитин сайыннарыыга иккис кынаппытын үүннэри курдук көрүөххэ”, – диэн дыкутааттарга туһайан эппитэ. Ил мунньахха ити боппуруоһу талааннаах экэнэмиис-финансист Эрнст Березкин итэҕэтиилээхтик көмүскээбитэ. Бырабыыталыстыба баһылыга В.М. Власов эмиэ итинник санаатын эппитэ. Ити боппуруос бырабыыталыстыбага көрүллэн, биһирээн баран, Ил Түмэн көрүүтүгэр киирбитэ. Дьүүлэһии кэмигэр А.А. Кугаевскай Таалакааны баһылааһынга төннөрүллэр кирэдьиити биэриини утаран тыл этиитэ дыкутааттар санааларын улаханлык уларыппыта. Дьэ, сүрэ бэрт.

Сокуон быһыытынан Таалакаан буонһуттан өрөспүүбүлүкэ бүддьүөтүгэр киирэр үптэн аккаастанар даҕаны барыйаан баара. Ол барыйаантан туттан, “харчы өрөспүүбүлүкэ бүддьүөтүгэр киириэхтээх” диэн санааттан ити боппуруос Ил Түмэн көрүүтүгэр киллэриллибитэ. Ньиэп хостуур атын эрэгийиэннэр куонкурус буонһуттан үксүгэр аккаастанар эбиттэр, онон хайа да бэйэлээх куонкуруска кыйан тахсаллар, сир баайын хостооһун бэйэлэригэр туһаны биэрэр эбит.

Оттон биһиэхэ? Ол утарбыт 12 дыкутаат “өнгөтүнэн” Таалакааны олигарх ылбыта. Билигин ньиэппит, гааспыт турба устун Амыр уобалаһыгар устан сукуллар. Ааһа баран, ньиэп, гаас хостуур олигархтар тэрилтэлэрэ биһиги өрөспүүбүлүкэбитигэр

регистрациялара да суох. НДФЛ, араас эбийиэктэриттэн киирэр нолуоктан куоталлар. Барыстарыттан киирэр нолуок ситэтэ суох. Биһиги итинтэн сүтүкпүт олус улахан. Дьэ, ити курдук...

– **Билигин национализация туһунан этэн эрэллэр. Оччотообу приватизация быһаарыытын “сокуоннайа суох” диэн, национализация туһунан этэн эрэллэр. Эн ону туох дии саныгың?**

– В.В. Путин бэйэтин этиилэригэр эрэгийиэннэр боломуочуйаларын кэнэтэр, сайдыыга эпипизинэстэрин үрдэтэр туһунан санаатта. Сорох политологтар инники бөдөн собуоттары, баабырыкалары национализациялааһын оҥоһулларын сабаҕалыыллар. Тус бэйэм итиннэ үөрүүнэн сөбүлэһим этэ. Того? 1991 с. ортотугар Арасыйага олорор дьыэ пуондатын босхо приватизациялыыр туһунан сокуон ылыллыбыта. Ол сөп этэ. Дьадангы уонна орто баайылаах дьон ону үөрүүнэн ылыммытара. Оттон Е.Гайдар дьаһалынан приватизация чизгэ (ваучер) олохтонон, ол судаарыстыбаннай бас билигэ көспүтэ. Дьэ, ол кэнэ 1994 с. маассабай приватизация саҕаламмыта. Сыала-соруга – Арасыйа экэниэмикэтин уонна биридиилээн тэрилтэлэрин сайдыытын түргэтэтии. Үөһэттэн хонтурол мөлтөх буолан, приватизация үүнэ-тэһинэ суох барбыта. Аахсыя баһыйар үгүс өттө баай дьонго тиксибитэ. Ол дьон инники сайдыыны көрбөккө, күннээҕи барыһы экирээппиттэрэ, кумаабы аахсыяны бэчээттээн, атыылаан, онон үлүһүйүттэрэ.

Приватизация иккис улахан долгуна 2001 с. саҕаламмыта. Тэрилтэлэр, айылҕа баайа олус чөпчэки сыанаба чааһынай бас билигэ барытара. Олигархтар бөлөхтөрө онно үөскээбитэ. Ити приватизация хампаанньата Саха сирин бас билиитин үксүн мөлиппитэ. Сиртэн хостонор баай үксэ олигархтар илиилэригэр киирбитэ.

Таас чобу, көмүһү хостуур бөдөн тэрилтэлэри ааппакка туран, күн бүгүн Саха сиригэр тастан аҥардаас икки эрэ хампаанньа – «Сургутнефтегаз», «Роснефть» НК – ньиэп уонна гаас саппааһыгар 28 лиссиэнсийэни бас билэллэр. Уопсайа 650 мөлүйүүн туонна ньиэп уонна 1,3 триллион куб.м гаас саппаастаахтар. Уонунан мөлүйүүн туонна ньиэп, сүүһүнэн мөлүйүүн туонна гаас хостонор, Амыр уобалаһыгар ВСТО уонна “Сила Сибири” турбаларынан Саха сиригэр ханна да тохтообокко сүүрүгүрэр.

Национализация барара буоллар, Саха сирэ элбэҕи сүүйүү этэ. Сир баайын хостуур бөдөн тэрилтэлэргэ аахсыянан өлүүлээх буолуо этибит, онтон билингиттээбэр быдан элбэх барыс киириэ этэ. Онон В.В. Путин инники бэлиитикэте олигархтар дойдубут баайын аҥаардастыы курбаллыыр нымаларын тохотон, олигархтыы бөдөн бас билиини национализациялааһыны уонна ол оннугар Арасыйага эрэгийиэннэригэр туһалаах аахсыялааһын бэлиитикэтин саҕалыырыгар бүк эрэллээхпин.

Нина ГЕРАСИМОВА.

2017 сылтан “Чэгийн ийэ – чэгийн оҕо” бырагырааманан 5249 ийэ уонна кинилэр дьиэ кэргэннэрэ быраастарга көрдөрбүттэр.

Чөл олоҕу бэлэхтээ

Саха сиригэр үүнэр көлүөнэтигэр анаммыт тутуох бырайыак

Саха сиригэр олохтоохторо кэнчээри ыччаты тэниэр, кэскил тэринэр, төрүүр-ууһуур, элбиир аналларын харыстыыр уонна оҕо аймах чөл буоларын ситиһэр, хараанныыр үлэ – эрэгийиэн тутуһар, өйүүр бэлиитикэтигэр биэр тутуһар, тыын суолталаахтара. Ол эрэри, туох кистэлэй, чиэски сытар, суола-ийһэ суох сирдэр, холобур, Арктика кытыы бөһүөлэктэрин олохтоохторо, онно чопчу хайысхалаах (узкапрофильнай) быраастар тийибэттэрин быһытынан, үрдүк кылаастаах мэдиссиинэ көмөтүнэн туһанар кыахтара ончу суоҕа.

Ол иһин ийэ уонна оҕо доруобуйатын харыстыыр, бөбүгүтөр сыалтан уонна омук генофондатын тупсарыыга төһүү көмө буоллун диэн, “Арасыйыа ийэлэрэ” Бүтүн Арасыйыатаабы уопастыбаннай хамсааһын Саха сиригэр салаата (ВОД ЯРО) бу өттүгэр көхтөөхтүк ылсан үлэлэспитэ бэлиэр 10-с сыла буолла. Бу кэм устата түөрт тыһынчаттан тахса ийэ өрөспүүбүлүкэ бары улуустарыгар үүнэр көлүөнэни иитиһэ көмөлөөх араас суол бырайыактары уонна бырагыраамалары толкуйдаан олоххо киллэрэллэр. Саха сиригэр “Арасыйыа ийэлэрин” тутуһар бырайыага АЛРОСА өйөбүлүнэн олоххо киирэр кыахтаммыт “Чэгийн ийэ – чэгийн оҕо” бырагыраама буолар.

Доруобуйа көмүскэлигэр – “Чэгийн ийэ – чэгийн оҕо” бырагыраама

“Арасыйыа ийэлэрэ” Саха сиригэр салаатын бэрэссэдээтэлэ Прасковья Борисова эппитинэн, тустаах үлэ үс сүрүн хайысханан барар: Хоту сиргэ дьахталлар уонна оҕолор доруобуйаларын харыстааһын, иити уонна педагогическай сырдатты, ыччаты ыал буолууга уонна инникигэ эрэллээх, эпипитинэстээх төрөппүт буолан тахсарыгар бэлэмниир үлэ.

– “Чэгийн ийэ – чэгийн оҕо” бырайыагы өрөспүүбүлүкэ олохтоохторо олус биһирээтилэр. Биһиги бу үлэни

СӨ Доруобуйа харыстабылын министиэристибэтин кытта АЛРОСА өйөбүлүнэн олоххо киллэрэбит. Алмаас хампаанньата биһигини кытта 2017 сылтан сабалаан үлэлэһэр. Бу бырайыак чэрчитинэн, хомойуох иһин, бастайааннай өрүккэ үлэлиир чопчу хайысхалаах быраастара суох, эмчит тийбэт өрөспүүбүлүкэ чиэски сытар оройуоннарыгар идэтибит быраастар биригээдэлэрэ баран үлэлиллэр. Кинилэр нэһилиэнньэ доруобуйатын көрөн-истэн, бэрэбиэркэлээн, мэдиссиинэ кизг хабааннаах өнгөтүн онгортон кэлэллэр.

Ону сэргэ АЛРОСА өйөбүлүнэн, Саха сиригэр Арасыйыаттан биллэр-көстөр үлэлээх, үрдүк таһымнаах эмчиттэри өрөспүүбүлүкэбэ аҕалтаан, олохтоох быраастарга маастар-кылаастары ыйттарар, пациеннары кытта көрүүннэрэр, исписэлиистэри сирэй көрсөн олорон, сүбэ-сөргү ылалларын хаачыйар, ардыгар эпэрээссийэни да ыйттарар кыахтаахпыт, – диэн, Прасковья Петровна санаатын үллэстэр.

“Чөл ийэ – чөл оҕо” бырайыагы сүрүннээччи Яна Никитина бу манньк, чиэски улуустарга эмчиттэри сырытыннары ыарыы эрдэ-сылла, ыарыһах баалата илигинэ биллэн, эмтэнии кэмигэр ытылларын хаачыйарын, ол аата, көрдөрөр, үтүөрэр эрэ кыабы буолбакка, сорох түгэнгэ, чачыта да, дьонго иккис олоҕу бэлэhtiирин анаан бэлиэтиир.

Быйыл бу бырайыакка Миригэй оройуонун сэргэ өссө

бааллара. Сэбээн Күөл – киһи эрэ тийибэт олус ыраах сир, суола-ийһэ мөлтөх сиргэ киирсэр, эргийэн сылдьабын. Онон эмчиттэр тийиһилэрэ биһиэхэ бэлиэ, үөрүүлээх түгэн этэ. Көрдөрүнүн бабалаах элбэх. Маны таһынан доруобуйаҕа сыһыаннаах ыйытыларга харда ыларын, сүбэлэтирин, биһигин хантатарын – саныахха да астык. Холобур, эдэр ийэлэр ийэ үтүн туһатын-көдүүһүн, чөл туруктаах оҕону иити уо.д.а. туһунан элбэби билбиттэрэ.

УЗИ-м түмүгэ туох эрэ баарын (новообразование) көрдөрбүтэ. Инньэ гынан, быраастар “эбии көрдөрүнэрин наада” диэн Дьокуускайга барарбар сүбэлээбиттэрэ. Ый курдугунан Онкодиспансерга кэлэн, ый устата эбии анаалыстара туттаран, дириг чинчийиини аастым. Хата, ыарахан диагноз буолбатабын истэн, үөрдүм. Ол эрэри өссө атырдыах ыйыгар манна кэлэр буоллум. Дьэ, онно чопчу быһаарыахтара: “Эпэрээссийэ наада дуу эбэтэр сэрэнэн эмтиир ордук”, – диэн.

Мария Алексеева эмчиттэр сырыыларын тэрийээчилэргэ Арктикаҕа, чиэски сирдэргэ олус наадалаах бырайыак иһин дириг махталын тиэрдэн турар, Сэбээн Күөл олохтоохторо быйыл эмиэ эмчиттэр тийиэн көрүөхтэрин олус бабаралларын бэлиэтээн эттэ.

биэрэн бардылар.

Ону таһынан Педиатрия киинин хирургия уонна урология отделениеларыгар консультациялары ыйттылар. Онно куртах-оһоҕос куолабайыгар уонна убаҕаһы таһаарар тиһиккэ уратылаах (аномалия), патологиялаах буолан, хирургия эмтээһинигэр сылдьар оҕолору ынгыртаан, кинилэргэ көрдөрдүлэр. Оҕо хирурдара уонна нейрохирурдара кыттылаах кизг консилиуму тэрийэн, аноректальнай атрезиялаах оҕону салгыы хайдах эмтиир, дьаһанар сөптөөбүн сүбэлэстилэр.

Москва быраастара кэлэ сырыттаһтарына төрүөбүттэн аһаабырылаахтара биллибит икки ыйыттан алта ыйдарыгар диэри үс кырачаан эпэрээссийэлэннэ. Ол – биһиэхэ, биллэн турар, сыаната биллибэт улахан уопут буолар, – диир Валентина Алексеевна.

“Доруобуйаны бэлэхтээбит быраастарга махтанабыт!”

Холобур, Лилия Кондакова хат сылдьан скринини ааһан, оҕото бүүрэ аһаабырылаабын билбит.

– Хат сырыттаһпына, барыта кэмнэн, үчүгэй курдук этэ. Оҕом бүүрэ уратылаабын эпипиттэригэр, биллэн турар, олус куттаммытым. Быраастарым үтүө сыһыаннара уонна ити итэбэһи туоратыахха сөбүн туһунан барытын сиһилии быһааран биэрбиттэрэ уоскупта. Диагнозпыт: “төрүөбүттэн 3-с истиэпэннээх гидронефрозтаах” диэн этэ, ити – олус улахан истиэпэн дэнэр эбит. Тас көрүүгэ оҕом туох да уратыта суоҕа, доруобай курдук оҕо күн сиригэр көрбүтэ. Софрон диэн ааттаабыппыт. Кырдьынан эттэххэ, бу диагноһы эрдэттэн туруорбатахтара буоллар, оҕом доруобуйатыгар кэһилилээбүн туһунан толкуй да киириэ суох этэ. 4 ыйыгар диэри Медкинггэ кэтээн көрбүттэрэ. Ол эрэри кырааан аллергиялыыр буолан, эпэрээссийэбэ анаабакка сылдьыттар.

Алта ыйыт туолбутугар, ынгыран ылбыттар. “Стент олордор лапароскопической пиелопластика” диэн эпэрээс-сийэни онгорбуттара. Уолчааммын Н.Ф. Филатов аатынан Оҕо балыһатын саҥа төрөөбүт оҕолор хирургияларын отделение-тын сүрүн неонатальнай уролога Марина Левитская эпэрээс-сийэлээбитэ. Икки чаас устата буолбута. Биллэн турар, долгууу улахан этэ. Үөрүөм иһин, эпэрээссийэ ситиһилилээхтик ааспыт. Ол кэнниттэн ый буолан баран, бүүрүгэр олордубут стеннэрин этэнгэ ылбыттар.

Уолчааммыт биллигин тобус ыйдаах. Үөрэ-көтө, этэнгэ сылдьар, аһыыра-сиирэ үчүгэй, тулатыгар буолара билэ-көрө сатыыр дьүккүөрдээх минньигэс киһичээн.

Мин “Арасыйыа ийэлэрэ” уопастыбаннай тэрилтэбэ уонна АЛРОСА хампаанньага төрөөбүт дойдубуттан ханна эрэ бара сатаабакка, манна олорон, үрдүк кылаастаах мэдиссиинэ көмөтүнэн туһанар кыабы биэрбитин иһин ис сүрэхпиттэн махтанабын. “Чөл ийэ – чөл оҕо” бырайыак баара олус үчүгэй!

Бу олус суолталаах бырайыак көмөтүнэн тэриллэр быраастар биригээдэлэрэ хас тийибит сирдэрин аайы, тыһынчанан дьон махталын истэллэр. АЛРОСА хампаанньата өрөспүүбүлүкэ экэниэмикэтэ сайдарыгар, туруктаах буоларыгар эрэ сүткөн кылааты киллэрбэт, бу курдук социальнай көбүлээһиннэри өйүүр, үүнэр көлүөнэбит доруобуйата чөл, чэгийн буоларын туһугар көмөлөһөрө үөрдэр.

биир хоту улууһу хабар былааннаахтар. Оттон атырдыах ыйыгар Хабаровскайтан оҕо кардиохирурун ынгырбыттар.

“Онкология киинигэр суһаллык көрдөрөн, эбии чинчийиини түргэнник аастым”

Былырыын куорат быраастара Кэбээйи Сэбээн Күөлүгэр баран кэлбиттэрэ. Онно 300-тэн тахса киһи көрдөрүмүтүттэн 11 киһиэхэ Дьокуускайга баран эбии көрдөрүнэргэ ынгыры биэрбиттэр. Кинилэр ортолоругар бөһүөлэк амбулаториятыгар тиис бырааһынан үлэтир Мария Алексеева баара. Кини: – Биһиэхэ былырыын алтынныгы тийэ сылдыбыттара: гинеколог, кардиолог, онколог уонна УЗИ-га устааччы

Тыа сирин кэлимник сайыннарыы

Быйыл өрөспүүбүлүкэбэ “Тыа сирин кэлимник сайыннарыы” (КРСТ) судаарыстыба бырагыраа-матын чэрчитинэн уон хапытаалынай тутуу үлэбэ киририэхтээх. Ол туһунан соторутаабыта СӨ Быра-быталыстыбатын бэрэссэдээтэлин солбуйааччы Сергей Местниковка буолбут мунньахха эмиэ этил-либитэ. Мунньахха тыа сиригэр олус наадалаах бырагыраама буоларын бэлиэтээн туран, манна кирибит былааны булгуччу 100 бырыһыан толору-охтаахпыт диэн буолбут. Оччотугар эрэ эһиил эбии санга эбийиэктэр дьэндэйэр кыахтаахтар.

Санатан эттэххэ, бу бырагы-раама федеральнай таһымнаах. Сүрүн үбүлээһин Арасыйыаттан кэлэр. Көрүлүбүт үбү төһөнөн тус аналыгар туһанан, онтугун толору отчуоттаан иһэбин да, соччонон эһиилигэр киинтэн үп эбиллэн иһиэхтээх. Кистэл буолбатах, араас төрүөтүнэн бу хайысхаба көрүллэр, кэлэр үп иннинээби сылларга холоотоххо, элбизэбинээбэр түһэн испитэ. Арасыйыа хааһынаыттан кэлэр. Өйдөөбүккүт кур-дук, өрөспүүбүлүкэ кыттыгас үбүлээһини угар.

Быйыл бырагыраама үбүлээһинэ 530,6 мөл. солк. тахса. Итинтэн 445,7 мөл. солк. Арасыйыа хааһынаыттан кэлэр. Өйдөөбүккүт кур-дук, өрөспүүбүлүкэ кыттыгас үбүлээһини угар.

Быйыл тустаах бырагыраама үбүгэр сабаламмыт Амма улуунун Михайловкатыгар 150 мистэтлэ-эх Норуот айымньытын дьиэтин сыл бүтүөр диэри түмүктээн,

үлэбэ киллэрэр сорок турар. Тутар-мантаастыыр үлэ бу дьыл муус устарыттан сөргүтүллүбүт. Монолит каркааһа олоочу бүтэн турар. Ону сэргэ Амма улуунун Алтан бөһүөлэгэр култуура дь-изтэ тутулуохтаах. Онно тутуу көنگөлөйүн хомуйа, таңа сыл-дьаллар эбит.

Оттон Үөһээ Бүлүү Харыйа-лааҕар биэлсэр-акушер пуунун (ФАП) тутуу, локальнай уу си-тимин тардыы, ускуустубаннай бүрүөһүннээх успуорт универ-сальнай былааһааккатын тутуу, ону таһынан элбэх хайысхалаах култуура уонна успуорт эбий-изгин хапытаалынай өрөмүөнэ былааннаммыт.

Быйыл бу КРСТ бырагыра-аматын чэрчитинэн субсидия көрүллэрин суотугар, Хангалас улуунугар кэтэх дьиэлэри туту-охтаахтара этиллэр.

Сунтаарга тутулуохтаах бас-сыайыннаах успуорт комплексын тутууга санга бэдэрээтчит кытта хантараак түһэрсиллибит. Санга бэдэрээтчит сыл бүтүөр диэ-ри тутууну ситэрэр, түмүктүүр эбэһээтэлиститэни ылыммыт.

КРСТ биир хайысхата – тер-риториялары тупсарыы (бла-гоустройство). Ол чэрчитинэн Үөһээ Дьааны Балатыгар – эл-бэх хайысхалаах успуорт-чэб-дигирдэр киин, Үөһээ Бүлүү Тамалакааныгар Ийэ иски-биэрэ онгоһуллуохтаах. Амма Алтаныгар кириигэ – стела, Нам Бартыһааныгар – успу-орт былааһаакката, Горнай Күөрэлээбэр эмиэ успуорт былааһаакката онгоһуллуохтаах.

Дьэ, оттон “тыа сиригэр суол инфраструктуратын тупсарыы” хайысхатыгар үлэни ытарга Нам, Үөһээ Бүлүү, Хангалас уон-на Амма улуустарыгар уопсайа 114,31 мөл. солк. көрүллүбүт.

Нам улуунун Кириэс Кыты-лыгар, Сунтаар улуунун Өтөөкү түөлбэтигэр элбэх оролоох ыал-ларга аһааммыт кыбартаалы тутуу быйыл салҕанар.

Ону таһынан бу федеральнай бырагыраама чэрчитинэн, тыа хаһаайыстыбатын кэлэрэтиип-тэригэр анаан каадыры бэлэм-ниир үлэ эмиэ барар эбит.

Түмүккэ Сергей Местников

эппиэттээх биздэместибэлэргэ туһаайан, хантараак түһэрситин тэтимирдэргэ соруйбута. Ол кэмгэ хантараак 90-тан тахса бырыһыана түһэрсиллибит этэ. Ону тэнэ Тырааныспар мини-стиэриститэти муниципальнай тэриллииһи кытта сөбүлэнги нэдиэлэ иһинэн түһэрсиихтээх соруудаа туолбут буолуохтаах.

Бу бырагыраама көмөтүнэн 2027 с. тийээн, өрөспүүбүлүкэ уопсай олохтообун 33 бырыһыаныттан кырата суох олохтоого тыа сиригэр олоро-ру ситиһиллиэхтээх. Көрбүккүт курдук, баһырхай сорок турба-тах. Ол өйдөнөр. Ыстатыстыка көрдөрөрүнэн, билингги туругу-нан улуус кииннэригэр, куорат сиргэ көһүү тохтуу илик. Онон салгыы кыччаабатын, саатар, тутан хаалар туһугар кыһаналлар.

Судаарыстыба, холобур, бу КРСТ бырагырааматын кур-дуктарынан үп-харчы көрөн, тыа сирэ салгыы баар боу-ларын туһугар үлэлэһэр. Ону туттумахтааһахпыттын наада.

Көрдөххө, өй-санаа ула-

рыйан, дьон төрүт сиригэр, олобурбут үгэстэригэр тардыһар буолан эрэр. Ол билингитэ чуо-лаан киин сирдэргэ көстөр диэх-хэ сөп. Онно ыһыллыы-тобуллуу сылларыгар дэриэбинэ дэриэ-бинэнэн олоочу эстибитэ олус элбэх эбит. Дьэ, ол сирдэригэр киин куораттартан биирдиилээн да буоллар, хастыы эмэ үрдүк үөрэхтээх дьон, дьиэттэн олорон үлэлиир үлэ элбээн да буолуо, тыаба эргэ-урба, бырабыллыбыт дьиэлэри удамыр сыанаба ылан онгостон, быр бааччы олорон эр-эллэрэ ютубка элбэхтик тахсар буолла. Ол эбэтэр ийэ айылҕа, чэбдик салгын, уу нуурал олох, дьон истинг сыһыана тыа сир-игэр баарын сыһыа да буоллар, ыччат кытта өйдөөн эрэр курдук. Кэмэнтээрийдэри ааҕан, “тыа сиригэр олоору саргыир дьон, ис-иһигэр кирирэххэ, элбэх да эбит” дии саныгыын.

Собуруу куораттарга кыбар-тыра сыаната, дьиз куорта-ма, айан төлөбүр, тимир көлө сыаната үрдээн иһэрэ, дьон доруобуйатыгар болгомто уу-ран, дынгнээх аска наадыар буолбута, олох сыаннаһа ула-рыйан эрэрэ онно төрүөт буолар диэн өйдөххэ сөп. Онон мантан иннэ тыа сиригэр тардыһы улаатан туруон эмиэ сөп. Баҕар, сорохтор, итэҕэйиэххит суоҕа. Мөккүһүн туһа суох. Олох бэйэ-тэ көрдөрүө турдаҕа. Онуоха атын сирдэргэ курдук бары-тын хаттаан, суохтан саҕалыыр кыһалҕа тирээбэтин курдук, бөһүөлэктэри кэлимник сайын-нарыы барарын өйүөх, онно үлэлэһиэх кэрингнээхпит.

Тыабыт сирэ баарын тухары — тыыннаахпыт

Биһикпитин ыйаабыт төрүт сирбит – тыабыт сирэ баарын, тыыннаабын тухары эрэ омук быһыытынан уратыбытын, сирбитин-туоммутун, итэбэлбитин, чөл турукпутун, тылбыт барҕа баайын илдэ сыл-дьар кыахтаахпыт.

Кистэл буолбатах, үгүстэр куоракка дьуобурдубут. Сорохпут букатын да киэн сирдэринэн, ыраах ыырдарынан тэлэһиэ бардылар. Ол эмиэ өйдөнөр. Билингги санаабытыгар, “күн сырдыгар”, “уу диригэр” талаһа сатыыбыт. Ол да иһин манньк балаһыанһа өссө сыгырхайан иһиэ диэччи элбэх.

ОЛ ЭРЭЭРИ...Кэм-кэр-дии, өй-санаа, олох сыаннаһа олохтоохтук уларыан эрэрин бэйэбит таайан, сэрэин көрөр дьобургутунан, эт да мэйиигит-инэн толкуйдаан, өйдөөн, анаа-ран эрдэххит. Илик буоллабына, ис санаабытын иһиллэнэн, туохха ордук тардыһаргытын толкуйда-ан көрүн.

Этэргэ дылы, бүгүнгү күн – сарсынгыга, сарсынгыбыт өйүүнгүгэ маарынныыра саар-бах. Икки атахтаах барахсан төһө да сайдыбытын, кыахтаах-уохта-ах курдук сананан, “халлаанга урабастаммытын” иһин, айылҕа күүһүн, айбыт аналын сабы-рыйар, кыайа тутар кыаҕа суох. Ону бу иннинэ санаабытыгар да обустаран көрбөтөх хамсык-пыт хааччаҕа буолан ааспыта,

аан дойдуга буолар айылҕа быһылааннара: халаан ылыыта, уот туруута, сир хайдыыта уо.д.а. кэрэһилиир. Аны хайдахтаах да кыабырбыт, байбыт киһи, син биир эрдэ дуу, хойут дуу ийэ айылҕатыгар тардыһар, ыраас, чэбдик салгынҥа наадыар. Санаа-оноо тыҥаабыт, инни-бит-кэннибит хайдах буоларын дьэңкэтик көрөрбүт балачча уустугурбут кэмигэр холкутуй-ууну, киэн көбүстэниини аар айылҕабыт, үйэлэри угуордаан кэлбит олоххо дьулуурбут, дынг сахалыы өйбүт-санаабыт, итэбэлбит эрэ биэрэр кыах-таах. Оттон ол барыта тыабыт сирин, төрүт дьарыкпытын, тыа хаһаайыстыбатн кытта бысты-спат ситимнээх.

Оттон киһилии сир-майгы, үлэнэн олоруу, киэн көбүстэниин, бэйэ-бэйэбэ көмөлүсүүһү, ийэ айылҕалыын ыкса алтыһыы, олох-хо бэлэмнээх буолуу курдук үтүө хаачыстыба уонна сүөһү, сылгы ииттэн, бэйэ хаһаастаах, астаах-үөллээх, ол аата көмүскэллээх, харысхаллаах буолар кыах ордук ханна баарый? Тыа сиригэр! Мо-дун санаа, уустугу туоруур сата-

был эмиэ барыта онно сабыллар.

Холобур, бу Анал байыаннай дьайыы да кэмигэр ордук уустук, ыарахан усулуобуйаны тулуйум-туоларын, сиргэ-уокка сылдьар-га үөрүйэхтээхтэрин, ол аата, олоххо бэлэмнээхтэрин, кыах-тара, сатабыллара таһыччытын, өйдөрө-санаалара бөбөбүн ким-нээх ордук көрдөрдүлэр? Тыа сирин көнөрү үлэһит уолаттара, аҕалара, бэбэһээннигэ диэри илии-күүс үлэтигэр миккиллибит, үлэ үөрүйэхтэригэр буспут-хап-пыт күндү дьоммут! Онуоха кини-лэргэ эр киһи дурда-хахха, эрэл-лээх эркин, булааччы-талааччы, алаһа дьизни араҥаччылааччы буолар, хайдахтаах да уустугу туоруур айылҕаттан аһааммыт ис айылгылара, модун санаалара көмөлөһөрө саарбахтаммат. Эт-хаан өттүнэн сайдалларыгар на-туральнай аска улааппытара да кырата суох суолталааҕа эрэбил. Кистэл буолбатах, тыабыт сирин тутан, үйэтигэр олорон хаарыан дьоммут тустарыгар сүрэх ыал-

дьар, санаа айманар. Көмөлөһөр, быһыһыр кыах суобуттан дууһа муунтуулар. Үрдүк Айыылар-быт, көмүскүүр күүстэрбит көмөлөрүнэн, бары этэҥнэ эр-гиллэн кэлэллэрин күүтэргэ, туох кыаллары онгорорго эрэ тийэйбит.

Ый-сулус хаамыытын, куйаа-ры үөрэтээччилэр: “Киһи киһиэхэ – бөрө, тугу барытын халын харчы эрэ быһаарар хараҥа кэмэ түмүктэнэн эрэр. Күрүлгэн эратыгар үктэннибит. Бу ыра-астаны кэммин кэнниттэн бу-катын олох атын, духуобунас, ыраас толкуй, киһилии быһыы инники күөҥгэ тахсыаҕа”, – дириллэрэ оруннаах курдук бу-олан иһэр. Атын кэм иһэрин кэрэһилиирдии, дьон-сэргэ итэбэллэ, өбүгэ сиригэр-ту-омугар, үтүө үгэһигэр, төрөөбүт тылыгар тардыһыта, төрдү-ууһу билэ сатыыр дьүккүрө улаап-пыта көстөр. Туох барыта икки өрүттээх дириллэрэ бу буоллаҕа. Уустук кэм хайа эрэ өттүнэн

туһата “харахпытэн аста” диэх-хэ сөп. Бэлэмнэ кэтэһэн олоруу охсуутун бүтүн дойдуга үрдүнэн өйдөөн, билэн, “тоһобону да бэйэбит онгорбот эбиппит” ди-энтэн саҕалаан, дойдуга иһигэр олохтоох онгорон таһаарыны күүһүрдэр, бэйэ бородууксуй-атын улаатыннарар сыал-со-рук күүскэ турда. Арбаалары манаһарбыт тохтоото.

Биллэн турар, биһиги тым-ныы, улун кыһынаах, киэн нэ-лэмэн сирдээх Сахабыт сир-игэр туох баар ас-үөл, табаар да бэйэбэ тулар сыаната лап-па үрдүк буолан, кэли и бо-родууксуйалыын күрөстэһэр кыаҕа кыра. Ол эрэри бэйэ киэнэ быдан ингэмтэлээбиз, доруобуйаҕа туһалаабынан быдан ордук. Ас-үөл өттүнэн көмүскэллээх буолары ситиһи – дойдуга туһугар бэлиитикэтин биир төһүү хайысхата буолбута мээһэбэ буолбатах. Ким астаах – ол көмүскэллээх.

Ыһыы иэнэ уонна былаан

Быйыл өрөспүүбүлүкэ ыһыытын уопсай иэнэ—49 тыһ. гаа. Ити иһигэр быйылгы, о.э. күһүн хомуллар үүнээйи култуурата (яровой сев) 35,48 тыһ. гаа сире ылар. Ыһыы сир тутула (структура) быһа барыллаан, иннинээби сыл таһымыгар былааннаммыт. Ол курдук, туораахтаах кул-туура 10,8 тыһ. гааба ыһыллар буоллабына, итинтэн сэлиэһинэй сирэ — 1,6 тыһ. гаа. Нэчимизни — 2,6 тыһ. гааба, эбиэни 6,6 тыһ. гааба ыһарга суоттаналлар.

Хортуоппуй ыһыыта — 6,6 тыһ. гааба, орууот аһа 1,38 тыһ. гааба былааннаммыт. Сүөһү-сылгы аһылыга буолар култуураны 30,2 тыһ. гааба үүннэриэхтэрэ. Итинтэн 15,7 тыһ. гаата — биер сыллаах от. Быйыл элбэх сыллаах оту биер тыһ. гааба ыһахтаахтар. Ону таһынан иннинээби сылларга ыһыллыбыт 13,5 тыһ. гаа элбэх сыллаах от бааһыната баар.

ТХМ чахчытынан, сиз-мэ бурдугунан хааччыллыы бырыһыана, оротунан ыл-лахха — 110. О.и. сэлиэһинэй сизмэтигэр наадыһы — 103 %, эбиэс сизмэтэ букатын да — 134 %. Иннэ ғынан, ордор сизмэни сүөһү, сылгы эбии аһылыгар анаан ыһахтара. Арай нэчимизни сизмэтэ сэмэй эбит — 81%.

Манна сыһыаран, ТХМ

Татьяна Захарова-ЛОҢУУРА.

Тыаны кэрдии уонна ирбэт тонг. Туох содуллаах буолуоҕай?

“Кыым” Амма уонна Алдан өрүстөр тардыларыгар маһы кэрдии туһунан сырдатан кэллэ. РБА СО Ирбэт тонгу үөрэтэр института (дириэктэр – билим дуоктара, РБА чилиэн-кэр. Михаил Николаевич Железняк) – Арасыйыаҕа да, аан дойдуга да биллэр уонна билим эйгэтигэр ытыктанар институт. Дириэктэри билимгэ солбуйааччы, география билимин дуоктара Александр Николаевич Фёдоров судаарыстыбаннай сакаас быһыытынан, бырамыысылынай мас кэрдиитэ ирбэт тонго хайдах дьайарын үөрэппиттэрин кэпсээтэ.

Онон, учуонайы истиэххэ.

Туохтан дьиксиммиппит

– Аммаҕа мас кэрдиитэ сабаланахтаабын туһунан биһиги 2020 сылтан билбиппит. “Ангара” уонна “Вуд-Лэнд24” диэн тэрилтэлэр: бириэ – Амма, иккиһэ Алдан тыатыгар кэлэн, аукционунан сир ылбыттара. “Ангара” – 50 тыһ. тахса гааны, оттон “Вудлэнд” – Учур сиригэр 170 тыһ. гааны. Бу – улахан сир. Биһиги онно бырамыысыланнай кэрдии буолаары турарыттан дьиксинэ санаабыппыт. Били, Иркутский уобалаһыгар, Красноярскый, Хабаровскый кыраайдарга, Бурятияҕа, Читаҕа тыаларын тобута солоон кэрдибиттэрин курдук, оннук хартыына көстөн кэлбитэ. Биллэн турар, ол кэнниттэн айылҕа айгырыыра, балаансата кэһиллэрэ өйдөнөр буоллаҕа.

Биһиги бастаан РФ Ойуурун кодексын, сокуону хасыһан үөрэппиппит. Ирбэт тонгоох сиргэ кэрдии регламена баарын баар. Холобур, “Илин Сибири оройуоннарыгар, ирбэт тонгоох сиргэ маһы кэрди барар” диэн суруллубут. Дьэ, ол гынан баран онно “ирбэт тонгоох сиргэ маһы чуо маннык кэрдиллэр” диэн суруллубатах. Ол иһин да экологтар бары сэрэхэйдэ түстэхтэрэ. Хаста даҕаны араас таһымнаах мунньахтар буолбуттара, СӨ Уопсастыбаннай палаататыгар, салгыы Уһук Илиннээҕи Уопсастыбаннай палаатаҕа көрүллүбүтэ. Өрөспүүбүлүкэ уопсастыбаннаа, экологтара улаханник кириэс, бу ХЭТ-тэри бас билэр Маслобойников диэн киһи аккаастаммыта уонна “аукцион иһин төлөөбүт харчыбын төлөөг” диэбитэ...

Салгыы туох буолбутун бэркэ билэбит.

Уопсастыбаннай сакаас

– Бука бары “аккаастанна” диэн үөрэн уоскуйбуттарын, уопсастыба туруорсарын тохтоппутун кэннэ, икки сыл буолан баран, 2022 с., ити боппурус эмиэ күөрэйдэн тахсыбыта. Онуоха, “Амма уопсастыбаннай экологтарын туруорсууларын түмүгэр” диэххэ сөбө эбитэ буолуо, СӨ Билим академиямыатыгар “уопсастыбаннай сакаас” диэн кэлбитэ. Ону толорорго кункурус биллэрбиттэрэ. Ол быһыытынан, “бырамыысыланнай кээмэйдээх мас кэрдээһинэ ирбэт тонго хайдах дьайыан сөбү” диэн быһаарыллыахтааҕа. Биһиги институттук кункурууска кыайан, госхонтараах ылан, 2023 сылга толору онно үлэлээн бүтүрдэ. Кылгастык сакаас устуоруйатын ахтар буоллаха, итинник.

Леспромхоз кэрдибит сиригэр

– Биһиги сорукупт – тыаны улахан кэрдии, баһаардар туох содуллаах буолуохтарын быһаарыы. Ол содулун удумабалатан биллэрбит да, онно бигэ түмүк наада. Онон тутта бырагыраама онгостон, үлэлээн кириэн барбыппыт. Аммаҕа экология хамсааһынын актыбыыстарын уруккуттан билэр, кинилэрдийн сибээстээх буолан, “көмөлөһүөхтэрэ” диэн эрэх-турах санаалаах сир-уоту көрө тахсыбыппыт.

Ааспыт үйэ 80-с сылларын 90-с сс. диэри Өнньүөскэ Амма леспромхоза үлэли сылдыбыта. Ол дириэктэрэ билигин да баар, биһиги кинини кытта көрсүһэн, кэпсэтэн, маһы ханан, төһөнү кэрдибиттэрин барытын быһаарбыппыт. Ол кэнниттэн олохтоох уопастыбанньыктар көмөлөрүнэн ол сирдэри баран көрбүппүт.

Итиннэ тугу болбойор наданы? Кинилэр кэрдибит кэмнэригэр улахан сылгыны сабалана илигэ. 1980-с сс. кыраадыс бири таһымна сылдыар, били, “глобальнай” сылгыны биһиэхэ дьайа илик. Дьэ онтон, 1988 сылтан, дьайан барара көстөр. Биһиги бу леспромхоз оччолорго, сылгыны биллэ илигинэ, мас кэрдибит сирэ хайдаһый диэн баран көрбүппүт. Кырдык, мас бөбөнү кэрдибиттэр этэ. Ол кэрдибит сирдэринэн мас син үүммүт.

Баһаар содула

– Ол кэнниттэн Аммаҕа Өнньүөс, Куйаахан, о.д.а. кэрдибит уонна баһаар буолбут сирдэринэн сылдьан көрдүбүт. Салгыы Үөһэ Аммаҕа баран, эмиэ оннук сирдэргэ сырыттыбыт. Ону көрдөххө, хайдаһый? Сылгыны буолуон иннинэ 70–80 сс. кэрдибит тыалара син чөлүгэр түһэн, үүнэ турар. Оттон 2001–2002 сс. улахан баһаар буолбут сиринэн сылдьан көрдөххө, ол сиргэ абына-табына эрэ үүммүт. Того диэтэххэ, кырыһа бүтүннүү суураллан баран хаалбыт.

Аны бу хаартыскаҕа – “Ангара” ХЭТ түһэ сытар сирэ. Харыһааһыгар кытта кэпсэтэн билбиппит, мас кэртэрээри ажалбыт улахан тиэхиникэлэрэ, массыыналар турбут сирдэригэр “түһэн” хаалбыттар. Ону нэһиилэ состороннор, ойуур кытытыгар ажалан туруорбуттар. “Того оннук буолбутуй?” диэн дьиктиргэххит. Того диэтэххэ, манна ирбэт тонг арангата ууллан, сир кутангыны турар буолбут. **Ити да көрдөрөр – маннык сиргэ мас кэрдиитин ыттар букатын сатамат диэн.**

Ирбэт тонг алдьаныыта (“деградацията”) барарын үөрэтэригэр сир аннынаабы мууһу көрөбүт. Билигин ханна, хайдах муустаабын син билэбит диэхпитин сөп. “Сир аннынаабы муус ууларыгар, бачча диригнэ аллара түһэр” (относительная просадочность) диэн кээмэй баар. Чэ, холобур, бу 5 категориялаах “просадочность” буоллабына, онуоха бири миэтэрэ ирдэбинэ, 60 см аллара түһэр диэн. Биһиги Саха сиригэр оннук “түһүүнү” барытын ааһан, суоттаан, үөрэттибит диэххэ сөп.

Суоттаан таһаарыы

– Ити кэнниттэн аны “моделирование” өттүн онгордубут. Ол аата, “бу сиргэ маһын барытын кэрдэн кэбистэххэ, ирбэт тонг хайдах буолуой?” диэн. Биһиэхэ үлэли сылдыбыт Г.Фельдман диэн учуонай онгорбут классификацията баар, “үүнээйитэ баар сир кизэнэ”, “үүнээйитэ суох сир кизэнэ” диэн. Холобур, Аммаҕа ирбэт тонг – 4 кыраадыс буоллабына, мас кэрдилииннэбинэ, 2 кыраадыс буолар. Сир ирэрэ 2 миэтэрэ буоллабына, мас кэрдилииннэбинэ – 3 миэтэрэ диэн. Ити курдук, Амма, Алдан, Нерюнгри оройуоннарыгар 150–170 сиринэн, собуруу мас кэрдилиэхтээх сирин барытын суоттаатыбыт.

Мас үүммэт, тыа чөлүгэр түспэт

– Сылгыны (потепление) бара турар кэмигэр тыаны кэртэххэ, туох буоларый? Холобур, орто сыллаабы кыраадыс 2, 3, онтон 4 кыраадыс буола сылгыдабына диэн эмиэ үөрэттибит. Бу аабыы олус уустук буолан, үс сиргэ ыттыбыт, Бууйаҕа (Үөһэ Аммаҕа), Чульмангга уонна Томмоко. Ол түмүгүнэн, Үөһэ Аммаҕа мас кэрдиллэр түбэлтэтигэр ири диригэ 3,5 м буолуон сөп диэн түмүк табыста. 4 кыраадыска диэри сылгыны буоллабына, 7 миэтэрэҕэ диэри ириэҕэ диэн. Быһата, ирбэт тонг үөһэ өттө барыта ирэн барар.

Ирбэт тонг ууллан, кыһын-гы тымныыга оннук тиийэр. Оччоҕо ортотугар талик (тонгот аранга) үөскүүр. Ол саамай элбэх алдьатыылаах. Холобур, бу Амма Күннүк Уурастырап хайатын көрөбүт. 2013 с. алдьаммыт сир күн бүгүнүгэр диэри чөлүгэр түспэккэ турар. Өнньүөскэ баһаар буолбут сирдэрэ эмиэ бу кизбин кэтэн тураллар. Сыл аайы кырыһа сууралла турар буолан, онно ойуур кыайан чөлүгэр түспэт.

Дьынгэр, мас кэрдэргэ саамай сүрүн ирдэбилэ: кэрдилибит сиргэ ойуур чөлүгэр түһүөхтээх диэн. Оттон мас үүммэт буоллабына, манна кэрдии барыа суохтаах.

Биһиги ойуурбут кэрдилибит сирэ хас эмэ сыл тухары маннык сууралла турар. Того оннук буоларый? Ирбэт тонгу үөрэтэр дьон кырыска “промежуточной” диэн аранга баарын биллэлэр. Онно уу мустан, муус буолар. Ол муус тыһынчанан сылларга үөскүүр. Тыаны эмиэскэ кэрдэн кэбистэххэ, манна сылгыны сабаланабына, сир үөһэ арангата суураллан, түһэн барар.

Эрозия бара турар

– Бу куосмастан түһэрбиттэрин көрүүххэ. 2001 с. баһаар буолбут 800 миэтэрэлээх сирэ күн бүгүнүгэр диэри маһа абына-табына эрэ үүнэ сытар. Маһын 80–90%-на үүммэтэх. Кырыһа суураллыбытын көрдөрөр сурааһыннара бу сырдаан көстөллөр. Сыл аайы маннык эрозия бара турар. Уруккута чээлэй күөх мас үүнэ турбут сирэ итинник буолбута тобус-толору. Бу манхайан көстөр сир – “скаль-най” бороода, испиэскэ тааһа (известняк), онно, кырыһа суохха, хантан мас үүнүөй?

Бу сирдэр тытыллыа суохтаахтар. Кэрдиллэн сөптөөх сир 21 % ылар.

Ирбэт тонгу учуоттаан кэрдэргэ

– Маннык сиргэ “бырамыысыланнай” дэнэр мас кэрдиитэ барыа суохтаах. Алачуо – Үөһэ Аммаҕа. Того диэтэххэ, Амма тыата чөлүгэр түспэккэ, кырыһа сууралла

турар буоллабына, туох баар экологията барыта кэһиллэн барыаҕа. Оннук миэтэ Собуруу Саха сиригэр хара баһаам. Итини барытын үөрэтэн баран, маннык түмүккэ кэллибит. 38% сиргэ ирбэт тонгу учуоттаан турар, ураты регламент наада. Бу регламент быһыытынан манна “барытын солугуу бырамыысыланнай кэрдии” диэн ытыллыа суохтаах. Талан ылан кэрдии олохтонуохтаах. Онтон 24% ирбэт тонгоох сиргэ “санытаарынай” дэнэр кэрдии барыахтаах. Ол аата, сиппит, улахан мастары ыраастаан эрэ кэрдилиэхтээх.

Регламент наада

– Биһиги ирбэт тонгу үөрэтээччи-чинчийээччи эрэ буоллахпыт, ойууру-тыаны чинчийэр учуонайдар, испиэлиистэр буолбатахпыт. Сору-дахпыт “маһы кэрдии регламенын оноруу” диэн буолбатах. Биһиги “бырамыысыланнай мас кэрдиитэ ирбэт тонг деградациятыгар хайдах тиэрдэрий?” диэн боппуруоһу үөрэттэхпит, ол үлэни онгордохпут. Ойууру үөрэтэр-чинчийэр испиэлиистэргэ “маннык-маннык кутталлаах сирдэр бааллар” диэн этэбит, көрдөрөбүт эрэ. Ол хартааларга энгин барыта көстө сытар. Дьэ, онно олобуран, кинилэр мас кэрдиитин регламенын оноруохтаахтар. Маһы кэрдэргэ, ол учуоттанарын, тутуһуларын курдук.

“Бэйэбит регламентытын онгостун”

– Саха сиригэр иккитэ Ойуур пуорума ытыллыбыта. Госдума экологияҕа, сир байыгар кэмистиэтин бэрэссэдээтэлэ Николай Николаев онно бэйэтинэн кыттыбыта. Ол кэлэ сылдьан, “бэйэбит регламентытын онгостун” диэн турардаах (ол туһунан “Кыымна” суруйан турабыт – НГ). “Маслобойников аккаастаммыт үһү” диэн уоскуй-бакка, үөһээнги салалтаны итэҕэйбэккэ, ол регламены туттан үлэлээн барбыппыт буоллар... Быһата, үчүгэй түгэни мүччү туттуппунт.

Саатар, оччотообу Айылҕа харыстабылын министиэристибэтэ, “ирбэт тонгоох сиргэ маһы талан кэрдэллэр” диэн кэлиилин кэбэ ололбута. Ону баара, докумуоннарыгар барытыгар “бырамыысыланнай кээмэй” диэн сурулла сылдыар этэ. Ол – олох атын. Онон бэйэбит дьоммут мэлдьээ ололбуттара. Оннук албыннатан, үлэ ситэ-хото барбатаҕа, регламент оноруугу да кэмигэр болбомто ууруллубатаҕа. Билигин парламент истиитин ытар наада. Ол иннинэ Экология министиэристибэтигэр билим-тэхиниичэскэй сөбүлүүс кэрүүлүөхтээх дии саныбын.

Билигин бу билим өттүттэн чинчийи ытыллан, онно олобуран саналыы регламент оноруута сатаныа дуо? Судаарыстыбаннай сакаас түмүгэ суох хаалбата буоллар диэн эрэ саныаха. Эбэтэр эмиэ уопсастыбаннас “кымныыта” наада дуу?

Нина ГЕРАСИМОВА.

“Туойдьут буолуон” диэтэллэр, итэҕэйиэ суох этим...

Бүгүн кэпсиир дьоруойум – Николай Афанасьевич Николаев – айан-тутан таһаарар сахалыы туой оҥоһуктарын аан бастаан быйыл “Куруһаалаба” буолбут быыстапка-дьаарбанкаба көрбүтүм. Кини туой иһиттерин өҥө-дьүһүнэ дынҥ маһы санатара, моһуоннара да уратылаахтара. Чуолаан иһиттерин эркинэ ончу хатыыта суобун, олус кылааккайын сөбүлээбитим. Кини санаатын иһинэн ис киирбэх сахалыы ойуулаах-мандардаах, уурбут-туппут курдук чочуонай, сороҕо култабар, сороҕо нэлэгэр сахалыы иһит хас да көрүнүн – араас быһыылаах чааскыны, кыра-улахан кытыйаны, кувшины, биллигин “муода буолбут” дьизини буруолатарга туттуллар “ураһаны”, үүт манган чуораанчыгы, алгыс нобуорун көрдөрүүгэ, атыыга туруорбут этэ.

Үтүмэн үлэ түмүгүнэн ситиһиллэр оҥоһук диэтэххэ, сыаналара да удамыра.

Саамай дыктитэ – кини иһиттэрэ бары да ийэ киһи кыһамнылаах илиитэ сэрэнэ-сэрбэнэ бигии, имэрийэ туппутун курдук, кинини бэйэтигэр тардар, ураты сырдык тыыннаахтар. Бэйэм да билбэлпинэн, илиибэр эр-биир ылан, тутан-хабан, бигээн көрүөхпүн баҕарбытым. Иһит-хоמוус эрэ атыылаһар санаата суох, баара эрэ быыстапка көрө тийибит киһи, биридэ өйдөөбүтүм: күөчхэтиир кытыа ылан, үөрэн-дьоллонон аҕай тахсан иһэр этим...

Устунан бу ураты дыкти тыыннаах оҥоһуктары бэлэмниир туойдуйтуун анаан-минээн көрсөн кэпсэтиэхпин, хайдах бэлэмниирин илэ харахпынан көрүөхпүн, ааһа баран, инчэбэй туойу тоҕо эрэ тутан көрүөхпүн олус баҕарбытым.

Хата, Николай Афанасьевич сөбүлэһэн, соторутаагыта киниэхэ тийэ сырыттым. Мастарыскайа суох буолан, оҥоһуктарын таас дьизэ кыбартыыратыгар оҥорор эбит. Аҕыйах арасааданы олоодоору бүтүннүү буор-сыыс буолар киһи: “Оо, быыла-тойо, кирэ, эрэйэ бэрт буолуо”, – дьизэн сөп. Ону баара, ыраас туттунуулаах, чэ-бэр киһи кизэнэ туттуута-хаптыыта олох атын буолар эбит: ханан да үргэнни турар быыл суох. Оттон оҥоһуктарын буһарар оһобун гарааһыгар туруорар.

Киһи дынҥ баҕалаах эбэтэр Үөһэттэн “этити-илээх” курдук буоллабына, “онтум суох, мантым суох” дьизэн иһинэн олобботун, хайа эрэ өттүнэн, ардыгар “күһэйи да” күүһүнэн анал-лын булан, араас суолу то-булан, иннин диэки баран иһэрин кини холобуругар эмиз көрдүм.

Олохтоох туойунан онгорор

Быһаарсыбат киһи көрдөх-пүнэ, арай, остуолга араас дьүһүннээх (манган, персиктинги, кугас уонна сиэрэйдиги) 4 туой оҥоһук турар. Туа тоҕо итинник араастаһарын ыйыттым. Онуоха:

– Икки араас туойунан үлэлиибин. Манган туой – маннаагы, Намцыыр тыраагы-нан бардахха, ыраах тыаҕа баар. Ол туойтан онгорбут чуорааным – бу. Бустабына, дьүһүнэ өссө сырдаан, манник “бежеватай” буолар. Манган туой чуораан тыаһа быдан хатан. (Кырдьык, бэйэбэр баар кугас кыыс-чу-

орааным олох бүтэҥи тыастаах – Л.) Оттону бу хараҥата – Амма Болугу-рун туойа.

Оҥоһуктарбын бу икки туойу 50/50 былаан, онгоробун. Он-тум 1000° С тахса кыраады-стаах оһоххо баста-кы буһуутун (обжиг) кэнниттэн манник “персиктинги” өҥнөөх

буолан тахсар. Ону үккэ уган ылан баран, куура түспүтүн кэн-нэ, аны, 300° С кыраадыска уган, буһардахха, манник кугас, мас өгүн курдук буолар. Ити – “моло-чение” дьизэн ааттанар. Туой быы-каа хайабаастарын “пораларын” бүөлүүр ньыма. Үүт көмөтүнэн туой иһит убаҕаһы оборбот, аска туттуллар дынҥ натуральной, экологичнай иһит буолан тахсар. Глазурьдааһар ордоробун.

Оттон бу “сиэрэйдиги” – оҥоһуллан баран, сараҕыйа, куура сатыы турар, өссө да ситэ илик иһит дьүһүнэ. Ойуулаан баран, салгыы куурда тура-бын. Көрдөрөөрү таһаардым. Бу курдук көннөрү ыскаапка уган баран, салапаанынан бүрүйэн, куурдабын. Оччоҕо эрэ оҥоһук биир тэҥник сараҕыйан, куураар.

Николай бастаан саҕа-лыырыгар оҥоһуктарын глазурьдуу, ол таһынан анал кыраасканан уруһуйдуурга холоно сылдьыбыт. Ол иһиттерин быһыыгар киһи харабар көстөр-көстүбэт быһа барыыларынан, таһынаагы кырааска иһит ис өттүнэн өтөн киирбитин көрдөрдө. “Онон сэрэхтэ-эх, ас иһитигэр барсыбат, үөрүйэхтэни наада,” дьизэн, билингитэ аккаастаммытын быһаарда. Бэйэтин кэмигэр

“илиитин үөрэтэ таарыйа” араас оҥоһуку чүмэчи “ды-изтиттэн”, глазурьдаах, анал кырааскалаах, бэл-лэм оҥоһука дьүөрэлиир вазаттан саҕалаан, “Күбэйэбэ” тийэ оноро сылдьыбытын көрдөрдө.

– **Амма туойа хараҥа буолар эбит ээ? Эн олох-тоох туйтан онгорор эбик-кин, хантан булабыный?**

– Амма да туойун арааһа элбэх буолуохтаах. Сир-сир туойун састааба, дьүһүнэ да уратылаһар. Мин туһанарым манник хараҥа. Сөптөөх туойу көрдөөн, куорат эргин эл-бэх сири кэрийбитим. Ара-ас булкадыһыктаах, былыргы үйэтинээҕи от-мас силиһэ эби-иликтээх, “кирдээх” буолан, “гончаркаба” олох табыллы-бат, хайыта бара турар этэ. Хата, манна биир идэтибит, кэли кириамист-гончар ба-арын истэн, киниэхэ тийээн сүбэлэттэрбитим, туой туһунан киниттэн элбэҕи билбитим. Иһиккэ сөптөөх туой ханна баа-рыгар тийэ көрдөрөн, быһааран биэрбитэ. Кизэн билиилээх киһи. “Мин, сүрүнэ, мас үрдүгэр ыт-тыахпын эрэ наада, ханан туой баар буолуон сөбүн тутта билэр кыахтаахпын” – дьизэн, күлэр этэ.

– **Үчүгэй туойу төһө диригтэн булуохха сөбүй?**

Аны, онтубун сүгэн-көтөбөн аҕалбытым таһынан, ха-райыытын эмиз кыайа туту-охпун наада?

– Үрүт аранга кизэнэ булкааһа, ол-бу маһа, силиһэ олус элбэх буолар. Балтаара миэтэрэ кур-дугу хаһан киирдэххэ, үчүгэй, бэлэм кэриэтэ туой хаттыгаһыгар тийэбин. Ардаҕа суох, ылааны күн хостуур ордук. Уолбуну-ун сайыны быһа сылдыабыт. Сүрүнэ, ардах эрэ түһүмөн на-ада. Аҕалан, куурдан баран, кы-ра-кыра куһоуктарга араарабын. Интэриэһиргири буоллаххына, көр: “кирдээх үлэтэ” бу баар.

Бөтүөҥнэ туойу уган баран, үрдүгэр уу куппутун көрдөрдө. Оттон хойуутун ороон ылан, перфораторынан мииксэрдий, сийдэлиир эбит. Оччоҕо ньылбаархай, хайдах эрэ арыылаах курдук, сымнаҕас маасса тахсар. Онтуттан ылан, гиһпэс төгүрүк үрдүгэр туой-ун лэппиэскэ курдук хаптачы быһыылаан, сараҕыта уураар эбит. Онтун үрдүнэн эмиз салапаанынан бүрүйэр. Куура хатарыгар тиэрдибэккэ, онту-тан ылан, атын салапаанҥа мөкөчөкүү тутан, салгын киир-бэт гына, ыбылы суулаан ууран иһэр эбит. Дьэ, ол кэнниттэн онтуттан наадалаах кээмэйин ылан, остуолга ууруллубут биригизиннээх дуоска үрдүгэр ууран, тиэстэни хатайдыыр курдук, араастаан мэһийэр-мускуйар.

– **Туой мээккэ ханан эрэ кы-таанахтаах, сымнаҕастаах бу-олар. Онон барытын бу курдук биир күдүс буолан, эргийэр кэмигэр ханьараннаабатын, биир тэн буоларын курдук үчүгэйдик мэһийиэххин на-ада.**

“Бэлэм буолла” ди-эбитигэр ылан көрбүтүм, б ы л а с т ы л ы н ҥ а дьүөрэлиир. Илиигэ олус сыстанҥы сылдьыбат эбит. Киһи онтон быһыта тытан ылан, быластылын курдук, холбоон-илбээн ооннууу ту-руон баҕарар.

Ол икки ардыгар Николай ол мээккэттэн “кытыаҕа сөп буолар кээмэй” дьизэн, быһан ылан, туойдуйт эргитэр тэри-лигэр (гончарный круг) уу-ран, педалын үктээн, кытыа моһуонун таһаарбытынан барда.

– **Бу тэрил кыамтатынан араастаһара буолуо?**

– Миэнэ “базовой” дьизэн, саҥа саҕалааччыларга аналлаах. Элбээбитэ 3 кг туойу эргитиэххэ сөп. Оттон ыйааһыннаагы уур-дунҥа, центровката хамсаан-хайаан, сатамат. Эргийэр тэти-мин, киһи бэйэтэ үөрэннэбинэ нэмин билэр буолар. Кэнэбэһин идэтигэр дьарыктанааччыларга аһаммыты ылыахпын баҕарабын. Уратыта – улахан, элбэх туйтан тахсар иһити онгорор буолабын.

– **Кээмэйинэн көрдөххө, мунутуур улахан иһитигэр ма-на кувшин эбит: хас киһиэ туйтан тахсарый? Хайдах быһыылаах иһити онгорор ор-дук эрэйдээбэй?**

– Кувшиннарга, быһа хо-луйан, 2 кг. Улахан кээмэйдэ-эхтэн чороону эмиз онгоробун. Лаппаһар иһити онгорор судур-гу. Уһун, синньигэс, туруору оҥоһуку, холобур, бу сэргэлэри онгоруу уһун бириэмэни ылар, сатабылы эрэйэр. Бэҕэһэ, ку-оракка ол-бу наадаҕа сылдьан баран, баара эрэ 9 сэргэни онгорбутум (ылан көрдөрөр). Ити нобуор 7 биридимиттээбиттэн биэһин – туойтан оҥоһуларын – миэхэ сакаастыыллар. Дэйби-

рин, тэлгэтии таһаһын – атыттар онгороллор.

Баан үлэһиттэн – туойдукка

– Бэйэн туох идэлээххиний?

– Туой иһити онгорууну “обо эрдэбиттэн ыраллаабыт дьарыга буолуо” дии саныыллар. Оннук буолбатах. Баан үлэһитэ этим. 2018 сылга саҥа холонорум саҥана ким эрэ миэхэ “эн туой иһити онгорорунан дьарыктаныан” диэбитэ буоллар, туох да иһин итэбэйиэм суох этэ. Миигиттэн олох ыраах эйгэ буоллаҕа.

– Тыый, оччотугар хайдах, туох санааттан эмискэ туой иһиттэри онгорооччу буолан хааллын?

(Николай күлэн мүчүйэр уонна үөһэ диэки көрөн ылар):

– Онтон тугу эрэ биэрдилэр, анаатылар быһыылаах. Оччолорго үлэбитигэр сарбыйы саҥаламмыта. Ол кэмгэ бизнсийэлэнэр саас уһаан, миэнэ олох да ыраатан биэрбитэ. Онон “тугунан эрэ дьарыктаныахпын наада” диэн, ютубу көрөр этим. Ол олохтон гончардар арааһы онгороллорун сэргээн, таттаран көрөр идэлэммитим. Арай сыллаабы бириэмийэ биэрдилэр. Ону эрэ күүтэ сылдьыбыт курдук, Москубаттан бу “гончарнай кругпун” сакаастаан ылбытым, ону кытта 10 кг бастакы туойум кэлбитэ. Ол иннинэ мин туой диэннэрин илиибэр да туппатах киһибин. 2019 сылга үлүбээйи, кэлэ-бара, “илиини үөрэтии” буолбута. Быһата, хобби быһыытынан саҥалаабытым. Сүрүн дьарык онгостуом диэн толкуй ол туоху суоҕа. 2020 сылга сарбыйыга түбэһэбин. Ол кэнниттэн биир сыл “Камелёкка” үлэлээбитим. Биир күн туһунан барыахпын наада диэн санаа кирирдэ. Ол түүнүгэр оруобуна ийэбин түһэн көрдүм. Үйэтигэр кэппэтэх уһун түүлээх, нуорка сабынньахтаах, т у р у о р у бэргэһэлээх (илиитинэн сахалыы бэргэһэ моһуонугар дьүүрэлири онгортон көрдөрөр), аргый аҕай, бэрт холкутук туттан иннибинэн аҕай ааһа турда. Түүлбэр ийэм өлбүтүн билбэт эбиппин, ыгыра сатыбын. Саҥа суох. Ийэм барахсан, биэс оболоох киһи, дынг олоххо оннук маанытык тангыбатаҕа. “Тоҕо итинник көһүннэ? Арааһа, албаан ааста” диэн өйдөөбүтүм.

– Бу олоххо киһи кыайан быһаарбата элбэх. Маабын “нууччалыы кэпсээбэппин дуо?” диэн ыйытан ээринг.

Туойга ылсан баран, сахатыйдын?

– Олус оннук буолбатах (күлэр). Кэргэним – таатта ээ. Сахалыы олус үчүгэйдик, ыраастык сангарар дьон.

Киһи кулгааҕар бэрт сымнаҕастык, чугастык иһиллэр. Биһиги курдук уһатан-кэнэтэн, ылаан сангарбаттар. Бэйэм нуучча тыллаах оскуолаҕа үөрэммит, оннук эйгэбэ үлэлээбит буолан, тылым көлөттүгэс. Кэргэм-минин СГУ матымаатыка салаатыгар туттарса сылдьан, билсэн, аармыйа кэнниттэн ыал буолбуппун. Икки уоллаахпыт. Үөрэхпит кэнниттэн мин төрөөбүтү өскөбүт дойдубар, Абыйга, анааһынынан тийээн, изспитин толорон, үс сыл ылбыт идэбинэн үлэлээбиппун. Туойга сыстыахпар диэри, ол аата, 2020 сылга диэри “Сбербаанга” үлэлээбитим. Кэргэним үйэтин туоху – буҕаалтыр. Аҕам – ньурба. Эһэм уһанара үһү. Маһынан быһыылаах.

– Ол да бэрилиһэ. Уоллаттарын бу дьарыккын төһө сэргииллэрий?

– Туойбун хостуурга эгин көмөлөһөллөр. Ол эрэри билингитэ ыраах курдуктар. Улахан, туһунан ыал дьон. Маабын ыйыппыт чааскыгын 5 саастаах сиэним онорбута. Бэйэм да, эппитим курдук, туойтан олох ыраах киһи, бу эйгэбэ эмискэ кэллэбим. Онон, баҕар, кэлин тардыһан да туруохтара. Хас биирдии киһиэхэ туох эрэ талаан баар. Ону туох эрэ тоҕоостоох түгэнгэ түбэһиннэрэн сөпкө таба тайанан, олоххо киллэриэххэ наада быһыылаах. Миигин ити бизнсийэ реформата “сирдээтэ” диэхпин сөп. Билигин да тахса илик сылдьабын. Куоракка да туойунан дьарыктанааччы элбэх эбит. Кулаковскай аатынан ДК үлэлиир, худуоһунньук Дмитрий Колодезниковы билэбит дуу? Үчүгэй маастар.

(Кэпсэтэ-кэпсэтэ, кытыыатын онгорбутунан барар).

– Наар туойу тутартан киһи илиитэ куура-хатар дуу эбэтэр төттөрүтүн эмтээх буолан, туһалыыра дуу?

– Наар туойунан үлэлиир сорох дьон тириилэрэ хатар, аллергиялыыр эбит этэ. Тириинг – туойун хайдагыттан тутулуктан эрдэбэ.

Саха мындыр киһитин

сиэринэн, Николай иһити онгорорго, нарылыырга туттар тэриллэрин күннээби олоххо туттуллар биридимиттэринэн, мас лаппаакынан солбуйар эбит. Холобур, эргитэр тэрилгэ хаалбыт туой мээккэтин туттуллубат буолбут баан хаартатынан, бэрт кэбээстик сотон ыларын көрөн, күлсэбит.

Ол диэн, туой онгорууну буһарар онгоһун кытта бэйэтэ ютубтан көрөн, собуруу олохтоох, туойунан дьарыктанар блогер дьонтон ыйыталаһан, сахалыы эт мэйиитинэн толкуйдаан, эбэн-сабан онгостор эбит.

– Бэлэм оһох – сыаналаах. Олох судургута, мунгутаан чэпчээбитэ 200 тыһ. солк. саҥаланар. Германия онгоһуга оһохтор 500–700 тыһ. солк. тийэ бааллар. Туой иһит онгоһор барсар, анал чэпчэки ыйааһыннаах (“легковесная” дэнэр) кирпиччэни Москубаттан сакаастаан ылбытым. Оннук кирпиччэ 1300° С кыраадыска диэри туох да буолбат, тулуйар. Ыйааһына чоххы олох чэпчэки.

илигинэ салапаанынан аалан кылааккайдан, килэбэчитэн биэрдэххэ итинник буолар. Ити – олох судургу килбэчитини (лощение) эттим. Диринг килбэчитини ситэ куурбутун кэннэ хаттаан сиигирдэ түһэн баран, мултугур тааһынан эбэтэр өстүкүлэнэн таҕайан, кылааккайдан биэрэбин. Полировкалаан, ойуулаан-мандардаан баран анал оһоххо уган куурдабын. “Хатыылаах” диэн, килбэчитиллибэтэх, полировкаламматах туойу этэбин. Холобур, глазурунан бүрүйэргин оннук полировкалы сатаабаккын.

– Кылааккай онгоруу туһугар үлэлээх эбит. Киһи киһиттэн үөрэнэр. Туойдугуттар бэйэ-бэйэбэ көмөлөсүһэргит кэрэхсэбиллээх. “Чороон 21-дэр” маастар-кылаастары ытталарын истэн үөрэбин. Эн телеграм-ханаалгар үөрэниэхпитин баҕарабыт диір дьон баар буолар дуу?

– Биірдэ эмэ “маастар кылаас ыппаккын дуо?”, – диэхчилэр. Хомойуох иһин, оннук усулбууа миэхэ, көрөрүм курдук суох. Малларбын онортоон баран, гарааспар илдьиэхпин наада. Буһаран баран, төттөрү аҕалаһын, илдьэбин. Быһыгар уот мөлтүүр-хайыыр. Быйыл балаҕа эрэйдэнним. Ол иһин, элбэх сакааһы ыла сатаабатабым. Анаан “Маастар-кылаастары” ытычарынан дьарыктаанааччылар бааллар.

– Эн бэйэ дьарыктаах быһыытынан үлэлиир эбиккин. Сайдыаххын, кэңиэххин наада эбит. Социальной хантараак диэн бэртээхэй көмө баар дии, боруобаламматабын дуу?

– Социальной хантараагы тиһинэн олоруу алын кээмэйигэр хапсыбат, үлэтэ-дьарыга суох, саҥа саҥалааччыларга биэрэллэр эбит. Онон хапсыбаппын.

Биһиги дьыэ онгоһор туттар кирпиччэбит барсыбат. Бастакы онгоһум бэйэбэ турар сыаната 70 тыһ. солк. кэрингэ буолбута. Онтум эргэрэн, билигин иккис оһохпун оноро сылдьабын. Ороскуота 100 тыһ. солк. тийээн ээрэр. Бастакыга баар албастарбын өйдөөн, тупсаран биэрдим. Гончардар ханаалларыгар сурутан, хайдах онордугут диэн ыйыталастаах, быһааран, сүбэлээн биэрэллэр. Ыраах Саха сириттэн ыйыталаһар диэн, өйүллэр. Саансыйа буолан, Арассыйаҕа тастан кириии оһох аҕыйаан, көрдөххө собуруулар да оһохторун бэйэлэрэ онгостор буолан эрэллэр. Глазурь эмиэ сүрүннээн тас дойду киэнэ буолар эбит буоллаҕына, аргый аҕайдык бэйэлэрэ онгортон эрэллэр.

– Куһаҕан да үчүгэйдээх буоллаҕа. Эн иһиттэрин ураты кылааккайдар. Тоҕо? Хатыылаах курдук туой иһити тоҕо эрэ “ылыммат” эбиппин.

– Онгоһук олус куура-хата

минээн итини үөрэтэ-чинчийэ сылдьарын иһиттэххит буолуо.

– Арба да, баара-баара. Сакаасчыт ойуутун-дьарбаатын, быһыытын-таһаатын бэйэтэ ыйан туран, баҕарбыт иһитин эйиэхэ сакаастыан сөп эбит. Туой иһиккэ сөптөөх ойууну хантан булаһыны?

– Ытык киһиби Мандар Уолус үчүгэй кинигэлээх, онтон көрөбүн. Ойуу ис хоһоонун, суолтатын көрөн, талабын. Ити ыйыппыт ойуун “биз эмиийэ” диэн ааттаах. Кырдык, туой иһит мас, тимир иһит курдук, бүтүн бэйэтинэн биһиги үйэбитигэр диэри кэлбитэ эриэккэскэ көстөр быһыылаах. Алдыаммыт үлтүркэйдэриттэн эрэ сирдэтиэххэ сөп. Биір археолог уоллуун билсэ сылдьыбытым. Кини этэринэн, Саха сиригэр керамика иһит 14-с үйэбэ олус күүскэ сайда сылдьыбыт. Хомойуох иһин, үлтүркэйдэрин эрэ буолаллар эбит. Ойуутун-дьарбаатын көрөөрү араастаан самыы тутан көрө сатаабыттар да...

Сахалар сурукпутун эрэ сүтэрэ сылдьыбатахпыт. Туой онгоһукпутун эмиэ дьыл-хонук аастабын аайы – бастаан тимир, онтон кэлин таас иһиттэргэ түрүүйтэрэн, бука-тын да “умнулан” хаалбыта – баар суол. Ол сүтүкүтүгэр эргиллэн ээрэбит, саха иһитин онгорор олохтоох хампаанньалар ыллыктаахтык ылсыбыттара кэрэхсэбиллээх. Ону аһан, улуустарга эмиэ боруобаланыахтарын наада этэ.

Туой иһити онгоруу уустуга-мачаа элбэх эбит. Ардыгар оһоххо буһуутугар ханан эрэ хайдан, суолланан хаалыан эмиэ сөп. Онугу урут бырабара үһү. Киэргэтигэ, декорга анаан ыллаларын иһин, мунньар буолбут. Кырдык, сип-синнигэс, сап саҥа быыкаа быһа бары киэргэлгэ баҕас тугу мэхэйдийэ?

Николай Афанасьевичтан тахсан иһэн эмискэ ахтар-саныыр Элгээйим турар сирэ былыр “Туойдаах Алаас” диэн ааттанарын, дьэ эрэ, саныы түһэн, туой туһунан тугу да билбэппиттэн кыбыста санаатым. Саатар, туойга иһити үүтүнэн биһи ныммата баарын да саҥа истэр эбиппин!

Омуммар абырдаллаах интэриниэппин арыа баттаан “молочение” диэн тугун булан аахтым. Онтум: үүт эрэ буолбакка үрүн ас эмиэ тутулуон сөп эбит: кэпиір, сүөгэй, издьэгэй, сыыр онгоһуллубутун кэннэ тахсар үрүн убаҕаһа (сыворотка). Туой онгоһуга олорго уган ылаат эбэтэр гуубкаба оботторон ылан үрдүнэн сотон баран, оһоххо биітэр духуопкаба уган, 300° С кыраадыска итигэ туруораллар эбит. Төһө хараҥа, сырдык буолара (көмүстүнүттэн саҥалаан, хараҥа кугаска тийэ) төһө өр туруораргыттан тутулуктаах эбит. Ону сэргэ, төһө сыалаах үүтү, үрүн аһы туһанаргыттан эмиэ дьүһүнэ уратылаһыан сөбө этиллэр.

Оттон “глазурь” диэн – керамика таһынан сотулар өстүкүлэтинги (стекловидное покрытие) бүрүөһүн, 0,15–0,3 мм халыҥнаах буолар, ону сотон баран, барбатын наадатыгар оһоххо уган, ингэрэллэр эбит.

Түмүктээн эттэххэ, туой иһиппит араас кистэлэнэ, иирбэтэ-таарбата, эмтиир күүһэ да олус элбэх эбит. Ону толору арыыы, билии, туһаҥа таһаарыы – өссө да иннибитигэр.

Татьяна Захарова-ЛОҢУУРА.

Александра Григорьева: “Уолбун тыыннаах хааллараары көспүтүм”

Канадаҕа 24-с сылын олорор Александра Михайловна Григорьевалыын кэпсэтиибитин салгыы бэчээттиибит.

– **Бастакы кэргэнгиниин олорон кимнээхтиин добордоһор этигитий?**

– Обкуомҥа үлэли сырыттаһына, миэхэ үс хостоох толору хааччыллыылаах дьиэни биэрбиттэрэ. Клавдия Максимова-Сайыыналыын ыаллыы олорбуппун. Кини бибилэтиэкэбэ үлэлиирэ. Сайыына сүрэбин эпэрээссийэлэтэр. Мин киирэн эмтиибин, кини миэхэ арааһы барытын баайан биэрэр. Оннук наһаа үчүгэйдик ыаллаһан олорбуппун. Сайыына айылбаттан ураты дыбура кэнники арыллыбыта. Сайыына – С.А. Зверев-Кыыл Уолун төрөппүт уолун туора дьахтарга кыһа. Сайыыналаах биир уоллаах этилэр. Ол уол кыыспытын кытта наар бииргэ оонньууллара. Уолларын үчүгэйдик ииппиттэрэ. Ол уол барахсан ыарахан дьылбаламмыта. Ол, мин көрүүбэр, бэйэтэ иһэ истээх. “Биир киһи дьылбатын үтүктэн ылла” диибин. Ону суруйар наадата суох.

– **Саха чулуу дьахталларын туһунан дыпулуом үлэтин суруйбуккун. Элбэби хаһыстабыҥ буолуо. Кими ордук тумус туттар этигиний?**

– Софья Петровна Сидорова, Мария Дмитриевна Нартахова. Чахчы, чабылхай дьахталлар. Кинилэртэн элбэххэ үөрэммитим.

– **Учуонай истиэпэнин туохха, хайдах ылбыккыный? Уопсайынан, билим судургута суох эйгэтигэр тобо киирбиккиний?**

– Көҥүл сылдыаары, билимгэ барбытым. Хонтуораҕа хааллан олорорбун өлөрдүү абааһы көрөрүм. Уруккуттан ону-маны хасыһарбын, ырытарбын, чинчийэрбин сөбүлүүбүн. Уустук таабырыны таайар курдук.

Үлэбэр саха норуодунай мэдиссиинэтэ хайдах саҕаламмытын, туох ньымалары туһанарбытын (хайдах хаанныырбытын, ототуттуурбутун эгин) чинчийбитим. “Медико-биологический аспект народного врачевания в Якутии” диэн. Устуоруйа билиммин хандьыдаата буолбутум. Ити үлэм үрдүктүк сыаналанан, академик Я.Г. Гальперин аатынан бириэмийэни ылбытым.

– **Учуонай буолан баран, ханна үлэли бардын?**

– Үлэбин көмүскээн баран, үлэ көрдөөн, үөрэ-көтө Сахам сиригэр кэлэн аан дойду университетин, институтун, факультетын барытын кэрийдим. Ким да миэхэ наадыбат, бары – атыыр аккаас. Арааһа, сакааһынан үөрэттэрэн, аттаран үлэбэ ылаллар быһыылаах. “Эйигин ким үөрэттэрбитэй?” дииллэр. Мин “барытын бэйэм ситиһэн бу үлэбин көмүскээбитим” диибин. Үлэ көрдөөн, оччотообу ГЧИ дириэктэрэ, күтүөгүм В. Роббека тийдим. “Эн үлэбэ киридэхинэ, соторунан мин миэстэбин былдьыан” диэн ылбата. Бэркиһэн: “Эк-ниэмикэ министиэристибэтигэр тийэн эбии бакаансыйата көрдөө”, – диэтэ. Икки лабараан миэстэтин биэрдилэр, ону иккиэннэрин холбоотоххо да, киһи тиийинэр хамнаһа тахсыбат буоллаҕа. Василий Николаевич Иванов оччолорго М.Е. Николаевка көмөлөһөөччү этэ. Киниэхэ тийдим. Эмиэ аккаастаатылар. Тиһэбэр Василий Васильевич Филипповка тийдим, хата, киһим олус дэлэгэй сүрэхтээх буолан биэрдэ: “Салгы докторантураҕа үөрэнэ бар”, – диэтэ. Социология хаапыдыратыгар ыст. преподавателинэн ыллылар уонна салгыы хамнастаан Москубаҕа Хомсомул үрдүкү оскулатыгар (ВКШ) ыыттылар. Ол кэмгэ Сойуус ыһыллар, баартыа эстэр. Инньэ гынан, “Институт молодежи” буолбута (билигин Москубатаабы гуманитарнай университет). Докторантураҕа үөрэнним, кинигэбин таһаардым. Ол кинигэбин таһаартарыым эмиэ туспа кэпсээн. Ону кэпсиибин дуо?

– **Саатар эрэ.**

– Медучилищеҕа үөрэнэ сырыттаһына, М.Е. Николаев бастакы бэрэсидьиэн буолла. Биридэ Москубаҕа үөрэнэр устудьуоннары муста. Оччолорго Айсен Николаевтаах МГУ-га үөрэнэллэр. Бары эдэркээн, харахтарын уота тыҕа

сылдыар уолаттар. Арай мин эрэ “тетя Шурабын”, баара-суоҕа медучилищеҕа үөрэнэбин. Михаил Ефимович “ким туох кыһалбалаабыт, этин” диэтэ. Мин түгэни мүччү туппакка: “Сотору монографиябын таһаарыахпын баҕарабын, үлэм суруллан бүтэн эрэр. Үлэбин көмүскүүрбэр уонна таһаартарарбар үбүнэн көмөлөһүүххүт дуо?” – диэтим. Дьонум күлэн тобо бардылар. “Бу туох буолбут дьахтарай, ханнаабы монография, баара-суоҕа медучилищеҕа үөрэнэр буолбат дуо?” дэстилэр быһыылаах. Үрдүк үөрэхтээхпин билбэт буоллахтара. “Антропология уонна этнология институтугар туйгуннук үөрэнэр оболордоохпун, кинилэри өйөөхпүн” диэтилэр. Дьынгэ, ол оболортон ким да үлэтин көмүскээбэтэбэ.

Үлэбин көмүскээн, монографиябын суруйан баран, үтүө дьон көмөлөрүнэн байыаннай ыстаап бэчээттир кыһа-тыгар 1 тыһ. ахсаанынан бэчээттэттим. Соробун кинилэри эмтээн төлөстүм. “Москубаҕа Кулаковский унгобар пааматынньык туруораллар үһү” диэни иһиттим уонна кинигэлэрбин туппутунан онно ойдум. Саха сириттэн улахан дэлэгээссийэ кэлбит. Барыларыгар бэлэхтэтим, арай М.Е. Николаевка эрэ тийбэккэ хаалбыта. Баҕар, кэлин ол иһин үлэбэ ылбатаҕа буолуо дуо?

1992 этэ дуу, 1996 сыллаахха эбитэ дуу, Өлүөнэ остастарынан уста сылдьан ойууннар бастакы пуорумнара буолла. Хотуттан-сорууруттан киһи бөбө кэлбит. Владимир Кондаков баһылыр-көһүлүүр. Мин норуот мэдиссиинэтигэр үлэлээх буоламмын, онно ыстаным. Арай Кондаков көмөлөһөөччүтэ кэллэ уонна “эн мантан тахсар үһүгүн” диэтэ. Хаһыахпыный, табыстабым дии. Саха ньобой, обото өссө ньобой. Үүрүллэн турдахпына, Ухханнаах киирээри иһэлэрин көрөн, олоҕу быыстарыгар киирсэн хааллым. Кондаковум сангара туран тохтоон хаалла уонна ааны ыйда. Уопсайынан, “сахаларга уруккуттан бэрт былдьаһыны баар эбит” диэн өйдүүгүн. Тоҕо оннуга эбитэ буолла? Билингэ диэри суруйааччыларбыт икки сойуустаахтар дии. Борокуоппай Чуукаар соччо биһирэммэт сойууска сылдыар буолан, биир да аакка тиксибэтэбэ. “Дьикти” буолбатах дуо? Хаһаанга диэри “атарахсытыһа” сылдыарбыт буолла?

– **Канадаҕа хайдах тийибиккиний?**

– Докторантураҕа үөрэнэ сылдьан, элбэх киһини умсугуйан туран эмтээбитим. Ол сылдьан Австрияҕа “Мир психотерапии” диэн симпозиумга бардым. Тывалар дэлэгээсийэлэригэр киирсэн. Уолум онно Москубаҕа 4-с кылааска үөрэнэр, ньиэмэстии бэркэ билэр. Хата, тылбаасчыттаан абыраабыта. Ол иһин наар онно-манна соһор буоллум. 2000 сыллаахха Торонтоҕа эмиэ улахан сугулаанҥа бардыбыт. Уонча хонукка. Уолум 14 саастаах. Төттөрү күммүт тигинээн кэлбитигэр уолум эмискэ баҕайы: “Маама, миигин өлөр да хай-аа, тыыннаах хаалларыахпын баҕарар буоллахпына, бу дойдуттан Москубаҕа төннүбэппин!” – диэтэ. Соһуйан эрэ хааллым.

– **Уолун тылын иһиттин?**

– Күһэлибитим. Кини бэйэтэ эмиэ айылбалаах. Уолум – доктуат Е.Голомарева сиэн быраата. Өлөөттөн сыдыааннаах. Ити дойду сүрдээх улахан, күүстээх ойууннарынан аатырар. Уолум төрдүлэригэр күүстээх дьон бааллар. Үөһэ Бүлүү уонна Өлөөн ойууннара аһа иитиһэллэр эбит. Ол кэммэ уолум өттүнэн аймахтарыгар, Христофор Афанасьевичтаахха, уол оҕо 18 сааһыгар тийидэ да, төттөрү буолбут. Кырастактара дии. Ол иһин Христофор Афанасьевич “уолун тыыннаах хаалыан баҕардахпына, акыйаан унгуор бар” диэрэ. Оҕонньор ийэтэ 105 сааһыгар диэри олоҕубут. Бүтэник биир тиистээх эбит. Ол тийиһэ түспүтүгэр ылан оһоһо бырахпыттар. Онуоха оҕонньор “дьэ, мин тииспин тоҕо туурдугут, мин уон сыл буолан баран, хаһан да төрөөбөтөх

дьахтарынан төттөрү кэлиэм” диэбит. Уолум – кини кута. Уолум – эбээн, мин аҕам Ньурба буолан, саха буолан хаалбытым. Инньэ гынан, абортоннар бырагыраамаларынан дьиэнэн-уотунан хааччыллан хааллыбыт. Университеттан биэнсийэбэ бараары сылдыар киһи, хайыахпыный, хааллабым дии.

– **Ол бэлэмгэ олордоллор дуо?**

– Адаптацияны аһабын. Тылы эгин үөрэтэллэр, саастаах киһи эрэйдэммитим. Уолум олох холкутук ылыммыта. Аангылыа тылын Собуруу Кэриэйэ устудьуоннарыгар тийиэн кытта үөрэппитэ. Билигин “Ньургун Боотуру” Канада устудьуоннарыгар үөрэтэр, сахалыы билэр, кэпсэтэбит.

Мин, биллэн турар, таах олоҕортох буоллабым. MUN диэн славян тылаахтар үөрэнэр университеттара баар. Онно ойутан тийдим. Учуонай истиэпэнээхпин, кинилэргэ хандьыдаат эгин диэн суох, онон тутта дуоктар буоллум. Сибири уонна Уһук Илин төрүт омуктарын норуодунай мэдиссиинэтигэр грант суруйдум. Онтубар “олус элбэх нуучча учуонайдарыгар сигэммикин” диэн, аккаастаан кэбистилэр. Билигин санаатахпына, оччоттон Арасыйыаны утарар бэлиитикэ барбыт эбит. Ону биһиги, тыаттан кэлбит дьон, хантан билиэхпит баарай? Ол иһин “Юрта мира” диэн аан дойдутаабы тэрилтэни тэрийэн үлэлэттим. Арасыйыа Аҕыйах ахсааннаах төрүт олохтоох омуктарын ассоциацията сурук ытта: “Итиннэ улахан кэмпириэнсийэ буолар, норуот эмчиттэригэр биһиэхэ исписэлиспит суох, онон эн кытын”, – диэтилэр. Мин Ассоциация аатыттан кытынным, тыл эттим, научнай үлэбинэн кыайан табыстым. Инньэ гынан, ХНТ Төрүт олохтоох омуктар декларацияларын 24-с ыстатыатын ааптара буолан хааллым. Норуот мэдиссиинэтин ХНТ, аан дойду таһымыгар таһаарбытым. Ону манна дьон ситэ өйдөөбөт. Судургу ыстатыа курдук саныыллар. ХНТ таһымыгар Саха сириттэн дэлэгээссийэни элбэхтэ илдьибитим. Ону манна олох атыннык кэпсиилэр эбит. Дьикти. Төһө да тас дойдуга олордорбун, үлэ бөбөтүн ытабын ээ. Сыаналаабаттар.

Саха АССР 100 сылыгар “Соотечественники” диэн пуорум ыыппыттар эбит, миигин онно ынгырбатахтара.

– **Уолун тугу дьарыктанарый?**

– Саха ынабын чинчийэн докторантураҕа үөрэнэр, билигин көмүскээри сылдыар.

– **Канада төрүт олохтоох аҕыйах ахсааннаах омуктара хайдах олоҕоллоруй?**

– Наһаа улаханлык атабастаммыт омуктар. Дьобуруопа дьоно олох сорунаан туран сиэттилэр. Барыта бэлэмгэ олоҕор буолан, үлэлииртэн, сайдааран тэбиттэр. Сүрээбэ суох омук хайдах сайдыаҕай? Ол иһин арыгылааһын эгин элбэх. Онно холоотоххо, манна олус үчүгэйдик олоҕоллор. Күн аайы ютубу эгин көрөбүн: сахалар онно тийиэн ситиһилэммиттэр, манна тийиэн аатырбыттар диэн буолар. Олус киэн туттабын, астынабын. Канадаҕа олохтоох омуктары “сээн” диэбэттэр, эгэ, онно-манна кытыннарыахтара дуо? “Юрта мира” итини утары охсуһар.

Элгээйигэ кийииттээн олоҕорбут Сьюзи Крейт АХШ-тан Канадаҕа кэмпириэнсийэбэ кэллэ, кийиит кыһы дьыэбэр үөрэ-көтө көрүстүм уонна кэмпириэнсийэбэ арыаллаан илтим. Арай кыһыым түрүбүүнэттэн сахалар хайдахтаах курдук атабастанан олоҕолорун эгин олох көрдөрөн туран, сымыйаны туйуан турбата үһү дуо?! Мин, ыгырыыта суох киһи, абарбытым бэрдиттэн, баайсан туран тыл көрдөстүм уонна саха аатыттан эттим-тынынным. Киһим ол кэммэ бакааласпака да барбыта уонна ол кэммэ биллибэтэбэ. Питертэн кэлбит бэрэстэбиитэллэр кэлэн, киммин-туохпун, хантан сылдыарбын туоһулаһан баран “наһаа үчүгэйдик тыл эттин, маладьыас!” диэн хайбаабыттар. Тыыннаах туоһу туох диэммин атабастаммытм диэхпиний?

Аҕыйах ахсааннаах омуктар Олимпиадаҕа кыттыыларын туһунан биэри буолла. Онно биһиги уолаттарбыт Монреальга ситиһилэрин кэпсэттилэр.

Мин онтон өй ылан, 2010 с. Олимпиаданы көрсө, Ванкувертан Торонтоҕо диэри автопробег ыыппытым. Ванкувер Олимпиадатыгар төрүт олохтоох аҕыйах ахсааннаах омуктары билиһиннэрэр истиэндэни үлэлэппиппит. Салгыы төрүт олохтоох омуктар оонньуулары тэрийэргэ этии киллэрэн, 2015 с. Бразилияҕа, Пальмас куоракка, бастакы Оонньууну ыытар буоллубут. Тэрийсээчи буолан, онно ый инниттэн тийиэхтээбим. Арасыйыа уонна Канада граждандстволаахпын. Виза ылаары Торонтоҕа Бразилия посольствотыгар тийдим, арай аккаастаатылар уонна утары сурук ууннулар. Ершов диэн “Модунҥа” үлэлиир киһи ““Юрта мира” тэрилтэ Саха сирин утары үлэлиир, ол иһин бу дьахтарга виза биэриэмэн” диэн суруйбут! Мин Арасыйыа граждандствотынан визабын син биир ылан тийибитим, тийиэн былааһы ылбытым. Кэлин ХНТ-га ол киһибин көрсөн “тугу дьаабыламмкыный?” диэн ыйыттым уонна кэһэппитим ээ. Онуоха “хайдах да үөх, мин тириим халыҥаабыта” диэбитэ.

– **Тас дойдунан элбэхтэ сылдыабын. Хайа дойду ордук үчүгэй дии саныгыһыный?**

– Бразилия төрүт олохтоох омуктара олус аламаҕайдарын сөхпүтүм. Миэхэ ордук барсаллар дии санаабытым. Монголияҕа тийдэхпинэ, дойдубар тийибит саҕа сананабын.

– **“Саха сиригэр бүтэһигин 7 сыллаабыта кэлэ сылдыбытым” диигин. Төһө уларыйбытый?**

– Туох да күүркэтиитэ суох, сайдыы, уларыһыы бөбө барбыт диэн көрөбүн. Сахам сирин олус таптыбын. Ыччаты көрөн, ордук сөбөбүн уонна астынабын. Манньк ыччаттардаах өлөн-охтон биэриэхпит суоҕа.

– **Дойду ахтылбана диэн баар дуу?**

– Манҥа Канадаҕа тийиэн баран өйдөөбүтүм – миэхэ мутукчам сыта итэбэс эбит. Аан дойду пааркатын кэрийэн, мутукчам сытын көрдүүбүн. Торонтоҕа биир пааркаҕа үс тиити олордубуттар. Ону сытырбаан ахтылбаммын таһаардым. Арай ол тииттэрим анныгар табылыыссаҕа “японская сосна” диэн суруйбуттар. Мин кыһыйдым, тойотторго көтөн түстүм уонна Сибири маһа буоларын дакаастаатым. Аҕыйах хонон баран тийибитим – ол тииттэрбин олох да кэрдэн кэбиспиттэр.

– **Оттон аска-үөлгэ хайдах үөрэннин?**

– Табаларын сибиинньэ курдук дьаабылаан астыыллар – тириитин сүлбэккэ уотунан сиэтэллэр, онон олох кэриэрбит амтаннаах. Убаһа этин тымтыктанан да булбаккын, убаһа диэтэххэ, эйигин “людоед” курдук көрүөхтэрэ. Уопсайынан, эттэрин хиймийэлииллэрин сөбүлүүллэр. Дьынгнээх эти булар уустук.

– **Биэнсийэлэрэ хайдаҕый? Эмтииллэрэ?**

– Мин эмп диэни төрүкү испэппин. Бу хамсык кэмигэр Канадаҕа вакцинаны ылбыт дьон доруобуйалара айгыраата, өллүлэр-сүттүлэр. Балыыһа диэнгэ сылдыбаппын. Бэйэбин хааннанан эмтиибин. Миэхэ куруук сылдыар, эмтэтэр дьон элбэх. Хамсыкка хаайар кэмнэригэр дьон хоргуйуохпун диэн, маҕаһыны кураанахтаан кэбистилэр. Сэбиэскэй иитиилээх, кырымчыгы көрсүбүт киһи, хоргуйан өлүмээри, эмиэ атыылаһа тийдим. Ол сылдьан быччынмын быһан кэбиспит этим, “сүрээбим буолу” диэн госпиталга тийдим. Анаалыстаатылар, сарсыныгар УЗИ-га кэлээр диэн буолла. 25-с этээсхэ олоҕорбун, ол УЗИ-лана бараары сатыы түстүм уонна бырааска “баҕар, аҕылым, сатыы түспүтүм” диэтим. Киһим “оччо сатыы сылдыар киһи сүрээбин үчүгэй – бар” диэтэ.

Биэнсийэм кээмэйин эпэппин, олохпор тийиэр, ол иһин кэлэр-барар буоллабым. Хомунаалынай өгөм 70 бырыһыанын судаарыстыба уйунар.

– **Александра Михайловна, кэпсээнин иһин махта! Этэнгэ буол!**

Дмитрий ИВАНОВ
сэһэргэстэ.

Демография уонна суорумньу

Тыа сиригэр дьон аҕыйыы турар

Холобур, Мэнэ Хангалас олохтоохторун ахсаана көбүрээбэт, өссө эбиллэр курдук. Ол эрэри ити өрөспүүбүлүкэ иһинээҕи миграцияны, ордук ыраах хоту улуустартан дьон көһөн кэлэн олохсуйутун кытта сибээстээх. Оттон дыһынээх хартыына нэһиликтэринэн сылдьан көрдөххө атын. Сыллата оҕо төрөөһүнэ, эдэр ыал ахсаана, уһууаанҥа, оскуолаҕа сылдьар оҕо аҕыйыы турара харахха бырабыллар. Сорох нэһиликтэргэ, сыл устата биир да оҕо төрөөбөт. Оттон сорох нэһилиэк оскуолатыгар ханнык эрэ кылааска үөрэнэр оҕо суох буолан, кылаас көтүүтэ баар.

Ордук эр дьонго сулумах баһыйар. Ол да буоллар тыа сиригэр эр дьон төрүт дьарыгын тутан сылдьар. Сылгы-сүөһү иитэн, бултаан-алтаан, балыктаан олорор. Дьахтар өтгө, кыыс аймах үөрэхтэнэн, идэлэнэн үөс сирдэринэн тарбанан хаалар: улуус киин-нэринэн, улахан сэлиэннээх Майаҕа, куоракка, өрөспүүбүлүкэ атын улахан бөһүөлэктэринэн-куораттарынан, өрөспүүбүлүкэ тас өттүгэр даҕаны. Буддьүөккэ хамнастаах үлэ миэстэтэ, дьыэ-уот, толору хааччылыы суоһунан, суол-иис мөлтөх буолан, кыргыттар тыа сиригэр олохсуйа сатаабаттар.

Демографиянан ким да дьарыктаммат

Урут, Михаил Ефимович Николаев сабана, дьыэ кэргэн кэммитиэтэ диэн баара. Онно демография боппуруоһугар дьарыктанар анал салаа баара. Онно сүрдээх үчүгэйдик ыстатыстыканы хомуйар, ырытар, кэтээн көрөр этилэр. Кэммитиэт үлэтэ тохтообута, билигин нэһиликтэргэ, улууспутугар демография хамсааһынын кэтиир, ырытар үлэ ыытыллыбат. Өрөспүүбүлүкэ барытыгар да оннук балаһыанньа буолуо.

Саба быраҕан эрэ “манньк кыһалҕа баар” диибит. Ол оскуолаҕа-уһууаанҥа оҕо аҕыйыы турарыттан да көстөр буоллаҕа. Эдэр ыал олохсуйбат буолбута харахха бырабыллар эрэри, **ол ыларыйыыны, демография хамсааһынын ким даҕаны үөрөппэт, оннук үлэлиир структура суох. Дьэ, ол олус куһаҕан.** Дьыэ кэргэн кэммитиэтэ баар эрдэбинэ, ол үлэ ирдэнэр буолан, улуус таһымыгар анал исписэлиистэр бааллара, кинилэр дьарыктаналлара. Билигин туох да ирдэбил суох буолан, дьаалатынан бара турар.

Ыччат ханна билсир?

Кэнники сылларга, ордук хамсык кэннэ, дьон дьыэттэн тахсыбат буолбута, дьыэттигэр бэйэтэ бэйэтигэр бүгэн олорон хаалбыта көстөр. Кулуупка, ордук ыччат дьонго, араас көрүнгээх сынньалан тэриллэбэт. Куоракка кафелар эгин баар эбит буоллахтарына, тыа сиригэр ити өттүнэн туох да суох, сыаллаан-соруктаан тэрийини мөлтөх. Ыччат ханна эрэ көрсөн билсэригэр усулуобуйа суох. Тыа сиригэр ыччата нэһилиэгиттэн ханна да тахсыбат, барыы-кэли суох, онон билсэригэр уустук.

Суорумньу үлэтэ

Биһиги улууска суорумньу үлэтин тэрийин ыта сатыыбыт. **Мэнэ Хангалас улуунун баһылыга Д.И. Тихонов** итиннэ кыаҕа баарынан өйөбүл оҥорор. Ол эрэри туһааннаах бырагыраама эгин суох. Дьыһынэн, тус сыаллаах бырагыраама

Иччитэхсийбит кыра бөһүөлэктэри көрөн: “Тыа сиригэр эһэ сатыыр наадата суох. Сотору бэйэтэ эстиэбэ”, – диэн ким эрэ эппитин санаан кэлэбин.

Мэнэ Хангалас уопсастыбанньыга, Евдокия Саввична РЕШЕТНИКОВА, “тыа сиригэр демография сүрдээх уустук туруктанна” диир. Кини Төһүлүгэ кулун тутарга буолан ааспыт Төһүрүк остуолга этиититтэн тирдэбит.

баара буоллар, олус бэрт буолуо этэ. 2000 сылларга улууспутугар уопсастыбанньык суорумньуһуттар бааллара, ол көлүөнэ сааһырда, саҥа көлүөнэ тахса илик. Онон суорумньу үлэтигэр уустук балаһыанньа. **“Бу үлэни хайдах эрэ аныгылыы көрүнгээбит кини”** диэн улууспут дьаһалтатын социальнай управлениетын кытта сүбэлэһэбит.

Билсирини киһэтэ

Олунньу 17 күнүгэр Майаҕа “Айыы-һытым, аргыстас” диэн билсирини киһэтин тэрийбиппитигэр барыта 92 киһи кыттыбыта. Мэнэ Хангаластан – 40, ол иһигэр 17 дьахтар, 20 эр киһи 12 нэһиликтэн кэлбиттэрэ. Дьон биллэрини көрөн, бэйэлэрэ тэринэн кэлбиттэр. Атын улуустартан барыта 52 киһи Горнай, Чурапчы, Хангалас, Бүлүү, Кэбээйи. Амма, Нам улуустарыттан уонна Дьоккуускайтан кэлбиттэрэ. Тэрийээчилэр 40-ча саастаах дьонго көмөлөһүөхпүт дии санаабыппыт. Онтубут итиччэ саастаах дьон оннугар, аҕа саастаах дьон хото кэлбиттэрэ. Кыттааччыларбыт орто сааһын ааҕан таһаарбыппыт 54,7 саас этэ. Саамай эдэр 36 саастаах кыыс баара, аҕа саастаах Дьоккуускайтан 72-лээх эр киһи этэ.

Бу тэрээһиммитигэр сүрдээх үчүгэйдик үлэли сылдьар 9 суорумньуһут кэлбитэ. Ол курдук, Сэргэ кыһа Тускулаана, “Кыталык” кулууптан Аграфена Егорова, Дьоккуускайтан Маргарита Неустроева, Намтан Аскалон Егоров, Горнайтан Альбина Солтышова, Уус Алдантан Людмила Бурнашова уонна манна тэһгэ үлэлэнэ сылдьар Татьяна Егорова. Суорумньу киһэтин биһиги улуус салалтатын, социальнай управление көмөтүнэн уонна өйөбүлүнэн тэрийэн ыыттыбыт. Ходулов аатынан Майатаабы нуруот айымньытын дьыэтин үлэһиттэрэ, чуолаан Г.В. Эверстова тамадалаабыта, СӨ култууратын туйгуна ырыаһыт Сардаана Осипова бу киһэтини сүрдээх үчүгэйдик киэргэппитэ. Александр Терехов кэлэн уоту-күөһү, муусуканы хааччыбыта. Майа с. олохтоох дьаһалтатын эдэр исписэлиистэр Татьяна Новгородова, Валентина Неустроева буолан, быһаччы үлэлэспиттэрэ. Уйулба кииниттэн психолог Ирина Молокотина, Октябрина Гоголева көмөлөспүттэрэ. Түмсүүлэр көхтөөхтүк ас-үөл атылаан, тэрийэн биэрбиттэрэ. Онон, суорумньу киһэтэ сүрдээх үрдүк таһымнаахтык ааспыта. Сылдьыбыт дьон астынан-махтанан барбыттара. Суорумньуһуттар бу тэрээһингэ дьоннорун аҕалан, ол дьон билсэн, салгыы сибээһи тутуох буолан, төһүнүттэрэ. Бу тэрээһин кэнниттэн туох санаалар киридилэр?

Сүрэх баҕатынан

“Суорумньу үлэтэ наадалаах” диэн өйдөбүл өссө төгүл биэргэннэ. Бу саха омуга былыр-былыргыттан нуруот буоларыгар туһаммыт идэтэ. Биһиги бу үгэһи сүтэрбэккэ, аныгы кэмгэ сагалыы тыыннаан, туттуохпутун наада. Бу өрөспүүбүлүкэ үлэли сылдьар суорумньуһуттар сүрэх баҕатынан

үлэли сылдьаллар. **Кинилэргэ былаас өттүттэн болбомто, өйөбүл наада эбит.** Кэлэн барбыт суорумньуһуттар кэпсииллэринэн, атын да улуустарга кинилэр туох да өйөбүлэ суох, бэйэлэрин ис сүрэхтэриттэн турунан дьону кытта үлэли сылдьаллар. Аны бары араҥа дьоно суорумньуга наадыллар эбит. Ханыыларын буларга, олохторун оҥосторго манньк көмө дьонго олус наада эбит.

Өрөспүүбүлүкэ суорумньуһуттара бэйэлэрин эрэ улуустарынан хааччактанан хаалбакка, хардары-таары көмөлөсүһөн, төттөрү-таары айанныыллар, ыкса сибээһи тутан олохторун, биир ситимгэ үлэлииллэр эбит. Быйыл өрөспүүбүлүкэ Суорумньуһуттарын ассоциациялара тэриллэбитэ 20 сыла эбит. Бу кэм устата сүрдээх элбэх дьонго көмөлөһөн, сүрдээх элбэх дьону ыал оҥорбуттар. Бастагы да олохторун, иккис да олохторун оҥостор дьонго көмөлөһөн, олус үчүгэйдик үлэлииллэр эбит.

Саастаах дьон – көхтөөхтөр

Того бу тэрээһингэ үксэ аҕам саастаах дьон кэллэ? Кинилэр олобу олохтот, килбигийэр, симиттэр эгин диэн таһымы туораабыт дьон. Онон ингэн-бохтон турбакка, олохторун оҥостор туһугар айанныыллар, бараллар-кэллэллэр, көхтөөхтөр. Быһата, олохторун оҥосторго ордук быһаарынылаахтара уонна дьулуурдаахтара көстөр.

Биһиги билигин эдэрдэргэ үлэлэнэр, 30–40, 41–50 саастаах көлүөнэлэргэ үлэ ыытар наада эбит диэн түмүккэ кэлибит. Ити араҥа дьону кытта үлэлиир сүрдээх уустук. Холонон көрөн, ыччаттарга тэрээһин ыта сылдьыбыппыт. Онно кыттыы быстар мөлтөх этэ. Социальной управлениены кытта, ыччат лиидэрдэ-

ригэр тирэбирэн, ыта сатаабыппыт. Уолаттар син кэлэр буоллахтарына, кыргыттары хамсатар олус ыарахан эбит.

Кыргыттар карьераны талаллар

Билигин хайдах эрэ кыргыттар өйдөрүн-санааларын уларытар наадала көһүннэ. Ыал буолар, Орто дойдуга кэлбит аналын толорор туһугар кыыс оҕо бэйэтэ эмиэ хардыыны оҥоруохтаах. Ким эрэ кэлэн дьыэттэттэн сиэтэн таһааран, “ыал буолуохха” диирин күүппэккэ, бэйэтэ эмиэ актыыбынай позицияны тутуһарын курдук. Билигин кыргыттар куоракка кириэн биир хостоох кыбартыра атыылаһан, массовыналанан, үлэ булан баран олохтот сыалын ситтибит диэн, онон мунгурданан хаалар туруктаһылар. **Итини хайдах эрэ уларытыахха наада.**

Арҕаангы өй-санаа наһаа кириэн хаалан, кыргыттар үөрэнэргэ, карьера оҥорорго өйдөрө-санаалара ордук сытар. Төрөппүттэр, эһэлэр-эбэлэр кыыс оҕону, уолаттары даҕаны “үөрэнин-үөрэнин, хамнастаах буолун” диэн наар такайаллар, харчылаах өттүгэр туһайаллар. Соц-ситимнэр даҕаны оннук өйгө-санааҕа иэбэ тураллар. Оттон төрөппүт бастатан туран, оботун олох олохторго, дьоллоох киһи буоларга иитиэхтээх. Оттон дьоллоох киһи диэн, омууттан тутулууга суох, дьыэлээх-уоттаах, дьыэ кэргэннээх, утумун салгыыр сиэн-нэрдээх, хос сиэннэрдээх киһи буоллаҕа.

Чэпчэки олобу, комфорту экирэтэр өй-санаа ыччаттарбытыгар олохсуйда, онтон төлөрүйүөхпүтүн наада. Олох сыаннастарын биһиги оҕолорбутугар сөпкө ингээрэгэ дьулуһуохтаахпыт. Дьэ ол инниттэн оҕону, ыччаты кытта ыал буоларга бэлэмнээх уонна баҕалаах буоларыгар туһайан үлэни ытыахтаахпыт.

Хамнас көрөр буоллар

Евдокия Бочкарева-Налыйа Хотун, СӨ Суорумньуһуттарын түмсүүтүн салайааччыта:

– “XVIII үйэ бүтэһигэр, Уус Алданҥа Сыһаах нэһилиэгэр Түмэппий Бэрийһэп диэн 7 кыыстаах баай киһи олорон ааспыт” диэн уос номоҕо баара. Ол үһү-йээннэргэ олобуран, биһиги 2004 с. Уус Алдан улууһугар Өрөспүүбүлүкэтээҕи кыргыттар ыһахтарын ыспыппыт. Дьэ, итинтэн саҕаламмыта, суорумньуһуттар түмсүүлэрэ. 2004, 2005, 2006 сс. СӨ Дьыэ кэргэн уонна оҕо кэммитиэтэ көбүлээн, бырайыак киллэрэн, Уус Алданҥа кыыс ыһаҕын ыспыппыт. Бастагы ыһахпытыгар 500-чэ сулумах киһи кыттан, **11 ыал баар буолан, оҕо-уруу төрөтөн, олохторун тэриммиттэрэ – ол үлэбит түмүгэ этэ.** Салгыы итинник ыһахтар Чурапчыга, Хангаласка ыытыллыбыттара. Билигин өрөспүүбүлүкэ 34 улууһуттан суорумньуһуттар 20 улууска бааллар. Нам улууһугар “Арчылаана” түмсүү наһаа үчүгэйдик үлэлиир. Горнайга А.С. Солтышова суорумньу үлэтигэр туох баар сыратын биэрэн туран үлэлэнэр, Бүлүү, Ньурба, Томпо, Уус Алдан, Өймөкөөн, Таатта улуустарыгар суорумньуһуттар сүрдээх үчүгэйдик үлэли олохторун. 100-тэн тахса ыалы тэрийбит суорумньуһуттар бааллар, кинилэринэн киһи кизэн туттар. **Наҕараадалаан, бэлиэтээн аһар буоллар, болбомто биир бэлиэтэ буолуо этэ.**

Биһиги бары былааннаах үлэлиибит. Тэрээһиннэри бэйэбит үлүүтүнэн-харчыбытынан тэрийэн ыытабыт. Бары биэнсийэлээх дьон буолан, ол биэнсийэ кэллэбинэ биридэ сатанар. Успонсары көрдүүр олус уустук. “Граннарга кыттын” дииллэр, ол эрэри онуоха юридическай өттүнэн регистрация ирдэнэр, элбэх отчуоттаах. Барыта судургу буолбатах эрэри, үөрэнибит, баҕар, кыттыахпыт.

Дьон суорумньу тэрээһиннэрин сэнээрэр. Ким ыал буолуон баҕарыа суоҕай? Суорумньуһут диэн былыр-былыргыттан баар, айылҕаттан айдарылаах дьон. Ордук бу кэнники кэмгэ үлэтин суолтата улаатта. Онон, суорумньу үлэтин өйдүөхтэрэ, өйүөхтэрэ диэн баҕа санаалаахпыт. **Оттон хамнастаан үлэлэтэр буоллар, олус бэрт буолуо этэ.**

Сулумах дьонго ким да кыһаллыбат

Алексей Шеломов, “Кыталык” суорумньу кулуубун салайааччыта, Таатта, Чөркөөх:

– Сахалар эстэр суолга үктэннибит. Тыа сиригэр хас дэриэбинэ аайы 40 сааһын ааспыт 30–40-ча киһи сулумах буолар. Онтон биридиилээн улууһунан ону аахтаах, ол төһөлөөх киһи буолуой! Төһө саха эбиллиэбэ онтон сылтаан хааччактана сылдьара буолуой! Бу сулумах дьон, дьыэ-уот тэриммэккэ сылдьан, оҕо-уруу суох буолан, салгыы иһэр-аһыыр суолга үктэнэр, атах балай баран хаалар. Онуоха ким даҕаны кыһаллыбат курдук. Бу дьон сылдьар да, көрсүһэр да сирдэрэ суох. Арай суорумньуһуттар тугу эрэ ына сатыыбыт. Мин быйыл, дьон туһугар диэн суорумньу киһэтин хас сыл аайы хантан да, ким да көмөтө суох тэрийэн ыппытым 18-с сылым буолла. Былаас уорганнара, туһааннаах сулууспалар онуоха биир солкуобай көмөлөрө суох.

Мэнэ Хангалас улууһун баһылыга Д.Тихонов “суорумньу киһэтин тэрийин” диэн нэһилиэк баһылыгар соруудах биэрбитин, бу 18 сыл устата киһи туһугар ыалдьар салайааччы баар эбит дии санаатым. Миэхэ баһылыгым солбуйааччыта “суорумньуһун дьону холбуур үтө дьыала” диэн 5–6 сыллаахыта 20 лиитэрэ бэнсиин биэрбиттээбэ, онтон ордук көмөнү 18 сыл устата көрбөккө кэллим. Онон, суорумньуһуттары өйүөхкэ, бэл хамнас да көрүөхкэ баара. **Итиннэ нэһилиэк, улуус баһылыктара, дьокутааттар ылсыахтарыны, боппуруоһу үөрэтиэхтэрин наада – дьонго чугас былаас кинилэр.**

Суруйда Нина ГЕРАСИМОВА.

“Кыымы” тобо ааҕабытый?

“Кыым” хаһыакка чэпчэтиилээх сурутуу төһө да түмүктэннэр, сыл иккис аҕаарыгар сурутуу син биир бара турар. Билинги дьон үксэ: “Сонуну барытын бассааптан, тэлэҕирээмтэн, саайтартан, интэриниэттэн ааҕа-билэ оло-робут, кумааҕы хаһыаты тобо сурутуохпутуй?” дииллэрэ сэрэйиллэр. Аан дойдуга, Арасыйыаҕа, өрөспүүбүлүкэбэ буола турар суһал сонуну “буолбут” эрэ диэн таһымынан ааҕааххыт. Ким даҕаны ону диригинник ырытан суруйбата өйдөнөр. Аны туран, хаһыакка биллэр дьону кытары сэхэргэһии, аан дойдуга туох балаһыанньа буола турарын диригинник ырытыы уонна да атын хаһан даҕаны сойбот, киһи билиитин-көрүүтүн хаҕатар матырыйаала суруллар. Уһуну-киэни этэ барбакка, тумус туттар биллэр дьоммут хаһыаты ааҕыы туһунан тус санааларын аабын.

Иван Егорович АЛЕКСЕЕВ-Хомус
Уйбаан, тыл билимин учуонайа:
– “Кыым” хаһыаты аахпат саха элбээн иһэрэ хараастылаах. Төрүөтэ билинги кэм күүрэнигэр дьүүрэ курдук. Өрүскэлэһии, урут түсүһүү содула да буолуо. Сүрүн төрүөтэ, мин саныахпар, омугун, тылын, култууратын аахайбат эйгэ улаатан иһэрэ быһыылаах. Сахабын дэнээччигэ наадалааҕы “Кыым” тиһигин

быспакка сырдатарын иһин түмсүүлээх омук дьоно аабыахтаах этэ буоллаҕа.

Субу 15-с нүөмэргэ, холобур, Н. Кириллин “Томтор Таас” туһунан суруйуутун хайдах ааҕымыахха сөбүй? Саха сириг инникитин туһунан санааны хайдах билимизэххэ сөбүй? Дьылҕабыт ким илиитигэр кириээн сөбүн туһунан дии! “Кыым” итинтэн да атын сытты тиэмэлэри өрүү сырдатар, олору билбэккэ хайдах саха буолуохха сөбүй? **Онон бу хаһыат биһиги судаарыстыбаҕа суолтабыт, бэйэбит кэлэр кэмнэ сайдыыбыт суолун сырдатан бэйэтин аналыгар сөпсөһөр дии саныбын.**

Биллэрин курдук, сайдыы тэтимин ыһыктыбат дьулуур өй-санаа иитиэхтир. Ону ийэ тылынан тахсар бэчээт сайыннарар. Хаһыат төрөөбүт тыл ийэ кутун ыһыктыбатаҕына эрэ, ити ситиһиллэрин ким барыта өйдүүрэ буолуо. Онон тыга сылдьар уустуктары быһаарарын ааҕааччы хаһыат чинг туругуттан билэртээх. Ол аата, ааҕааччы итэбэйэрин ситиһии – үлэ сүрүн сорука. Өйдөнөрүн курдук, кырдыксыт буоллаҕа, ааҕааччы арааһыбатын хаһыаты таһаарааччы эмиэ билэртээх.

Онон ити сорукарга олобурудаахха, ааҕааччы үксүү туруо. “Кыым” уота-күөһэ өрүү сөбүрүйүө суоҕа диэн эрэнэри сэргэ, ахсаабат үлэ, дьулуур күөртэнэ турдун” диэн баҕа санаалаахпын.

Михаил ЛУКАЧЕВСКИЙ, киинэ режиссёра, продюсера:
– “Кыым” хаһыат сахалар устуоруйабытын, урут-уруккуттан олохпун дьаһахпыттын, итэһэлбитин, култуурабытын бүүс-бүтүннүү ингэринэн илдьэ сылдьар хаһыаппыт буоллаҕа. Саха сиригэр бэчээт сайдыабыттан бу хаһыат баар. **Саха сирэ сайдытыгар, саха омук буолан үүнэн-сайдан тахсарыгар улахан оруолааҕа биллэр.**

“Хаһыат сыта” диэн баара дии. Урут оҕо сырыттаахха, саҕа хаһыат кэллэбинэ, сыттын-сымардыын ураты дыкти иэйиини, үөрүүнү биэрэрэ. Өр да өр күүппүт-кэтэспит аймаҕын дуу, доборун дуу кэлбитин курдук үөрүү буолааччы. Дьэ, ол кэннэ дьинэн атастаһа сылдьан ааҕы саҕаланара.

Мин санаабар, холобур, киһи бэйэтэ тутан-хабан, алтыһан, эпиккэ дьылы, сытын ыла-ыла ааҕара туохха да тэҥнэммэт ураты түгэн буолар. Киһи бэйэтэ тутан-хабан ааҕара быдан ингэмтэлээх. Мин, холобур, хаһыаты да, кинигэни даҕаны электэриэн барыйааны кыайан аахпаппын. Киинэлэрбин онгорорбор хайаан даҕаны кинигэни бэйэтин тутта сылдьан ааҕарбын сөбүлүүбүн. Көмүүтүргэ дуу, төлөпүөтүгэ дуу электэриэн барыйааны ааҕарга киһи хараҕа да ылдыар, уопсайынан, киһи кыайан аахпат, ылыммат.

Билигин – барыта сыыппара үйэтэ. Урукку курдук, киинэ пүлүөҥкэбэ уһуллубат. Биридэ Сэмэн Аманатовтыын “Чыгыс Хаантан” ордурут киинэ пүлүөҥкэтин ылан “Биттэни” диэн киинэ устубуппуг. Ол киинэбитин киинэ тыйаатырыгар көрдөрдөхпүтүнэ, көрөөччүлөр, дьэ, дыктитик “гипнозтамыт” курдук буолааччылар. Бу пүлүөҥкэбэ уһуллубут киинэ эмиэ ураты тыыннаах. Муусука эйгэтигэр эмиэ быластыыҥка билигин олус сыаналанар. “Саамай үчүгэй муусуканы быластыыҥкаҕа устан хаалларыахха, үйэтитиэххэ наада” дииллэр. Быластыыҥканы тыаһыра кытта атын буолар.

Ол курдук, хаһыат диэн ааттын бэчээт буоллаҕа. Сыттын-сымардыын атын. Киһиэхэ быдан тийимтиэ, ураты дууһалаах. Мин санаабар, **билинги “Кыым” ис хоһоонунан, дириг толкуйунан, ыраас дууһатынан, ураты көрүүтүнэн, кырдыгы этэринэн ааҕааччыны тардар быһыылаах.** Манна мээҥэ суруналыыстар үлэлээбэттэр. Бары дириг толкуйдаах, сахалыы ис куттаах, хорсун санаалаах, сымыйаттан кырдыгы арааран ылар кыахтаах дьон. Кинилэр атын тиэстэттэн мөһиллибиттэр диэххэ сөп, ол иһин атын көрүүлээх дьон кыайан үлэлээбэттэрэ буолуо.

Саха тыына, саха өйө-санаата, саха култуурата, саха итэһэлэ баарын туһары “Кыым” хаһыат син биэр буолуоҕа дии саныбын. Биһиги дьизэ кэргэн бу хаһыаты атас-дотор онгостубуппуг ыраатта. Чэппиэр аайы атылаһан ааҕабыт, мин ылбатахпына, кэргэним ылар, кэргэним ылбатаҕына, мин эбэтэр эбэбит атылаһар. **“Кыыма” суох хайдах эрэ олохпуг чүгүкү собус.** Онон “бу хаһыат билигин даҕаны саха ыалын олобун сорбото, киэһэ аайы алтыһар доҕоро, ыарахан түгэҥнэ сүбэлэтэр сүбэһитэ буолла” диэн санаабын кытта, бар дьонум, бары сөбүлэхэр буолуохтааххыт.

Вячеслав ЯРОВЕВ, “Уран” дьизин-устуудьуйа салаяааччыта, худуоһунньук, улуустарга онгоһуллар Аал Луук Мастер ааптардара:
– Урут “Кыым” хаһыакка биһиги билиилээх суруйааччыларбыт, Саха автономиятын турууласпыт дьизэтэллэрбит үлэлээн-хамсаан ааспыттара, саханы үөрэхтээбит, сырдыкка-билиигэ сирдээбит баар-суох хаһыаппыт буоллаҕа. Олоххо туох буола турарын урут дьоммут бу хаһыаттан биллэллэрэ.

Билигин даҕаны “Кыым” хаһыаты дьинг чахчыны кэпсиир, үтүнү сырдатар, кэрэни кэрэһилиир бастын хаһыатынан ааҕабын. Хаһыат биир үчүгэйэ диэн – хас биридир нүөмэрэ устуоруйаҕа тиһиллэн иһэр. Кэҥири кэлэр да көлөнөбит архыыптан урут буолбут, билигин олохпугуар буола турар түгэҥнэри, чахчылары булан ааҕыан сөп. “Суруллубут суоруллубат!” диэн сөпкө да этэллэр.

Бу билинги олохпугуар, хомойуох иһин, дьон-сэргэ бассаап, куйаар ситимин сымыйа сурахтарын наһаа итэбэйэр буолла. Дьэ, бу олус кутталлаах, туохха-туохха тизэрдэрэ эбитэ буолла?! **“Кыым” хаһыат дьинг чахчыны эрэ кэпсиир.** Онон хаһыат ис хоһооно билинги сымыйа сурахтары таһыччы баһыйар, дьингээхтик буолбуту, баары, кырдыгы эрэ сэхэргиир хаһыат буолар.

Мин аҕам “Кыымы” наһаа ааҕар этэ, ол иһин миэхэ эмиэ ол үгэс ингэн хаалбыт. Дьинэн бары “Кыымы” олус сэнээрэн ааҕабыт. Хаһыаты аахпат дьону төрүт өйдөөбөппүн. Киһи хаһыаттан өйө-санаата уһуктар, духобунай өттүнэн баай буолар, сахатынан киэн туттар. **Тылбыт тыына, сүөгэйэ, сүмэтэ манна сыттаҕа дии... Омукпуг уратыта, мааныта, киэн туттуута, кылааннааҕа, саарына бүүс-бүтүннүү бу хаһыакка суруллан сырыттаҕа.** Хаһыаты аахпат дьон элбэби сүтэрэллэр дии саныбын.

үлэлэтэн, киһи сэргэх олоҕо уһууругар эмиэ суолталаах.

Вилуюна НИКИТИНА, Тыл институтун үлэһитэ, “Ийэ тыл” түмсүү салаяааччыта, биллэр уопастыбанньык:

– “Кыым” хаһыат дьоммут-сэргэбит, омукпуг дьылбатыгар чахчы кыһаллан, кыһалбалаах боппуруостары көтөбөн, кырдыктаахтык ырытан киэн хорутуулаах үлэни ытар. Тыл туһугар үтүө түмүктэрдээх туруорсуулары элбэхтик кыайа тутар. Ол иһин биһиги “Кыым” хаһыат курдук добордоох буоламмыт, уопастыбанньыктар кыайыбыт үгүс. Ол үлэни, ырытыылары хаһыаттан ааҕа сылдьаары сурутар тобоостоох.

Билигин түргэн, кылгас, көтүмэх сонуннар кэмнэригэр хаһыат суолтата өссө үрдүүр. Дириг ырытыылары саайтарга булбаккын. Онон үрдүнэн сылдыбаакка, олох бары аранатын сахалыы толкуйунан дьонуннаахтык ырыналыыр ыстатыйалары ааҕаары хаһыакка сурутаргытыгар ыгырабын. Аны туран, ааҕы мэйиини

“Кубалаах күөлү” илэ көрөр дьоллоннум

Мариинский тыйаатыр – Арас-сыыйа уонна аан дойду оператын уонна балетын биир үһүлүчүлээх тыйаатыра. Икки үйэттэн ордук кэмнэ нуучча култууратын чыпчаалын быһыытынан билиниллэн кэллэ. Тыйаатыр сыанатыгар анаан биллиилээх композитордар М.И. Глинка, П.И. Чайковский, М.П. Мусоргский, Н.А. Римский – Корсаков сүдү айымньыларын суруйбуттара. Манна нуучча балетын сирэйэ буолбут Мариус Петипа кылаассыкалы айымньыта айыллыбыта.

Улуу уорабайга аан бастаан үктэни

Аллараа өттө тэллэгэр былаачый-алаах, төбөтүгэр хоруоналаах, атабын тумсугар туран үгкүүлүүр балерина уобараһын ымсыра көрбөтөх кыыс суох буолуохтаах. Балет – үрдүкү ускуустуба сүдү көрүнгэ, эт-сиин кыабын, сайдыытын мунутуур чыпчаала, кэрэ эйгэтин эриэккэс ситимэ. Аатырбыт “Лебединое озеро” балет – балет ускуустубатын бастыг айымньыта. Бу туруорууга тыйаатыр барыта ылсан, сүгкэн үлэни көрсөр. Устуоруктар, мусукааннар, балетмейстердар, эрэпэтиитердэр, үгкүүһүттэр, гримёрдар, декоратордар, уоту-күөһү туруорааччылар, тыаһы-ууһу хааччый-ааччылар, худуоһунньуктар, модельердар, иистэннээннэр, парикмахердар... Уонунан араас идэлээх дьон биир сиргэ тиксэр, кыахтарын көрдөрөр, биир өрөгөй түгэнгэ түмсэр сүдү үлэлэрэ.

Билиэт ханна атыыланарый? Тыйаатыр саайтыттан, хаассалартан, бириддиэлэн да атыһыттартан булуохха сөп. Биллэри табыстар эрэ, билиэт итии бэрэски курдук бүтэрэ дыкты. Киһи тигистэбинэ тиксэр эбит. Сөбүгэр сыанаба атыылыыр киһи нүөмөрүн биэрбиттэринэн, ортоку үөскэ сыанаттан иккис эрээккэ, киһи ууран олорон көрөр миэстэтигэр, 4200 солк. сыаналаах билиэккэ түбэстим. Саайка көрбүтүм – ити миэстэ дынгнээх сыаната... 9 тыһ. солк! Онон барыһыбыт, табыллыбыт саба сананан, тыйаатырга тийдим. Кирири аанга аппарааттаах кыргыттар төлөпүөммэр баар куар-коду дабайан, “Проходите! Приятного просмотра!” диэхтэригэр диэри аар-саарга аатырбыт тыйаатыр сүдү айымньытыгар сылдьар чизэкс тиксиппин итэҕэйбэтэбим.

Дьон үксэ тып-тап курдук тангыбыт. Киинэбэ көстөр курдук, уун кылабачыгас былаачыйаалаах, хобулуктаах түүп-пүлэлээх, бэл, санныларыгар күндү түүлээби саба бырабыммыт кэрэ аңаардар бааллар. Ол быһыгар таһырдьаттан кирибит курдук көрүнгээх киһи элбэх. Турист толору. Дьон хаартыска түһэллэр, ойуулары көрөллөр, тыйаатыр киоска-тыттан сээкэйи атылаһаллар, буфетка аһыыллар. Саалаба бастакы ыңыры кэнниттэн киридибит. Аркыастыры өңөйө олорон, мусукааннар хайдах бэлэмнэн-эллэрин, турукка кириллэрин кэтээн көрдүм. Кэннибин хайыһан көрбүтүм – хас эмэ эрээтинэн, болкуонунан ыы-бычыра олобруттар. “Мариинский – 2” дэнэр 79 тыһыынча кв.м иэннээх аарыма саалаба 2 тыһыынча көрөөччү кириэр эбит. Уһунук кэтэһиннэрэ барбакка, быыс арылынна!

Бэйэм омуммуттан эбитэ дуу, киһи эрэ барыта көрбөт кэрэтигэр тиксиппин сыаналырым бэрдиттэн дуу, тынарым кытта тохтоон ылла. Киһи харабын далыгар баппат улахан сыана декорацията, уота-күөһэ үчүгэин эриэхсит! Артыыстар таңастара-саптара, бэйэлэрэ, эчи, кэрэ-

Сайдыылаах куоракка тийэн баран, тыйаатырга сылды-бакка төннүү бэрдэ суох. Били, сааскы тыаба үһүктан эрэр айылба кэрэтин кэрэхсээбэккэ, дьиэбэ бүгэн сыппыкка тэннээх. Санкт-Петербург курдук Арассыыйа култуурунай киинигэр кэлэн, аар-саарга аатырбыт Мариинский тыйаатыры көрбөккө төннөр сатамнат. Хас эмэ аарыма саалалаах киэн уорабайга биллиилээх композитор Пётр Чайковский айымньытынан “Лебединое озеро” диэн номох буолбут балекка сылдыһа, үрдүкү ускуустуба киэн байбалын сөрүүн уутунан сууммут, утахпын ханнарбыт турупун абааччыбыныын үллэстэбин.

лэрин! Дьэ, ити курдук, иккитэ сынньантан туран, 3 чаастан ордук салбаммыт “Лебединое озеро” балеты айааччыттан, туруоруутун устуоруйатыттан сабалаан сырдатыйм.

Арассыыйа балетын чыпчаал айымньыта

Пётр Ильич Чайковский муусуката нуучча балетын кэрэ бэлиэтэ буолуобун сэрэйбитэ буолуо дуо? 1876 сыллаахха композитор “Лебединое озеро” диэн аатынан суруйбут айымньыта билинини ылынар кэмин баттаспатаба хомолтолоох. Оччолорго Петербург уонна Москва болломтото туһаайыллыбыт ситиһилээх композиторго импэрээтэр тыйаатырдарын Москубатаагы хонтуората этии киллэрэн, Чайковский рыцардар кэмнэринээби сюжеты туһанарга көнүлүлүппитэ. Кэлиэгэтэ Николай Римский-Корсаковка “муусука ити хайысхатыгар үлэлэнэр бааттан уонна, биир үксүн, харчыга наадыйан, ылыстым” диэн суруйбут. Ол кэмнэ симфония, опера ааптардара балекка диэн муусуканы суруйа иликтэрэ. Балет ускуустуба көрүнгүн быһыытынан ылынылла илигэ. Композитор бэйэтэ да өйдөөбөтө, “баара эрэ биир искириипкэ добуһуолунан” үгкүү туруора сатыылларын күлэрэ. Куба кыыс дьылбатыгар тирэммит айымньынан Юлиус Рейзингер балеты туруорарыгар Чайковский элбэх идийэтин киллэртэритэ. Хомойуох

иһин, “туох да ис хоһооно суох, ыарахан тыыннаах ньиэмэс остуоруйатын” көрөөччү ылымматаба. Эрнст Теодор Амадей Гофман “Щелкунчик” айымньыта Саҥа дьыл бэлиэтин быһыытынан билиниллибит кэмэ этэ. Оттон “Лебединое озеро” нуучча балетын кылаан чыпчаалыгар тахсар аналлааба. Куба устуоруйата дьон сүрээбэ XIX үйэ сабаланытыгар эрэ уйаламмыта. Модерн кэмигэр көтөр тизмэтэ дьахталлар сэлэппэлэригэр, күннээби таңастарыгар кизгэл быһыытынан кирибитэ. Куба оруолун толорор кыргыттар куорсун кизгэллээх бүрүчүөскэлэрин Петербург кизгэмсэх кэрэ аңаардара тутта үтүктүбүттэрэ. Куба уобараһа элбэх омук фольклоругар баар. Хамсанылары толкуйдуур нуучча хореограба Лев Иванов Пушкин Куба-сарыабынатыгар тирээбирбитэ биллэр. Хаттаан туруорууга сүрүн баартыйаны Перына Леньяни диэн Италия үгкүүһүтэ толорбута. Кэлин Анна Павлова, Ольга Спесивцева, Мари-на Семёнова, Галина Уланова, Тамара Карсавина, Майя Плисецкая курдук биллиилээх балериналар үгкүүлээбиттэрэ. Куба уобараһа балет үгэстэригэр бэрт табыгастаахтык кирибитэ. Дьоруой эйгэтин арылар кордебалет үгкүүтэ улахан балет тулхадыйбат чааһа буолбута.

“Лебединое озеро” саҥа туруоруутугар ситиһиигэ сирдиир барыта баара: муусуката да үчүгэйэ, хореографиялы да туруоруута эриэккэһэ. Сюжета, хартыыната олус нарыннык, ис кирибэхтик уларылар буолан, кириитиктеринэн биллибит Союус кэмин мүчү түспүтэ. Балет Петербурга үйэ аңаара кэмнэ туруоруллубутун тухары хаста да тупсарыллыбыта, уларытыллыбыта. Сюжетын хаамыта, үгкүүлэрэ хос-хос чочуллубуттара. **Күн бүгүн “Лебединое озеро” – Арассыыйа киэн туттууга, инники күөнтэ турар айымньыта.** Союус кэмиттэн бу балекка бырабыталыстыба таһымнаах дэлэгээссийэлэри сырытыннараллара, генеральной сэкиретээрдер Брежнев, Андропов, Черненко траурдарын кэмигэр тэлэбиидэннээнэн “Лебединое озеро” балет көстүбүтэ. 1991 сүл күһүнүгэр дойдуга ыһыллы кэмигэр инникигэ сырдык эрэл бэлиэтин быһыытынан эмиз тэлэби-идэннээнэн көрдөрүллүбүтэ. Куба күөлүн

кэпсиир балет билингги кэмнэ дьон хото сылдыар сүдү туруоруу буолар. Ол да иһин билиэти булар уустук.

Туох туһунан кэпсэнэрий?

Айымньы таптал, кэрэ, сырдык күүһүн көрдөрөр. Балет сүннүүгэр элбэх фольклор айымньыта түмүлүбүт. Удаһыннаах Ротбарт кэрэчээн Одеттаны кубаба кубулутар. Ый күннүүн солбуйсуутугар куба кэрэчээн кыыс сэрээтин ылынар. Одетта соботох буолбатах. Кинини кытта эмиэ куба буолар дьылбаламмыт кыргыттар бааллар. Кубалар Одетта ийэтин харабын уутуттан тэнийбит күөлгэ ололорлор. Ол кэрэни Зигфрид диэн принц 18 сааһын туолар түүнүгэр өйдөөн көрөн, төбөтүгэр хоруоналаах Одеттаны ис сүрээбиттэн таптыыр.

Замокка сокуоннай сааһын туолбут Зигфридкэ ойох буолар кыһын тала-рыгар анаан төрөппүттэрэ баал тэрий-эллэр. Сүрээбин куба кыыска туттарбыт принц биир да кыыска санаата тохтообот. Ол кэмнэ хара санаалаах Ротбарт бэйэтин кыһын – Одиллияны – илдэ тийэр. Диктитэ диэн, Одиллия принц кутун түппүт Одеттаба олус майгын-ныыр. Уол “тапталлаабым кэллэ” диэн албаһаан, хара санаалаах кыыска тапталыгар билинэр. Ону истэн, Одетта санааргыыр, ытыыр-сонгуур. Сотору Зигфрид, албаһаабытын өйдөөн, кубалаах күөлгэ тийэн, Одеттаны бырастыы гына-рыгар көрдөһөр. Туруоруу аайы түмүк араас. Со-рох түгэнгэ кыыс уолу бырастыы гым-макка, иккиэн суору-ма суолланаллар. Мин сылдыбыт испэктээкпэр, дьолго, таптал куһаҥан тыны үтэйэн, уоллаах кыыс холбоһоллор. Ону кытта бүтүн норуот өрөгөйдүүр.

Нохтолоох сүрэх чөрөр түгэнэ

Өссө биир чэхчы: принц уонна куба кыыс көрсүһүлэрин “белое адажио” дэнэр муусукатын Чайковский “Ундина” диэн оператыгар анаан суруйбут эбит. Композитор ол оператын астыммакка, сотторбут. Оттон сүрээбэ чугас дүэт матыбын “Лебединое озеро” балекка туттубут. Туруоруу элбэх үгкүүлээх. Балет хамсаныларыгар эбии испанскай, неаполитанскай, венгерскэй, польскай (мазурка) үгкүүлэр, вальс олус табыгастаахтык, ис кирибэхтик киллэриллибит-тэр. Киһи биир да мүнүтэ чүгкүйбакка, муусука добуһуолунан, ураты үрдүк маастарыстыбалаах артыыстар хамсаныларынан, кинилэр кэрэ көстүүлэринэн, быһыыларынан-таһааларынан, харах халтарыар мааны таңастан, эриэккэс бэйэлээх декорацияттан тылыттан да матар гына дьоллонор.

Тыйаатыр диэйтэллэрэ “киһи олобор биирдэ хайаан да “Лебединое озеро” балеты көрүөтүгэр” диимлэр. Ону кытта толору сөбүлэнэбин. Күннээби түбүгү суурайан, сарсын буолуохтаагы умуннарар, балет, муусука барахсан киһини үрдүккэ, кырай халлаанга таһааран, дьоллоох турукка киллэрэр аналлаахтар. Чугас эрээккэ олорон, балериналар пуантыларын тыаһыгар тийэ истэн, сирэйдэрин чуолкайдык көрөн, ускуустуба мунгура суох улахан күүһүттэн бэриһиннэрбит курдук сананым. Барахсаттар бокулунууга тахсыыла кытта ураты. Испэктээк бүппүтүн үрдүнэн көрөөччүлэр көрдөһүүлэринэн сабыылаах быыс иннигэр тахсан, имигэс бэйэлээхтик сүгүрүйэн, махтанан, икки өттүттэн өргө диэри күүстээх эниэргийэ атастаһыта буолла.

Мариинский тыйаатыр салгына, кубалаах күөл остуоруйата олобум биир ураты түгэни быһыытынан сүрэхпэр хаалыаба.

Оксана ЖИРКОВА, Санкт-Петербург.

Кини үтүөтүн, өллөбүнэ илэ көрөллөр,
Киитийдэбинэ, киһилиитэ килбэйэн көстөр.

Сабарай Илгэ.

САБАРАЙ ИЛГЭ – үрдүкү поэзия чабылхай бэрэстэбиитэлэ

Аспыт нэдиэлэбэ биир идэлээхпит, Саха тэлэбиидэн-
Аньэтин биллэр суруналыыһа Георгий Белоусов айар,
суруйар идэлээх кэллиэгэлэрин дьохуннаах тэрээһингэ
илдьэ бара сырытта. Ол курдук, муус устар 18 күнүгэр
Намга М.К.Аммосов аатынан култуура уонна духуобунай
сайдьы дыбарыаһыгар айылбаттан айдарыылаах бэйиэт,
СӨ суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ, Нам улууһун кул-
тууратын бочуоттаах үлэһитэ, Партизан нэһилиэгин ытык
киһитэ Анна ПАРНИКОВА-Сабарай Илгэ төрөөбүтэ 65 сылыгар
анаммыт “Айынгат хааны туой алгыырга Алкыйа ыллыырга-
туойарга Ананан, айыллан кэлбиппин...” ахтыы киэһэтэ өрө
көтөүллүүлээхтик, биир тыынынан буолан ааста.

Манна Дьокуускай куораттан ыгы-
рыылаах ыалдьыттар – СӨ П.А.Ойуунускай
аатынан Судаарыстыбаннай бириэ-
мийэ лауреата, тыл билимин дуоктара,
ХИФУ профессора **Варвара Окорокова**,
Арасыйа уонна Саха суруйааччыла-
рын сойууһун чилиэнэрэ, СӨ култуу-
ратын үтүөлээх үлэһиттэрэ, бэйиэттэр
Ольга Корякина-Умсуура, **Саргылана**
Гольдерова-Саргы Куо, “Күрүлгэн”
сурунаал бас эрэдэктэрэ, Арасыйа
Суруналыыстарын уонна СӨ Суруйааччы-
ларын сойуустарын чилиэнэ **Афанасий**
Гуринов-Арчылан, о.д.а. кыттыны
ыллылар.

Саха үс бэйиэт кыргыттара

Сага аһыллан үлэли турар Дыба-
рыас бастакы этээһигэр “Кэриэн кини-
гэ чорооннорбун кыынньар иэйиинэн
толороммун...” кинигэ быыстапката
болбомтобун тардар. Манна Сабарай
Илгэ араас кэмгэ тахсыбыт хоһооннорун
хомурунньуга, хаартыскалара турал-
ларын сэнгээрэ көрөбүн. Очотообуга
өнгө суох тахсыбыт биир хаартыскаба
харабым хатанна. Кимнээх олоролло-
руй?... Сабарай Илгэ, Саргы Куо уонна
Умсуура. Дьиктитэ, бу 3 саха чабылхай
бэйиэт кыргыттара бары биир сыл,
1959 сыллаахха, ыйдарынан быысаһан
күн сириин көрбүттэр уонна хаартыскаба
бииргэ үйэтириллэн хаалбыттар. Дьикти
түбэсиһи буолбаат!..

Сылааһынан илгийэр номох-хаартыска

Аны эмиэ биир хаартыскаба тохтуум...
Бу – Сабарай Илгэ турар. 2008 сылла-

ахха кини талааныгар сүгүрүүэччилэр
– Георгий Белоусов уонна Сайа –
тэлэбиидэннэбэ “Кэпсиэ” биэриигэ ана-
ан уста бара сылдьан түспүттэр. Бастаан
хаартысканы көрөн баран “олоҕу олоҕу
бут, лаппа сааһырбыт дьахтар турар”
дии санаабытым. Онтум баара-суоҕа
49 эрэ саастаах эбит. Ол да буоллар,
манна кини наһаа муударай мөссүөннээх,
киһини тугунан эрэ бэйэтигэр тардар
“изюминкалаах”. Сылааһынан илгийэр
номох-хаартыска. Өнгүрүк куйааска
халын былаат иһигэр бэргэһэлээбэ,
соннооҕо дьиктиргэтэр. Манна да көстөр
курдук, кини дьылбата атына, уратыта...

Георгий “Бу күн биһиги Сайалыын
кини туһунан биэрии оҕоро Партизанга
бара сылдьыбыппыт. Устан бүтэн, хону-
уга аспытын тардан аһаабыппыт. Онно
Сабарай Илгэ ачыкытын, былаатын, со-
нун устан баран олоҕу туугар көрбүтүм,
иннибэр олох эдэр мөссүөннээх саха
дьахтара олоҕор эбит этэ, ону соһуйа
көрбүппүн умнубаппын”, – диэн кэпсиир.
Хор, оннук кини УРАТЫтын өйдүүгүн.

Поэзия хонуутугар хорсуннук кирибит хоһоонньут

**Варвара ОКорокова, ХИФУ про-
фессора:**

– Сабарай Илгэ хоһооннорун хай-
дах өйдүүхкэ сөбү? – диэн ыйытыкка
дьүөгэтэ Галина Томская-Айыына ман-
нык суруйар “Өлүү тылынан бэйиэт
барыта суруйар. Өлүү – поэзия биир
үйэлээх тиэмэтэ. Өлүү туһунан толкуй-
даабат киһи суох. Киһи төрөөтө даҕаны
өлүүтүгэр биир хардыыны оҕорор. Өлүү
баар буолан олох баар, олох баар буолан
өлүү баар” диэн.

Сабарай Илгэ “Миигиттэн туох ор-
дуй? Хоһооннорум. Мин кэннибиттэн
туох тыыннаах хаалыай? Иэйиилэрим”.
Кини поэзиятынан тыыннаах буолуобун,
ханнык бабарар улуу бэйиэттэр курдук
өтө көрөрө. Анна холкутук, набыллык, са-
халыы саҥарарын, суруйарын сөбүлүүрү.

Саргылана Гольдерова-Саргы
Куо: “Сахалыы айыы тыыннаах, дьонго-
сэргэбэ тарбахха баттанар биир ураты
улахан бэйиэппит буолар. Кини 1959 с.
абатын дойдутугар – Уус Алдан Суотту-
тугар – өбүгэ ситиминэн төрөөн, ийэтин
дойдугар Нам Бартыһааныгар кэлэн,
оҕо бэйэтэ улаатан, ийэ сиригэр иитил-
лэн, бөөбөйдөнөн, айдарылыбыт ана-
лынан бэйиэт буолар дьылбаламмыта.
Кини оҕо эрдэбиттэн толкуйдуур дьобура
тобуллан, аан дойдуну анааран, “тоҕус
төгүл тоботун”: “Олох уонна өлүү тоҕо ба-
алларый? Бу Сиргэ тоҕо айыллан кэлэби-
тий? Сүтэбит дуу, төннөн кэлэбит дуу?”
– диэн тулалыыр дьонуттан-сэргэтигиттэн
ыйыта, этэ бөлөһүөк буолар ыйаахтаах
ананан кэлбит. Сөбүрүү бөлөһүөк үөрэбэр
үөрэнэ сылдьан, бу ыйытыктарыгар
хоруй ылаары, Сахатын сиригэр төннөн
кэлэн “төрөөбүт дойдубар олоҕоруктаах
эбиппин, ийэ тылбынан айан-тутан бу
ыйытыктарбар поэзия нөҥүө хоруйу
ылыахтаахпын, ол нөҥүө олох туһунан
толкуйдарбын, олоххо кэлбит аналбын
билэ айаннаахтаахпын” диэн поэзия
уонна тыл айаныгар кирибит.

1987 с. Амматтан эдэр суруйаач-
чылар мунньахтарыгар кириэ сылдьан
Сабарай Илгэни аан бастаан көрбүтүм.
Онно аҕам доҕоро Николай Рыкунов
Сабарай Илгэни илиититтэн сиэтэн
киллэрибит этэ. Ол сэмийнээргэ кини
хоһооннорун ааҕан, ырытыы, соһуйуу-
мүрүү бөҕөтө буолбуппуг. Умсуура:
“Миигиннээбэр хорсуннук, дохсуннук,
көҕүллүк, аһаастык таптал туһунан
туойбут бэйиэт-хоһоонньут”, – диэ-
битин истибиппит. Онно биһиги бары
да: “Варвара Потапова курдук бэйэтэ
сүрээс иэйэрин, тугу саныырын аһа-
астык, кырдыктаахтык этэр-тыынар
туох хорсун кылга кэллэ?” – диэн сөх-
пүппүтүн-махтайбыппытын өйдүүбүн.

Хас да омук тылын билэрэ

Бииргэ төрөөбүт быраата **Николай**
кэпсииринэн, эдьийэ Анна 4–5 омук
тылын холкутук билэр эбит. Дьоппуон
омук айымньытын “оригиналын” ааҕаа-
ры дьоппуон тылын кытта үөрэтэрэ
үһү. “Ханнык бабарар үөрэби ылынар
уһулуччу дьобурдааба. Свердловскайга
бөлүһүөҕүэ үөрэбэр үөрэнэ сылдьан
рефератыгар “Сэбизэскэй Сойуус ту-
тула сотору эстэр, уһуннук барбат” –
диэн инникини тымтыктаан суруйбутун
сөҕө-махтайа кэпсиир. “Эдьийим тас
көрүнгүнэн төһө да дьиппиэн курдук
буолбутун иһин, наһаа өс кирибэх
майгылааба”, – диэн быраата ахтар. Этэн
ааспыттарын курдук, киһи сөҕөрө: Анна
аангылыа, француз, дьоппуон, тук
тылларын бэйэтэ хасыһан, үөрэтэн, аан
дойду улуу классиктарын суруйааччы-
ларын айымньыларын “оригиналыттан”
ааҕара уонна тылбаастыра.

Ахтылбанныах дойдугар курдатты тардыһара

Тыйыс куорат таас уорбатыттан тэйэн,
Эн аламай манган күнүгүн бүгүн
ситтим.

Эн сылаас тыынын уйатыгар кириэн,
Илиститибит куппун-сүрбүн

киһититтим.

Бу ахтылбанныах Сахатын сириин
булбут үөрүүтүгэр төлө көтөн тахсыбыт
хоһооно 1986 с. суруллубута. Хоһоон-
норун хомурунньугун бэйиэт, эрдэ-
эктэр Н.М.Рыкунов “Ленин суола” ха-
һыакка бэчээттэппит. Дьэ, онтон ыла
Анна Парникова диэн эдэр бэйиэт
кыыс Нам дьонугар-сэргэтигэр киэнник
билибитэ.

Суоҕу суоран дьыэ туттун,
Санаа аар алааһыгар
Онно мин салгын кутум
Сэмээр ыалдьыттаан ааһар.
Тыл сүөгэийин холбууан
Үрүң күөрчэх хоһоонгун
Үрүлүйэ ытыйан
Көрсүһэринг хомуһунун!..

Мантан салгыы “Эдэр хомунуус”
хаһыакка үлэлиир суруналыыс, су-
руйааччы Прокопий Чуукаар түбэһэ
түһэн, хоһооннордоох тэтэрээтин ылан,
хаһыакка таһаарбыта. Онтон салгыы 1992
с. “Куйаар сайын” диэн ааттаах кини-
гэтин бэлэмнээн бэчээккэ таһаарбыта.
Иккис “Күн баҕам” диэн кинигэтин норуот
бэйиэтэ Моисей Ефимов көрөн-истэн,
бүбөйдээн, 2003 сыллаахха күн сириин
көрдөрбүтэ.

“Н.Рыкунов, Прокопий Чуукаар уон-
на Моисей Ефимов мин айар үлэм
аҕалаатар аҕалара, үтүө өйдөүллэрэ
буолаллар” диэн махтана ахтарын ай-
махтара кэпсириллэр. Анна Парникова
1997 с. СӨ Суруйааччыларын сойууһун
чилиэнэ буолбута.

Олох, Таптал уонна Өлүү мэлдьи бииргэлэр

Аргый тохтор таммах уута
Бэл тааһы үүттүүр буолбаат?!
Арай мин харабым уута
Эн сүрэххин тобулбат...

Анна Парникова хоһоонноругар
ОЛОХ, ТАПТАЛ уонна ӨЛҮҮ бииргэ
сиэттиспитинэн сылдьалларын интэриэ-
һиргии, сөҕө, ардыгар омнуолуу ааҕабын.
Ол курдук, кини толлубакка, аһыырбаа-
бакка саныыр санаатын сурукка хорсуннук
тиһэрин, чахчы даҕаны кини поэзия хо-
нуутугар “ураты” суоллаабын-иистээбин,
буочардаабын итэбэйэбин. Ол иһин
эбитэ буолуу дуу... кини Орто дойдуга
кыыс оҕо кылааннааҕа буолан айыллан
кэлэн, ыал буолан, ийэ буолар ытык
иһин толорбокко барбытыттан уйады-
йабын, хараастабын. Ардыгар “Үөһөтөн
дьылбата итинник суруллан кэллэбэ,
олорон аастаба”, – диэн саататынабын.

Өлүкпүн сир хам да ыллар,
Өң тыыным син хаалыа тылбар...

Аана аата ааттана туруоҕа...

Анна Парникова-Сабарай Илгэ, хо-
мойуох иһин, 58 сааһыгар, от ыйын 7 кү-
нүгэр 2017 сыллаахха олохтон букатын-
наахтык арааһан барбыта.

Күнгэ тэннээх доҕору
Сир үрдүгэр булбатым,
Мунур үйэм тухары
Уоттаах дьолу билбэтим.
Күнү... күнү эрэ аһыйа
Аттанан бу сиртэн...

Поэзия киэн,
кэрэ эйгэтигэр
хайдахтаах кур-
дук ураты боу-
чардаах, хомойу
тыллаах бэйиэт
дьахтар олоҕорон
ааспытын бу дь-
оро киэһэбэ сыл-
дьан биллибит-
иһиттибит. Дьы-
гинэн, Анна Алек-
сеевна эдэригэр Свердловскайдаагы
университет философскай уонна
Ленинградтаагы университет библи-
отечнай факультеттарыгар үөрэнэ
сылдьыбыт эбит. Ол эрэри, дойдут-
ун ахтылбана баһыйан, төннөн кэлэн
төрөөбүт Партизанын бөһүөлэгэр
айар үлэ умсулбаныгар умса түспүт.
3 хоһооннорун хомурунньуга “Куйаас
сайына”, “Күн баҕам” уонна “Күһүңгү
ыһыабым” бэчээттэммиттэрэ. “Кини
олобун бүтүннүүтүн поэзияба ана-
абыт, үрдүкү поэзия уһулуччулаах
бэрэстэбиитэлэ этэ”, – диэн бу күн
мустубут дьон ахтан-санаан аасты-
лар. Этэннэ буоллабына, аны күһүн
балаһан ыйыгар хоһооннорун хому-
рунньуга тахсара былааннаар.

Тэрээһингэ сырытта
Саргылана
БАҒЫНАНОВА,
Дьокуускай – Нам –
Дьокуускай.

Дьокуускай уонна саас!

“Саас кэллэ, саас кэллэ” дэһэллэр, Сырдыктар, сырдыктар, сэргэхтэр” диэн Баһылай Дедюкин дьэнкаир таммахтары хонуйбут тыллара өйгө көтөн түһэллэр.

Дьокуускайга сааскы ылаангы күннэр сатыылаатылар. Соторутаабыта эрэ ыыс-быдаан туманга суулланан турбут куорат онтун мэлдьэһэн кэбистэ, хаарын абыйах күн иһигэр уулларда. Дьокуускай сааскы “мөссүөнүн” хаартысканан кэпсээтэххэ, манньк.

Ленин болуоссатын өрөмүөнэ хаһан бүтүөй?

Болуоссат өрөмүөнэ былырыын күһүнгүттэн сабаламмыта, бу кэмтэн ыла киһи кыайан өнгөйөн көрбөт гына эргиччи лип сабыллан турар.

Эрдэ, сүрүннээн, сири кытта үлэ-лээбит эбит буоллахтарына, быйыл сааскыттан, муус устар 17 күнүттэн, дьэ күүстээх үлэ сабаламмытын этэллэр. Наадалаах матырыйаал тиэллэн кэлбит, уопсайа 110 сыбааа турбут, өссө 8 сыбаааны туруорарга былаанныыллар. Дизайн-бырайыагын

көрдөххө, болуоссакка “кураанах” фондтан, 13 миэтэрэ үрдүктээх сэргэлэр баар буолуохтара. Тротуардар, биллэн турар, сангардылаллар. Болуоссаты кэбэрдүүхтэрэ, массынанан, бэли-сипиэти туруорар анал сирдэр баар буолуохтара.

Ленин болуоссатын өрөмүөнүн бу сыл балаһан ыйыгар түмүктүүр былааннаахтар. Бэдэрээтчит – “Сэттэ” тутар хампаанья. Өрөмүөн үбүлээһинэ – 731 мөл. солк.

“Азия оҕолоро” оонньууларын көрсө төһө дьиэни өрөмүөннүөхтэрэй?

“Азия оҕолоро” оонньууларыгар бэлэмнэни сааскыттан күүскэ сабаланна. Бэс ыйыгар диэри куорат 27 эбийиэгин тас өттүн (фасадын) сангардыахтара. Үлэ Ленин бэрэспигэр (Орджоникидзе болуоссатыттан “Киин” киинэ тыйаатырыгар диэри) сабаланна. Быйыл былаан быһытынан, 50-ча дьон олоһор дьиэтин тас өттүн өрөмүөннүүхтээхтэр. Матырыйаал баар, бэдэрээтчиттэр үлэбэ

бэлэмнэр, билингитэ үлэ кэмигэр баран иһэр эрэри, сорох олохтоохтор сөбүлэспэттэр үһү. “Азия оҕолоро” оонньууларын иннинэ өссө “Старай горodka” уонна “Өрөгөй” успуорт комплексын таһыгар Сайсары күөл кытылыгар өрөмүөн, тупсарыы үлэтэ барыахтаах. Быһатын эттэххэ, бу хаалбыт 2 ыйга баһаам үлэ күүтэр.

Оптуобус: суоппар тийбэттин кыһалҕата

Куорат уопастыбаннай тырааны-спарыгар суоппар тийбэттин кыһалҕата кыһынгыттан турар. Кулун тутарга

оптуобуска 40 суоппар тийбэттин эп-питтэрэ. 30 суоппары судаарыстыба суотугар үөрэттэрэ сылдьаллар, сотору кэмминэн үлэбэ тахсыахтара үһү.

Өссө биир “үөрүүлээх” сонун: муус устар 1 күнүттэн оптуобус төлөбүрүн сыаната 45 солк. буолбута, каартанан төлөстөххө – 40 солк. Инньэ гынан, оптуобуһунан айанныыр буоллааха, күнгэ аччаабыта 100 солк. кэринэ курулуу-курулуу бара турар. Мантан кэннэ куар-кодунан төлүүххэ сөп буолар үһү.

Айанныыр дьон бэлиэтии көрөр буолуохтааххыт: оптуобустар олус кирдээхтэр. Олорор миэстэлэр, түнүктэр, тутуһар сирдэр...

Хаарбыт уулунна, бөхпүт-сыыспыт “күөрэйдэ”

Былырыын кыһын сиэри таһынан халын хаар түһэн Дьокуускай, омуннаан эттэххэ, “ууга барбыта”. Тэрилтэлэр тиэргэннэрин, уулуссалары уу ылан айдаан бөбө тахсыбытын өйдүүр буолуохтааххыт. Анал сулууспа үлэһиттэрэ күннэри-түүннэри тохтоло суох уу оботторбуттара. Быйыл онно тэҥнээтэххэ, балаһаннаа ама. 2023–2024 сс. кыһыныгар Дьокуускай уулуссаларыттан уопсайа 685 тыһ. кууп хаар тиэйил-либитин этэллэр. Сэбиэскэй Аармыйа 50 сыла уулуссаба баар полигону кэнгэтэннэр, грузовиктар былырыынгы курдук уһун-киэн учаракка турбатахтар, хастыи да буолан тэҥгэ киирэн хардарын сүөкүү-сүөкүү баран испиттэр. Маны таһынан сорох салайар хампааньяларга хаары таһарга көрүллэр үбү икки бүк улаатыннарбыттар. Быһатын эттэххэ, былырыынгыттан кэһэйэн, үлэ эрдэттэн барбыт.

Ол оннугар, мэлдьи буоларын кур-

дук, халын хаар анныгар саһа сыппыт бөхпүт-сыыспыт күөрэс гына түстэ. Уулуссалар көстөр өттүлэрэ син абай курдуктар, онтон арыый иһирдье кири-эн эрэ кэрэх – атын хартыына. Холобур, бу хаартыскаба куорат киин сирэ, Муус Хайа түөлбэтэ, көстөр. Аттыгар үөрэх, суут-сокуон тэрилтэлэрэ бааллар. Онтон куорат кытылырын, холобур, саас аайы ууга барар, бадараанынан туолар 17-с кыбартаалы киһи этэ да барбат.

Олорор дьымз бассаап бөлөбөр: “Кириэр ааһа турар уурнаба ким дь-изиттэн таһаарбыт бакыаттаах бөбүн симтэ?” – диэн айдаан мэлдьи тахсар. Бэл, дьимз бэйэлээх бэйэтин олохтоохторо биэс хардылаах улахан уурунаба бөхтөрүн-сыыстарын илдьиэхтэрин сүрүбүлдьиһиллэр. Онтон ким да “бас билбэт” уулуссатыгар хайдах-туох быһыыланан сылдьалларын сэрэиэххэ эрэ сөп. Онон буруй-сэмэ олохтоохторго бэйэбитигэр эмиз сүгүллэр.

... ону кытта ускул-тэскил олохтоох дьон

Халлаан сылыһан, күммүт уһаан “уулусса олохтоохторо” Автовокзал таһыгар эмиз күөрэйтэлээн эрэллэр. Билингитэ биридиэлээн-иккилээн көстөллөр, халлаан олохчу сылыһы-тынан бардар эрэ, ыам ыйыттан дьэ суксуруһуохтара.

Бу дьон кыһын ханна кыстыылларый? Үгүстэр “Тирэх” киингэ кири-лэр эбит. Манна 6 ыйга диэри олохтоох-тарын сөп. Докумун онотторон баран салгыы кырдыабаһтар, инбэлииттэр дьиэлэринэн ыталлар эбэтэр үлэбэ кэпсэтэллэр. 2023 сылга бу киингэ 728 киһи олоһон тахсыбыт, олоһтон 220-тэ – хаайыттан тахсыбыт дьон.

Аны туран, кыһын сылааска-ичи-гэскэ, бэлэм аска олоһон баран, саас буоллар эрэ көр-нар олохторун ахтан төттөрү “уулусса дьоно” буолаллар. Ыстатыстыка көрдөрүүнэн, бу дьон-тон баара-суоҕа 7 %-на киһилии олоххо төннөр.

Быһайын Дьокуускай уулуссаларын кэрийэ сылдьан түһэрип хаартыска-бын көрөбүт.

Оҕо аймах көрүлүүр

Саас кэлэн куорат оонньуур была-нааккаларыгар оҕо аймах тобуоруста. Култуура, сынньалан паарката са-быылаах турар. Манна эмиз улахан үлэ барыахтаах, өрөмүөн сабаланар. Хата, аан дойдуга ааттаах-суоллаах модель Наталья Водянова 2012 с. туттарбыт паарката абырыыр. Бу па-арканы 2019 с. өрөмүөннээбиттэрэ, өссө сангардаллара бэрт этэ. Водянова маладьыһын, манньк 74 паарканы

босхо туттарбыт.

Кыһыны быһа таас дьимзэ хаайта-ран олоһор оҕолору куорат кыты-тыгар таһааран салгын сиэтэллэр. Өрөбүллэргэ “Орто дойду” зоопаркаба кыра кыһалҕалаах киһи кыайбат халын учарата үһү. Билиэт сыаната улахан дьонго 400 солк., оҕоро – 350 солк. (5-гэр диэри саастаах оҕолор босхо кириэллэр).

Быйыл сааскы Дьокуускайы күүстээх өрөмүөн үлэлэрин кытта сибээ-стиир сөп эбит. Өрөмүөн бөбө сабаланна. Сорохторо “Азия оҕолоро” оон-ньууларынан сибээстээн, сорохторо – эрдэ былааннамыт үлэлэр. Онон, балаһабын “сааскы Дьокуускай уонна өрөмүөн” да диэн ааттаабыт буоллар, албас буолбат эбит.

Диана КЛЕПАНДИНА.

Тааттаҕа – Саха тыйаатыра

Бизэс уонча сыллаабыта **СӨ үтүөлээх, СӨ норуодунай артыыһа буолбут, СӨ Былатыан Ойуунускай аатынан Судаарыстыбаннай бириэмийэтин лауреата Зоя Петровна Багынанованы** кыратык көрөн эрэ билэрим. Киһи олохун устата үгүс дьоннуун алтыһан, “эн-мин” дэһэн олохтор. Дэлэбэ да өбүгэлэрбит “ынах мангыраһан, киһи кэпсэтэн билсэр” диэн уос номоҕор хаалларыахтара дуо?! Биһиги Зоя Петровнаһын билсиппидит Былатыан Ойуунускай үбүлүйдээх сылыгар үлэ сүннүүнэн саҕаламмыта. Кини айылбаттан бэриллэбит талааныгар сүгүрүйэн Улуу убайбыт хоһооннорун аахтарбыппыт. Ол тэрээһингэ Сардаана Платоновна Ойуунускайаны кытта көрсүһэн, кини кэс тылын истэн, бэрт истин-иһирэх билсиппиди дьоро киһэтэ буолбута.

1979 с. этэ. Таатта улуунун хатыннаах Харбалааҕар Амма эбэбитин өнгөйөн турар саҕатык кулууп дьиэбидигэр “Саха тыйаатыра гостуруоллуу иһэр” диэн сонун кэлэн, үөрүү-көтүү буолла. Саха биллиилээх суруйааччыта, бэйиэт, драматург Иван Гоголев “Харах уута” (режиссёр Федот Потапов) испэктэ-экилин маннайгы киһэ туруордулар. Уруккута үлэлээх-хамнастаах, үөрэхтээх, дьонун дьон арыгы дьаатыгар ылларан, үлэтэ, олохтор дьыэтэ суох хаалбыттары, дууһа морууттар түбэспиттэрин олус итэҕэтиилээхтик, бу баарды көрдөрдүлэр. Манна Зоя Петровна Багынанова Халын Галка диэн сытыыкан, эппит-тыыммыт дьахтары оонньоото, Варвара Потапова хоһоонноруттан олус иэйэн туран аахта. Бу дьон олохо түбэспит ыар балаһыанньаларын, кинилэр тус олохторо огдолуйбутун, уйулбаларын онгула кэһилибитин, наадалаах кэмгэ көмөнү онгорбоппуттан харааста, кыһыйа, абара, толкуйга түһэ көрөн тарбастыбыт.

Сарсыныгар саха дьахталларыттан биир тарбахха баттанар драматург Мария Обутова-Эверстова “Элигэттэригэр” сылдьан, Ааныка эмээхсин (З.П. Багынанова) үс уолун туһугар, кинилэр саҕа былаас олохтонуутугар кирби икки өттүгэр утарыта турбуттарыгар эрэйдэнэрин-сординорун илэ көрөн, ийэ быһытынан, сүрэхпит хамнаата.

Бу икки киһэ артыыс Зоя Петровна адьас тус-туспа хараахтардаах, майгылаах-сигилилээх, олоххо баар дьону бу баарды оонньоон, айан, иитиэхтээн, дууһатын-сүрэбин, уйулбатын нөҥүө

аһаран көрдөрөн көрөөччүлэрин ба-рыбытын долгутта! Ону бэбэһэнгини курдук билинггэ диэри өйдүү-саныы сырыттахпыт.

Элбэх толкуйтан, үгүс сыраттан, өй-санаа күүрүүтүттэн, эт-хаан алларыытыттан тангыллан тахсар айар үлэ, этэр тыл хомуһунугар ылларбыт улуу артыыһы көрөөрү-истээри бу 58 сыл тухары төһөлөөх элбэх киһи тыйаатырга сылдыбыта буолуой?!

Суруйааччы Николай Якутскай “Төл-көтүн” (режиссёр Руслан Тараховский) 2017 с. туруоран, билигин тыйаатыр сезонун аһар-сабар испэктээкил буола сылдьар, саала мэлдьи толору. Испэктээкил Зоя Петровна 75 сааһын туоларыгар турбута, ол эмиэ бэлиэ түгэн. 1967 с. “Төлкөбө” (режиссёр Василий Фомин) 25-тээх Зоя Петровна Маайа оруолун оонньообута, оттон билинггигэ Дьааһылаппа кулба ойбун Огдоочуйаны оонньоур. Хайдах курдук табыллан тангыллыбыт, киһи биир тыынын көрөр испэктээкилэ, киһи тылынан сатаан эппэт, тыйэн көрүүххэ эрэ сөп. Зоя Петровна сыанаба оонньоур талаанын сэргэ, хоһоон аабытынан Тагарата. Кини этэр: **“Хоһоону нойосуус, дорбоонноохтук, кырасыабайдык эрэ аахпакка, ис хоһоонун – бэйиэт айбыт, тутан ылбыт түгүһүн, уйулбатын аһан, айымныга кириэн туран дьонго-сэргэбэ тиэрдииххэ наада”**. Ол, дьэ, кырдык, маастарыстыба.

Быйыл Саха тыйаатырын түөрт бөлөбө араас оройуонунан гостуруоллаата. СӨ култууратын туйгуна Илья Стручков салайааччылаах бөлөх Таатта улуунугар оруобуна биир ый үлэлээтэ. Бөлөх 16 кыттааччылаах: 12 артыыс, парикмахер, муусука туруорааччы, уоту-күөһү көрөөччү, суоппар. Гостуруол Былатыан Ойуунускай үбүлүйдээх 130 сылыгар, өрөспүүбүлүкэбэ Оҕо саас сылыгар, Таатта Итэҕэл, Эрэл, Таптал сылыгар ананна. Артыыстар Зоя Попова тылбааһыгар Карел Чапек “Ийэ” (режиссёр Василий Борисов), Былатыан Ойуунускай “Оҕоҕо баҕарбыт” (режиссёр Руслан Тараховский) испэктээкиллэрин көрдөрдүлэр. “Ийэ” туруорууга Зоя Петровна сүрүн оруолу оонньоото. Сэриигэ кэргэнин, түөрт уолун сүтэрэн баран, аны бэһис уолун сэриигэ ытыымаары эрэйдэнэр дьахтар дьылбатын көрөн, оҕолоро байыаннай дьайыга сылдьар ийэлэр сүрэхтэрэ атыйда. Кинилэр

Урут, биирдэ эмэ дойдубуттан куоракка киирдэххэ, Каландаришвили уулуссаҕа Саха судаарыстыбаннай академической тыйаатырыгар испэктээкилгэ сылдьан таҥараҕа тиксэр кэриэтэ дьоллонорбут. Бэйэлэрин талааннарынан норуот кутун туппут улахан артыыстарбыт сыанаба араас уобараһы айан, ол дьон олохторунан олохтон, үөрэллэрин-көтөллөрүн, араас мучумаанга түбэһэн эрэйдэнэллэрин көрөн сөбөрбүт-махтайарбыт.

Зоя Багынанова

дьонго-сэргэбэ эппэккэ истэригэр иитиэхтир санааларын сценаҕа артыыс этэрэ, муннанара истиэххэ ыараханын, кырдыктаабын бэлиэтээтилэр. Биһиги дойдуттан билинггэ АБД-га балаача элбэх ыччат сылдьар. Онон “Ийэ” испэктээкил олоххо баары көрдөрүү курдук ылыныллар.

Былатыан Ойуунускай айымньыларынан режиссёр Руслан Тараховский туруорбут испэктээкилгэр Ойуунускай айбыт уобарастарын кытта бэйэтэ тэҥнэ сценаҕа сылдьара, кэпсэтэрэ испэктээкили сэргэхситэр, көрөөччүнү толкуйдатар, биир ситимнээх туспа айымньы онорор.

Бу бөлөххө тыйаатырга уһуннук араас оруоллары айан таһаарбыт Зоя Багынанованы, Мотрена Христофорованы, Маргарита Борисованы, эдэр артыыстар Илья Портнягины, Павел Ченяновы, Илья Стручкова, Дмитрий Татариновы кытта быйыл Москубатааҕы Щепкин аатынан Тыйаатыр үрдүк училищетын бүтэрбит: Нарыйа Колесова – Намтан, Айаана Егорова – Кэбээйиттэн, Аида Еремеева, Иван Кузьмин – Сунтаартан, Василий Романов – Мэнэгтэн – бастагы гостуруолларыгар сүрэхтэннилэр.

Артыыстар күнүһүн дьону-сэргэни, оскуола, уһууһан оҕолорун кытта көрсүһүүлэри тэрийэн, умнуллубат түгэннэри хааллардылар. Сценаҕа оонньоур кистэлэнгэрин Васа Романов, Иван Кузьмин, киһнэбэ устуу туһунан Илья Портнягин, Павел Ченянов реквизит суолтатын, хайдах, туһунан онгоһуларын көрдөрөн оҕолор болгомтолорун тарта. Алампа хоһоонноругар матыып айан Руслан Тараховский туруорбут “Таптал” испэктээкилиттэн быһа тардан Илья Стручков гитараҕа добуһуолунан Нарыйа Колесова толоруутун дьон-сэргэ, оҕолор олус сэнээрдиһэр. Анал

үөрэхтээх парикмахер Айталаана Сергеева көрсүһүүгэ кэлбит оболортон талан ылан саха үс кылаассык суруйааччыларын – Былатыан Ойуунускайы, Алексей Кулаковскайы, Анемподист Софроновы үүт-үкчү гримнээн мустубут дьону, үөрэнээччилэри, учууталлары сөрү диэн сөхтөрдө.

Гостуруол икки бүтэһик күнэ Игидэйгэ ааста. Онон Сылгыһыт күнүн чэрчитинэн, олохтоох сынньалан киинин салайааччыта О.М. Жиркова, нэһилиэк баһылыга Е.А. Марков сылгыһыт үүтэнигэр көрсүһүү тэрийэннэр дынг сахалыы сирэ-туом туолан, умнуллубат түгэни бэлэхтээтилэр. Ити курдук Ытык Таатта сирэ-уота, дьон-сэргэтэ артыыстар айар үлэлэригэр күүс-сэниэ, үөрүү тыынын сахтылар.

Бэйэм тыйаатыры сөбүлүүр, Зоя Багынанова айар үлэтин көтүппэккэ көрөр, киниэхэ сүгүрүйэр, эбиитин Таатта да буоларым быһытынан, өр сыллар кэннэ Улуу убайбыт Былатыан Ойуунускай үбүлүйдээх сылыгар анаммыт Саха тыйаатырын Таатта гостуруолун бэркэ сэнээрдим. Билинггэ сибээс, интэриниэт дэлэйбит кэмигэр үлээннээхтирмин, дүөгөлэрим гостуруол туһунан төлөпүнүнэн кэпси олодулар. Артыыстар сырыыларын тухары хас дэриэбинэ ахсын сайдыы кирибитин уу харахтарынан көрөн астыммыттарын кэпсиппидим. Бары өттүнэн хааччылылаах үспүөрт комплекстара, таас оскуолалар ыйы быһа сылдыбыт дьону үөрдүбүттэрин истэн, дойдулаах киһи, мин, киэн тутуннум. Таатта улуунугар бүтүннүү, салгыы Томпо Мэнэ Алданыгар соргуулаахтык сылдьан артыыстар Дьоккуускайдарыгар кэллилэр. Чычымах ытыктанар олохтообо, аҕам саастаах Т.В. Ефимова: “Кыра нэһилиэк диэн кырыыбалыы көрбөккө, ыраах дойду диэн тумнубакка кэлэн сырдыгы, кэрэни көрдөрбүккүтүгэр барба махтал”, – диэн махталын, үөрүүтүн биллэрдэ.

Зоя Петровна биир ый тухары мааны сандалынан көрсүбүт, эбэрдэ тыл эриэккэһин эппит култуура дьыэлэрин, бибилиэтиэкэлэр бары үлэһиттэригэр, нэһилиэктэр аҕа баһылыктарыгар, Таатта улуунун култууратын начаалынньыгар Г.Г. Вирдылинга уонна бөлөх салайааччытыгар, бары бииргэ сылдыбыт артыыстарыгар, үлэһиттэргэ, сыыдам сырыылаах суоппарга махтал тылларын этэр. Ону кытта биһиги, билэр дьон, сааһырыар диэри “урукку хатарылаах”, убаастыыр киһибит дьонго-норуокка сырдыгы, кырдыгы тарбата, тулуур-дүүлүү, олоххо тапталы сыдыаһа, холобур буола, айар үлэтин өрө тута сылдыарыгар мунура суох махталбытын тиэрдэбит уонна аҕам сааһыгар өссө биир сыл эбиллэрин айар үлэтин үгэнигэр көрсөрүнэн итиитик-истинник эбэрдэлибит.

Люция КРИВОШАПКИНА, ССРС култууратын туйгуна.

БОСХОН УОЛ ДЫЛБАТА көрөөччүлэри харах уутунан сууннарда...

Муус устар 22 күнүгэр, “Киин” киинэ тыйаатырыгар режиссёр **Михаил ЛУКАЧЕВСКИЙ** “Кыталыктаах кырдалым” саңа уус-уран киинэтэ сүрэхтэннэ. Бу киинэ абыайа хонуктаабыта “Золотой ворон” Арктикатаабы норуоттар икки ардыларынаабы киинэ VII бэстибээлигэр Гран-при үрдүк ааты ылла. Маны тэнгэ киинэбэ сүрүн оруолу оонньообут кырачаан Ваня – Амма Чакыр оскуолатын 4-с кылааһын үөрэнээччитэ **Миша СЛЕПЦОВ** – эмиз бу бэстибээл “Лучшая мужская роль” кыайылыабынан ааттанна.

Киинэни устууга эдэр оператор **Серафим ФЕДОРОВ** бастакы дебютнай үлэтэ буоларын бэлиэтээн ааһар тобоостоох.

“Кыталыктар үңкүлээри кэтэһэн олороллор үңү дуо?”

Киинэ эйгэтигэр суолун-иһин чингик булдуммут, инникитин өссө дабыны элбэби эрэннэрэр 37 саастаах режиссёр **Михаил Лукачевский**дэ кэпсэтэбит. Бэрт сэргэх сөһөн-сэппэн киһитэ эбит. Ордук кыталыктары кэпсиир түгүһүн истэн манныйабын. Орто дойдун олоһор, чакчы дабыны, тарбахха баттанар ахсааннаах киһи түбөһэ көрөн эрдэбэ. Ол иһигэр бу киинэ прототиба **Уйбаан Дьяковская**, **норуокка биллэринэн, Кыталык Уйбаан**, оҕо сааһыгар ыра санаа онгостубута туолан, тыыннаах кыталыктары көрдөбө... Киһиэхэ эрэ тосхойбот дьоллоох кыл түгэнэ буоллаба эбээт. Өбүгэлэрбит мээһэбэ эппэтэх буолуохтаахтар: “Кыталык үңкүүтүн көрбүт киһи дьоллоох олохтоох, үһүн үйэлэнэр”, – диэн. Оннук эрэ буоллун...

– **Михаил, киинэни кыталыктар халлаан урсунунан элэгэс көтөн ааһалларын курдук, бэрт кылгас кэм иһигэр устубуккут.**

– Оҕо эрдэхпиттэн Кыталык Уйбааны истэrim, “**Кустугу ситтэрбизэн**” **кинигэтин** аабан билэrim. Кэлин киинэ үлэһитэ буолан бараммын, “киинэ устубут киһи” диэн баҕа санаа иитиэхтэнэн сылдыбыта. Кинигэттэн 13 сирэйи, сүрүннээн, оскуолаба барыан иннинээбэ кэми ылан туһаннабыт. Манны 8 сыл устата балыыһаба сыппыт, ийэ, аҕа диэни умнубут, онтон ийэтин абыайах эрэ кэмнэ билэн хаалбыт суорбанаах тэллэххэ сытар инбэлиит оҕо дьылбата көстөр. Бу – социализация. Оҕо дьизэ кэргэнгэ кириитэ, аҕа оболорун кытта сыһыана, элбэх оболлоох дьизэ кэргэн күннээбэ олоҕо...

2021 сыл күһүнүгэр балабан ыйыгар Амма улуһун Покровка бөһүөлэгэр устубупт. Мантааһа барыта түргэнник, кэмигэр онгоһуллан бүппүтэ. Ол эрэри көмүүтэр кыраапыкатын киллэри кыалыбакка сылдыбыта.

– **Көмүүтэр кыраапыката диэн**

тугуй? Уустук эбит дуо, киинэбэ киллэрэргэ?

– Бастакы уолбамчы санаабытыгар, кыталык үңкүүтүн уста бараары сылдыбыппыт. Ону **биология билимин хандьыдаата, орнитологияны чинчийэн үөрэтэр учуонай И.П. Бысыкатова**: “Кыталыктар үңкүүлээри эһигини кэтэһэн олороллор үһү дуо? Мин 30 сыл билим эйгэтигэр үлэлээн, 25-с сылбар эрэ, ону дабыны ыраахтан, “телевигинэн” көрөн турардаахпын”, – диэбитэ. Оннук сэдэх көстүү эбит, кыталык үңкүүтэ.

Ол иһин “көмүүтэр кыраапыкатын онгоруоха наада” диэн былааннамыппыт. **Былырыын Москубага тийэммит, Арасыйа Култууратын министиэристибэтин федеральной субсидиятыгар киинэ түмүктүүр чааһыгар көмүүтэр кыраапыкатыгар сайаапка биэрэн көмүскээммит, үп-харчы ылбыппыт.** Хаһан дабыны сахалар манньк өйөбүлгэ тиксэ иликтэрэ. Манны Павел Адамов диэн көмүүтэр кыраапыкатын иилээн-сабалаан, дьаһайан онгорор идэлээх киһиэхэ онгорторбупт. Анимациятын “Тундра” устуудьуа онгорбута. Уопсайа 3–4 хамаанда үлэлэстэ.

– **Киинэбит киэн экирээнгэ тахса да илигинэ улахан бириэмийэлэри ылан, сахабыт дьонун соһуттугут, үөртүгүт.**

– Барыта соһуччу, үөрүү-көтүү.
– **Киинэбэ тоҕо жирафа киирэн хаалла?**

– Бу – бэйэм толкуйум. Манны оҕо баҕа санаатын эгэлгэтэ (фантазия) ойууланар.

– **Сүрүн дьоруойдары уолаттар сүрдээх итэбэтиилээхтик оонньоотулар дии.**

– **Миша Слепцов** – Амма Чакырын 4-с кылааһын үөрэнээччитэ. Кини убайдара уолаттар – куорат оболоро. Кинилэр киинэбэ ийэ оруолун оонньообут Ньургуйаана Шадрина Саха тыйаатырын иһинэн үлэлэтэр устуудьуатыгар дьарыктаналлар. **Эрхан Слепцов** (Валера) Эбээн Бытантайтан төрүттээх, куорат 2-с №-дээх оскуолатын 10-с кылааһын, оттон **Айысхан Яковлев** (Кеша) “Айыы Кыһатын” 10-с кылааһын үөрэнээччилэрэ. Атын уолаттар – төрүт аммалар.

– **Өркөн Валерий Ноевы ыллыыр кэрчигэ эмиз Амма Покровкатыгар уһулуннаба?**

– Оннук. Маассабай сыанаба Чакыртан, Болугуртан оптуобуһунан анаан-минээн уһулла кэлбиттэрэ.

– **Уйбаан Дьяковская “Кустугу ситтэрбизэн” айымньытыгар сигэнэн уһуллубут киинэ буоллаба. Бэйэтэ көрдө дуу, киинэни?**

– Киинэни устуохпут иннинэ киниттэн сөбүлэҥин ылбыппыт. Киинэ сүрэхтэниитэ диэн хаһан баҕарар улахан бырааһынньык буоллаба. Оннон муус устар 25 күнүгэр буолар бастакы премьератыгар ыгыраары сылдыбыт. Онно, дьэ, көрүөбэ.

Киһи дууһатын кылын таарыйан киирэр манньк киинэни өссө көрө илигим. Ааспыт үйэ 60-с сыллара. Кырачаан Уйбаанчык адьас кыра сааһыгар оһоллонон, кыайан хаампат бириигэбэрдэнэн, тимир оронго суорбан быһыһтан хараба эрэ кылайан сытаахтыыр. Хас да сыл устата балыыһа түөрт истиэнэтигэр сытан үтүө буолбакка, дьизэтигэр дьарапалаанынан тиэллэн тахсыбыта. Ийэлээх аҕатын, бииргэ төрөөбүттэрин көрбөтөбө ончу ырааппыт, өйдөөбөт. Арай ийэтин минньигэс сытын ылан, туймааран ылар. Хантан билиэй, сэрэйиэй, аны абыайах кэминэн бу минньигэс сыт салгын буолан көтүөбүн, сиик буолан симэлийиэбин...

Киинэни көрө олорон, уйулбан хамсыыр, кырачаан Бааннаба көмөлөһөр кыаба суоххуттан хараастабын. Оо, Дьылба Хаан, тыйыскын дабыны... Саатар, бу кыракый ыарыһах уолу аһыныый даа...

– **Киинэни устаргытыгар бэлиэ түгэннэр бааллара дуу?**

– Киинэбитин устаргытыгар айылбабыт сүрдээбин көмөлөһөн, туран биэрбитэ. Ол курдук, туманы баҕардахпытына – туман, күнү баҕардахпытына – күн. Саамай дьиктитэ – уста сырыттаһытына, 11 кыталык үөһэнэн ылаан-туойан ааспытара. Ону Кыталык Уйбаан: “Оҕо сылдьан 11 кыталык көтөн ааһарын көрбүтүм. Кыталык үйэтэ үһүн дииллэр. Олор дабыны көтө сылдыар буоллахтарына көңүлэ”, – диэбитэ. Киинэни устаргытыгар үөһэттэн туох эрэ ситим, сибээс баар курдуга. Оннон “Үөһэттэн алгыстаммыт киинэ” диэн сыаналыбын. Ол курдук, 3-с сылбытыгар киинэбит тахсан эрэрэ мээһэбэ буолбатах – Дьизэ кэргэн, оҕо сыла, В.Ноев үбүлүүдээх сыла, Аммаба аны сайын Олонхо ыһаҕа ытыллаары турар. Киинэбитин бар дьоммут көрөн сыаналыахтара буоллаба.

– **Хас киинэни уһуллун?**
– 10-тан табыстаба буолуо. Бэйэм да булкуллан бардым.

“Кыыс сыллыырыттан кыбыстыбытым...”

Сүрүн оруолга оонньообут Миша СЛЕПЦОВ:

– 10 саастаахпын. Амма Чакырыгар 4-с кылааска үөрэнэбин. Бу күннэргэ 2 ВПР-бын (математика, нуучча тыла) биирин – “5”, иккин “4” сыанаба туттараммын, үөрэн-көтөн аҕай сылдьабын. Киинэбэ уһулларга этии муус устарга киирэн, сүүмэрдээһини ааспытым. Оччолорго 2-с кылааска үөрэнэrim, 8 саастаабым. Киинэбэ уһулларбын син ыарыһаппытым. Биир сырыыга 30-чаба тийэ уһулларбыт. Саамай уустук түгэн – дьизэ үрдүгэр олорорбут уонна кыыс миигин издэспиттэн сыллыыра... Онно наһаа кыбыстыбытым. Маны тэнгэ

бастаан баттыктаах хаамарым уустуга. “Три берёзы” турбазаба илдээн бэлэмнээбиттэрэ.

Киинэбэ анал номинацияба тиксэммин, сүрдээбин соһуйдум, үөрдүм. Истэн баран, ийэбинин, эдьийбинин үөрүүбүттэн хаһытаһа түспүппүт! Ол эрэри бастаан утаа туох аакка-суолга тиксиппин улаханньк өйдөөбөтүм.

Бииргэ төрөөбүт 4-бүт. Мин иккис оҕобун.

“Киинэ артыыһа буолуом”

Айысхан ЯКОВЛЕВ, 16 саастаах, Бүлүү Өкүндүттүтэн төрүттээх, “Айыы Кыһата” гимназия 10-с кылааһын үөрэнээччитэ:

– Киинэбэ ортоку убай Кеша оруолун оонньообутум. Бастаан эрдэ бэлэмнэммиппит. Биһигини

Үүнэр көлүөнэ тыйаатырын артыыһа **Антон Батаков** күн аайы сарсыарда 6 чаастан туруоран дьарыктыыра. Бастаан утаа, биллэн турар, оруолга киирэр, ону өйдүүр уустук этэ. Киһэ уһуллан кэлэн баран, сарсынгы күнгэ хайдах-туох уһулуохтаахпытын үөрэтэрибит. Биһиги Эрхааннын Саха тыйаатырын иһинэн үлэлиир “Күн оболоро” оҕо устуудьуатыгар дьарыктаммыппыт. Ол сүрдээбин туһалаата дии саныыбын. Киинэбэ оонньоурбун сөбүлээтим. Бу кэлин Саха тэлэбиддэнэтин “Олох онгочото” уонна “Эн эрэ” сэрийэллэригэр уһулуннум.

Онон инникитин олохпун киинэни кытта сибээстиэхпин баҕарабын.

Дьизэ кэргэн күннээбэ олоҕо, аҕа оболоругар сыһыана, күндү киһилэрин суохтаан, тохтообокко тохтор харах уута... барыта көстөр, бу айымньыга. Киһини харааһыннаран, олобу өйдүүргэ, сыаналыырга үөрэтэр дириг бөлөһүөпүйэлээх киинэ. Былыргы ыһыллабас дьизэ-уот, мал-сал көрөөччүнү ааспыт үйэ быһыык кэмигэр төнүннэрэр, урукку, билингги олох сыаннастарын өйдүүргэ үөрэтэр. Онон дириг социальной ис хоһоонноох айымньы киинэ буолан айыллан тахсыбыта хайҕаллаах.

Дьэ, бу курдук бииртэн биир саха киинэтэ күөрэс гынан, алмаас таасты чабылхайдык чочуллан, онгоһуллан тахсан көрөөччүлэрин соһутар, кэрэ түгэннэри бэлэхтиир.

Онон күндү киинэни таптааччылар, сүгүрү-ийээччилэр, бүгүн муус устар 25 күнүттэн **Дьоккуускай куорат бары киинэ тыйаатырдарыгар режиссёр Михаил ЛУКАЧЕВСКИЙ “Кыталыктаах кырдалым” уус-уран киинэ премьерата сабаланаар.**

Кэлин, сылдьын, сэргэбэлээн!

Киинэни көрдө-иһиттэ Саргылаана БАҒЫНАНОВА.

“Сэргэлээх уоттара” култуура киинигэр “Студенческая весна-2024”!

Муус устар 15–19 күннэригэр “Сэргэлээх уоттара” култуура киинигэр Сахабыт сириг устудьуоннарыгар бэлиэ суолталаах тэрээһин – “Студенческая весна-2024” бэстибээл – буолла.

Бэстибээлгэ үрдүк үөрэх кыһаларын устудьуоннара араас хайысхаба: “Үгкүү”, “Үстүрүмүөн”, “Ырыа”, “Театральнай”, “Ураты (оригинальнай) жанр”, “Муода”, “Медиа”, “Арт”, “Видео” – талааннарын, айар дьобурдарын көрдөрдүлэр, бастыг буолар иһин күрэхтэстилэр. Кизг хабааннаах күрэххэ быйыл 400 айар куттаах устудьуон үмүөрүстэ. Дьүүлүүр сүбэ кытаанах сүмүрдээһинин ааһан 50 устудьуон финалга киирдэ, салгы өрөспүүбүлүкэ чизэин Арассыыйа таһымыгар ытыллар “Студенческая весна-2024” бэстибээлгэ көмүскүү барар буоллулар. Бэлиэтээн эттэххэ, бэстибээл Саратов куоракка ыам ыйын 26 күнүттэн бэс ыйын 1 күнүгэр диэри ытыллыаба.

“Студенческая весна” эрэгийиэннээби бэстибээли түмүктүүр тэрээһин “Сэргэлээх уоттара” култуура киинигэр лоп курдук кизгэ 19 чаастан сабаланна.

Култуура киинин кизирэр ааньттан ыччат ырыата-тойуга өрө ньиригизэн олорто: кимнээх эрэ куоластарын эрчийлэр, кимнээх эрэ үгкүүлээн ойуоккалылар. Ол быһыгар муода көрдөрөр кыргыттар таңнан-саптан, кизгизгэнэн-симэнэн хаамаллар. Саала эмиэ тобус-толору: устудьуоннар бииргэ үөрэнэр ололоругар, салайааччылар бэлэмнээбит-үөрэтэр устудьуоннарыгар ыалдыа, көрөөччүлэр эмиэ сэнээрэн-сэргээн кэлбиттэр.

Бу кизгэ үрдүк таһымнаах кэнсиэри биир тыһыннан олорон көрдүбүт. Хас бирдии нүмэр аайы: “Талба талааннаах ыччаппыт, эчи, элбэбин!” – диэн астынан сага аллайыаххын бабарабын. Кыттааччылар ылаан-үгкүүлээн бүтүлэригэр дохсон ытыс тыаһа өрө хабылла түһэр, ону кытта ыһы-хаһы сааланы биир гына толорор.

Ыччаппыт ырыаба, үгкүүгэ талаанын киһи этэ да барбат. Норуодунай үгкүү ансаамбылларын таһынан аан мангай истибит ансаамбылларым бааллар. Сыанаба тутта-хапта үөрүйэхтэринэн, толорор маастарыстыбаларынан харыс да хаалсыбаттар. “Ураты (оригинальнай) жанр”, “Үстүрүмүөн” көрүгнэри көрөөччүлэр эмиэ олус биһирээтилэр. Уус Алдантан төрүттэх **Чэмэлиинэ Атласова** хомуска оонньоон дьүрүһүпүтэ ураты тыһыны биэрдэ. Тэтимнээх муу-сука добуһуолугар араас кыыл сагатын үтүктэн, хомус тардан лыгкынатан, I истиэпэннээх лауреат буолла, Саратов

куоракка кытта барар путевканы ылла. Жонглёр **Михаил Мохотчунов** талаанын сөбө көрдүбүт, мээчиктэри кытта “оон-ньуур” үөрүйэбин биһирээтибит. Кини I истиэпэннээх лауреат буолла. Иирэ талах курдук имигэс **Анастасия Старостина** – кыттыбыт көрүгнэр мунгууур кыайылаах. Кинилэр Саратов куоракка өрөспүүбүлүкэ чизэин көмүскүү барыахтара.

Быйыл “Студенческая весна” эрэгийиэннээби бэстибээлгэ **Дьокуускайдаабы уу тырааныспарын институттан устудьуоннар** кытыннылар. Албаһаабат буоллахпына, институт бу мангайгы кыттыта. Ол курдук, икки уол хоһоон аахтылар, биир уол ылаата. Бэстибээл түмүгүнэн **Олег Харьков** III истиэпэннээх лауреат аатын ылла. **Георгий Дивногорский**, кыттыбыт көрүгнэр I истиэпэннээх лауреат буолан, салгы Арассыыйа таһымыгар кыттар чизскэ тигистэ. Онон уолаттар “Сэргэлээх уоттара” култуура киинин үрдүк сыанатыттан үөрэнэр кыһаларыгар ситиһии көтөллөөх бардылар. Хотугулу-Илинги федеральнай университетка, Арктикатаабы култуура уонна ускуустуба институтугар үөрэнэр омок устудьуоннара кытыннылар. Куоластара мааны! Бииртэн биир чабылхай нүмэрдэр тахсан истилэр. Барыларын бэлиэтээтэххэ, хаһыакка кыайан баппат сурук тиһиллэн тахсыһы.

Сахалы тыһынаах нүмэр, ырыа, үгкүү-битии элбэбин биһирии-астына көрдүм. **“Сэргэлээх уоттара” култуура киинин дириэктэрэ, СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ Алексей Константинов:** “Студенческая весна” Арассыыйа таһымнаах бэстибээл дьүүлүүр сүбэтин чилиэннэрэ: “Маладыастар, төрүт үгэскитин, тылгытын-өскүтүн илдэ сылдыарыт, көстүүмнэргит чабылхайдар”, – диэн хайгыллар. “Сэргэлээх уоттара” култуура киинин салайааччытын быһытынан сайдарбар төрүөт, эдэр көлүөнэни кытта тэнгэ хардылыыр-бар манник тэрээһин көмөлөөх. Саха сирэ мэлдьи кыттар. Ол курдук, былырыын “Эрэгийиэннээби бырагыраама” хайысхаба 40 мүнүүтэлээх “На крыльях весны” дьүһүйүүнү төрүт үгэстэрбитигэр олобуран көрдөрбүппүт. Халыбын, көрүгүн бэйэн быһарабын, хаачча суоба. Оно биһиги циркэ, тыйаатыр, үстүрүмүөн, үгкүү, вокал, хоһоон, муода, о.д.а. хайысхатын киллэрбиппит. Ол түмүгэр элбэх кыттааччылаах Москва-ны, Чувашияны, Краснодарскай кыраайы

Татьяна ЕГОРОВА, дьүүлүүр сүбэ бэрэссэдээтэлэ, СӨ култууратын туйгуна:

– Эдэр саас – киһи олобун биир саамай кэрэ кэмэ. Бу бэстибээл ычакка умнуллубат түгэни, үтө, сырдык тыһыны бэлэхтиир. Эрэгийиэннээби бэстибээл таһыма сылтан сыл аайы үрдээн иһэрин бэлиэтээн этэбин. Ол курдук, бүгүн биһиги ортобугар Дьокуускайдаабы уу тырааныспарын институттан талааннаах устудьуоннара бааллара үөрүүлээх. Бу институттан инникитин араас көрүгнэ өссө элбэх устудьуон кыттарыгар бабарабын. Хөрөммит үөрэбиз кыһатыттан – Хотугулу-Илинги федеральнай университеттан – мэлдьи элбэх ыччат кыттарынан киз туттабын. Уонунан сылларга бэстибээл эрэгийиэннээби бырагырааматын бэлэмнээһингэ кытынным. Бэстибээли салайар тэрийээччи буоларым быһытынан кыттааччыларга бэлиэтээн этэбин: Арассыыйа таһымыгар кытта барар путевканы ылбыккыт да, ылба-таххыт да иһин, бу бэстибээлгэ ылбыт уопуккут, билиигит инники олоххутугар хайаан да туһалаах буолуоба.

Айыына СПИРИДОНОВА, бэстибээл Бүтүн Арассыыйатаабы түһүмэбэр муода хайысхатыгар лауреат, “Мисс уонна мистер студенчества России” күрэххэ I вице-мисс:

– Бастатан туран, бэстибээли тэрийээччилэргэ манник улахан таһымнаах күрэби тэрийбиттэригэр, устудьуоннарга умнуллубат түгэннэри бэлэхтээбиттэригэр махтанабын. “Сэргэлээх уоттара” култуура киинин үрдүк сыанатыгар тахсан набаарада туттарбытым миэхэ олус үөрүүлээх, долгутулаах түгэн буолла. Кыттааччылар бары талааннаахтар, бары бастыгнар!

куоран, **Гран-при хаһаайына буол-буппуттан улаханник үөрбүппүт.** Сыл аайы кыттан, албастары көрөн үөрэнэбин, алтыһы баар буолар. Атын дэлэгээссийэлэр куонкуруска үлэлэрин көрөн, үлэ сага ныматын арыйабыт”, – диэн кэпсээн турар.

XXXII (III) төгүлүн ытыллар “Все-российская студенческая весна” бэстибээл эрэгийиэннээби түһүмэбэ бу курдук өрө көтөбүллүүлээхтик түмүктэннэ. 400 кэрингэ ыччаттан сүмүрдэммит бастыгтан бастыг устудьуоннарыгар ыам-бэс ыйдарыгар Саратов куоракка ытыллар Арассыыйа таһымнаах бэстибээлтэн ситиһии көтөллөөх кэлэллэригэр бабарабыт!

Диана КЛЕПАНДИНА.

БОЛБОЙУН!!! 25% диэри чэпчэти биллэрэбит!

МИР СЛУХА ИСТИИ ЭЙГЭТЭ

Истэр аппараат араас көрүнгэ атыланар!!!

Тэлэбиисэргэ истэр аппарааттары 900 солк. атылыылларын көрбүккүт дуо? Атыһыт чэпчэки сыаналаах, кэтэргэ табыгастаах диэн хайгыыр эрэри, хаачыстыбатын уонна чэхчы туһалаах буоларын туһунан санарбат. Билигин истэр аппараат арааһа олус элбэх. Сөптөөбү дьэ хайдах талабытый?

Ачыккыны, атах таһаһын, уопсайынан, таннар танаспытын кэтэн көрбөккө эрэ кыайан талбаппыт.

Истэр аппараат – тулалыыр эйгэни ылынарга көмөлөһөр уустук тэхиниичэскэй тэрил.

Истэр аппарааты талыы исписэлиис диагностикаһыттан сабаланар. Хас биирдии киһи истэр уоргана уратылаах буолан, хайаан даһаны бастаан кэтэн көрүөххэ наада.

Көннөрү (физическэй) истиини (тыаһы-ууһу истиини) таһынан өссө функциональнай диэн баар. Ол – киһи мэйиитэ тыаһы-ууһу хайдах арааран ылынарыттан тутулуктаах. Араас частотаҕа иһиллэр тыаһы дьон араастык ылынар. Холобур, киһинэ тыйаатырыгар эбэтэр маассабай тэрээһингэ сорох киһи улахан тыаһы-ууһу сөбүлээбэт, оттон сорох төрүт кыһаммат.

Ону барытын учуоттаан туран, истэр аппарааты талыахтааххыт уонна ностуруойдатыахтааххыт. Консултаассыйабыт буор босхо. Маны таһынан сэнээрэр эбэтэр мунаарар буоллаххытына, 70-70-54, 70-50-47 нүөмэрдэргэ эрийэн ыйытыаххытын сөп.

4+1 аахсыа баар!

4 батарыйа нобуорун атыыластаххытына, 1-ри бэлэх биэрэбит!

Аадырыспыт:
Дьокуускай куорат, Хабаров ул. 19.

Сбербаан, ХКРБаан уонна Почтабаан кирэдьиитин туһаныахха сөп. Уһатан төлүүр ньыма (рассрочка) эмиз баар.

Реклама

Двигатель 24 л.с.
Трехточечный подвес
Шлицевой ВОМ
Колесная формула 4x4

ВОСТОКЕВРОТЕХНИКА

Трактора СИНТАЙ

г. Якутск, ул. Озерная, 18/3
Тел.: 8-914-275-80-70

Реклама

ВНИМАНИЕ!!!
Наступивший 2024 год объявлен
Годом семьи в РФ и Годом детства в РС(Я)

Только для вас – уникальный проект для старшего поколения

Центр Якутского долголетия НКО «УТУМ» в экологически чистом селе Булгунняхтах Хангаласского улуса, филиала клиники «Аврора»

Дата заезда 18- го сезона: с 13 мая по 22 мая 2024 года.

Окунитесь в мир спокойствия, жизненного позитива и красоты природы на лоне реки Лена в живописном сосновом бору.

Восстановите душевное и физическое здоровье с профессионалами высокого класса.

Программа проекта включает в себя:

- пребывание в течение 10 дней/ 9 ночей в благоустроенном здании;
- медицинское сопровождение: – прием терапевта;
- осмотры специалистов и их рекомендации;
- сдача анализов, (биохимия, холестерин, глюкоза, общий анализ мочи и крови), ЭКГ;
- диагностика по пульсу, массаж опытного специалиста;
- четырехразовое питание;
- ежедневные занятия лечебной физкультурой (моторика рук, дыхательная гимнастика);
- развлекательные игры, тренинги;

- различные мероприятия: – мастер-классы
- тренинги и групповые занятия с психологом;
- спортивные соревнования, игры, танцы и песни;
- посещение музеев Хангаласского улуса;
- заключительный концерт отдыхающих;

Вас встретит дружелюбный персонал и опытные сотрудники.

Курс за 10 дней / 9 ночей

Подарите себе полезный отдых – вы этого заслуживаете.

Запись и информация:
+79841099210 Людмила
+79142662637 Мария
+79142710088

Успевайте, места ограничены
Организатор: Центр якутского долголетия НКО «Утум»

ТӨЛӨБҮРДЭЭХ ӨНӨ БАРЫ КӨРҮНГЭ:

эбэрдэ, кэриэстэбил, ахтыы, биллэри, махтал, сүтүк биллэриитэ, угуйук, кинигэ, сурунаал атыыта.

Биһиги аадырыспыт: "Бэчээт дьиэтэ",
Орджоникидзе ул., 31, 111 хос,
төл.: 34-05-03, 8-924-367-01-56

Өрүкүйэ үөрбүччэ...

Бүлүүлэр "Ньургун Боотур" уопараны 2024 с. муус устар 21 к. Дьокуускайга Опера уонна Балет тыйаатырыгар тобус-толору саалаҕа туруордулар. Дойдубут дьоно эрэ диэн буолбакка, дьэ, толорууларын астына, уохтаах ытыс тыаһа, сэргиир саҥа-ингэ ньиригээн олорто! Сүрүн оруоллары толорооччулар, хуор, үгкүү, аркыастыр "дьингээх артыыстартан итэбэһэ суох толордулар" диэн көрөөччүлэр сөхтүбүт. Үөрэн, астынан ахан тарбастыбыт. Бука, муусука сыанаһытара сөптөөхтүк быһаарыахтара буолуо. Оттон көннөрү көрөөччү тыа сириттэн кэлэн, бу сүдү уорабайга уопараны ньиригиччи толорбуттара диэн өтөр-наар суобун өйдүүрүнэн сылыктаахха, чэхчы, бүлүүлэр турунан туран бэлэмнэммиттэрин, көмөлөспүт идэлээхтэр талааннаах дьону сөпкө да аттаран сыанаҕа таһаарыттарынан сөбөрө чэхчы.

Сүүнэ тэрээһин буолбут диэн сыаналаатым, биир бэйэм.

Бу уопараны истэ олорон, мин биһиги учууталбыт Семён Алексеевич Чыбыков Кыргыдай оскулатыгар лоп курдук 70 сыллаабыта Оруолун "Ньургун Боотур" бостунуопка быһытынан туруорбутун өйдөөн, өссө долгуйдум. Оччолорго, бу ыраах тыа сиригэр ураты тэрээһин буолбута, бостунуопка оскуола оҕолоро оонньообуттара уонна ол тэрээһин умнуллубакка сылдыра эмиз ураты сонун. Олонхону учууталбыт маннай толору ааһан иһитиннэрбитэ. Онтон оруолларга оҕолору анаабыта. Кини 1953 с. күһүн үөрэх сабаланыта кэлэн, үөрэтэр үлэтин сэргэ, тыа сирин оҕолоро туох талааннаахтарын билэн баран, итинник хорсун санааны ылыммыт эбит дии саныбын. Дьиктиргизэх иһин, ити бостунуопкабытын 1954–55 сылларга олохтоох кулупка эмиз туруортаабыпыт. Ити "пыт" дириим диэн, онно мин эмиз кыттыбытым. Сорук-боллур оруолугар уонна бухатырдар ырыаларыгар кытыннарбытара. Оттон сүрүн оруоллары толорбут үлээннээхтэрбин өссө да умна иликпин.

Ньургун Боотур – Вася Абрамов, Үрүг Уолан – Сеня Алексеев, Туйаарыма Куо – Акулина Григорьева, Аал Луук Мас иччитэ – Пётр Осипов, Айыы

Умсuur удабан – Коля Иванов-Нуучча, Уот Уһутаакы – Данил Никифоров уо.д.а. буолбуттара. Сорохторун умнубуппун. Ити "артыыстартан" Василий Егорович Абрамов билигин Бүлүү куоракка олоор кырдыаһас туруорууну эмиз умна илигэ буолуо. Оттон мин оруолларбар бэркэ табыллыбытым. Атым төбөтүн хаптаһынтан бэйэм кыһан оҕорбутум. Курданаарыттан аллараа өттүм куул сабыылаах этэ. Бухатырдар ырыаларыгар бэһиэ-алтыа этибит. Кэлин да учууталбыт Семён Алексеевич ити түгэни үөрэ-көтө ахтар буолара...

Тыйаатыртан тахсыы сабана дьон астыммыт тылын-өһүн истэр олус үчүгэйэ. Арасыйа норуотун артыыһа Иван Прокопьевич Степанов: "Дьэ, бэртээхэй туруоруу буолбут. Прокопий Неустроев көтүмэхтик үлэлээбэт үгэстээх. Астыным!" – диэн быспыта да элбэти этэр.

Оттон мин, Үрүг Уоланы, Кыыс Кысыйдааны, Ырыа Чаҕааны саны-саны, хойутаабыт оптуобуска кыбыллан дьизэлэтим.

Хомус УЙБААН.
Ааптар тыла-өһө уларытыллыбата. – Эрдээксийэ.

Эдьийбит чабылхай олобо

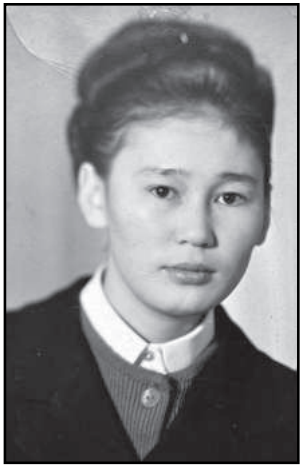
Биһиги эдьийбит

ИВАНОВА ЛЮБОВЬ АЛЕКСАНДРОВНА

бу олохтон барбыта муус устар 24 күнүгэр 1 сылын туолар.

Эдьийбит 1948 с. Сунтаар оройуонун Бүлүүчээн нэһилиэгэр күн сириг көрбүтэ. Оскуоланы бүтэрээт, 1967 с. Бүлүүчээнгэ сопхуоска ыанньыксыттыр. 1968 с. кулуп сэбиэдиһсийэнэн үлэбэ кириэр. 1969 с. Ленинград куоракка барар. 1970–1971 с. Колпино куоракка «Победа» собуокка үлэбэ кириэр. Онтон дойдутугар төннөн кэлэн, 1 с. дьыссаат сэбиэдиһсийэнэн үлэлиир. 1972 с. Колпиноба төннөн, собуотугар үлэлиир. Онно үлэли сүлдьэн, үөрэххэ кириэр. Бастаан техникуму бүтэрэр, онтон кэтэхтэн үөрэнэн үөрэбин үрдэтэр. Собуотугар маастарга тийэ үрдэр. Үлэтигэр дэгиттэр, дьобурдаах саха кыһын таба көрөннөр, Ленинградка Исаакиевскай болуоссакка турар Ленинградстройкомплект диэн улахан тэрилтэбэ куорат киинигэр хос биэрэн туран үлэбэ ылаллар. Эдьийбит Любовь Александровна онно 1978 сылтан материалнай-техническэй отделга хааччыһы экэнэмиинэн кириэр.

1979 сыллаахха ыстаарсай инженер дуоһунаһыгар аныыллар. 1985 сылтан былаан-экэниэмикэ отделыгар экэниэмистири. 1988 сылтан «старший экономист стройматериал и металлов» ананар. Дойдубутугар 90-с. уларыйы буолан, тэрилтэтэ 1993 сылтан ЗАО Петростройкомплект буолар. Элбэх киһини үлэттэн кылгатааллар. Кини наар үчүгэй үлэһит ахсааныгар сүлдьэр буолан, хаалан үлэлиир. Бу үлэтигэр экэнэмиинэн, инже-

неринэн, топ-менеджергэ тийэ үрдээн, ситиһилээхтик үлэлиир. 2005 сылга биэнсийэбэ тахсар. Эдьийбит үлэлирин тухары элбэхтик кырааматанан набараадаланар, харчынан бириэмийэлэнэр, үлэтигэр убаастабылга, ытыктабылга сүлдьэр. «Санкт-Петербург бочуоттаах туттаачыта» диэн бэлиэлээх.

Уопсайынан, эдьийбит Любовь Александровна олохо актыыбынай позициялаах киһи этэ,

хаартыскаба түһэрэрин, биидийэбэ устарын сөбүлүүрө, үлэтигэр буолар тэрээһиннэргэ көхтөөх кыттааччы, соробор тэрийээччи да буолар этэ. Сынналанга да тахсан баран, Санкт-Петербургга буолар Саха сириг постпредставительствотын тэрээһиннэригэр көхтөөхтүк кыттааччы. Любовь Александровна киһи быһыытынан «норуот киһитэ» диэн дэлэбэ да эппэтэхтэрэ буолуо. Санкт-Петербургга олорорун тухары элбэх саха дьонугар, устудьуоннарга төһө кыаба баарынан, дьэтигэр түһэртээн, сылайбыты сынныан, аһатан, сүбэлээн-амалаан көмөлөһөрө. Дьон киһиэхэ махталлара мунура суох.

Сайын аайы дойдутугар Бүлүүчээнгэ сынныан, дуоһунан кэлэрэ. Кэлин Бүлүүчээн кырдыабаастарын кытта кэллэбинэ, айылбаа тахсан сынныан, күлэн-үөрэн кэлээччи. Любовь Александровна эмиз бэйэтэ туспа суоллаах-иистээх киһи кэрэмэһэ, чабылхай киһи бу олоххо олорон аастаба.

Эдьийбит барахсаны саныыбыттабыт.

Балтылара, бырааттара.

Махтанабыт

Төрөөбүт-үөскээбит Сахатын сириг улахан патриота, биллиилээх музей-вед, краевед, устурок-учуонай

ШИШИГИН ЕГОР СПИРИДОНОВИЧ (12.11.1947–22.03.2024)

муус устар 30 күнүгэр төрөөбүт сиригэр – Мэнэ Халанас улуунун Тарабай нэһилиэгэр – сүрээбэ тэппэт буолбута 40 хонугун туолар.

Кини олобо норуокка бэриниилээх буолуу чабылхай холобура буолар. Тарабай үтүөлээх олохтоохторун туһунан кинигэ сүрүн эрдээктэрин быһыытынан бири дойдулаахтарын кытта күүтүүлээх көрсүһүүгэ айаннабыта. Хомойуох иһин, ыра санаата туолбатаба, сыанаба кыайан тийбэтэбэ...

Егор Спиридонович бу Орто дойдуга 76 сүл дьонун олобу олорон барда. Саха норуотун, уопастыбатын туһугар үһүлчүлээх үтүөлэрин иһин РФ, СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Арасыйыа Түмэллэрин сойуунун Бүрүсдүүмүн бочуоттаах чилиэнэ, СӨ «Ытык Сүбэтин» Үрдүкү сэбиэтин чилиэнэ, СӨ Духобунаһын академигын бочуоттаах академига үрдүк бэ-

лиэлэрдээх. Олобун тиһэх сылларыгар диэри үлэ үөһүгэр сүлдьыбыта, дириг билииттэн үлэстэргэ бириэмэтин, күүһүн хаһан дабыны харыстаабата.

Егор Спиридонович тапталлаах кэргэн, амарах аба, үтүөкөн эһэ этэ. Чугас дьонугар ураты истиг сыһыаннааба, үөрүүлээх да, хомолтолоох да кэмнэргэ мэлдьи биригэ буолара, ис сүрээбиттэн өйдүүрэ-өйүүрэ. Араас эргимтэлээх дьону кытта тапсан үлэлиир, добордоһор дьобурдааба. Биригэ алтыһар, үлэлиир дьонно кинини ис сүрээһиттэн убаастыллара, күндүтүк саныыллара.

Биһиги, Егор Спиридонович дьэ кэргэнэ, олус таптыр, күндү киһитин сүтэрбит ыар аһыыбытын тэнгэ үлэстибит дьонно барыларыгар барба махталбытын тиэрдэбит. Тиһэх суолга атаарарга кэлбит, көмөлөспүт, бырастыылаһар тыллары эппит хас бириди киһиэхэ махтал буолуохтун. Егор Спиридонович тапталлаах кэлэктиибэ – Ем. Ярославскай аатынан Хотугу норуоттарын устуройаларын уонна култуураларын холбоһуктаах судаарыстыбаннай түмэлэ, СӨ Култууратын, духобунай сайдыытын министиэристибэтэ, Дьокуускайдаагы, Ленскэйдээби Нуучча православнай таңаратын дьэтин Епархията, Мэнэ Хангалас улууну уонна Тарабай нэһилиэгэ тиһэх суолга атаары тэрээһинигэр улахан көмө буолбуттарын бэлиэтээн туран, үтүө санаалаах дьоммутугар бука барыларыгар чэгиэн доруобуйаны, дьолу-соргуну баһарабыт.

Үтүө санаалаах, аһыныгас сүрэхтээх, муударай толкуйдаах, мэлдьи үөрэ-көтө сүлдьэр, норуотун туһугар айбыт-туппут, үлэстэбит-хамсаабыт күндү киһит – Егор Спиридонович Шишигин – туһунан сырдык өйдөбүл сүрэхпитигэр мэлдьи тыыннаах буолуоба.

Кэргэнэ, оболоро, сиэннэрэ.

Сырдыгынан сыдыайара...

Ытыктыр, таптыр, истигник-иһирэхтик саныыр күндү киһит

ГРИГОРЬЕВА ЕЛЕНА ИВАНОВНА

Орто дойдуттан барбыта 40 хонугун туолла...

Күндүтүк саныыр үтүө киһит, амарах сүрэхтээх Далбар Хотун туһунан бэтэрээннэр бу курдук ахталлар:

“2018 с. Айхалга бэтэрээннэр сэбиэттэрэ тэриллэбитэ. Сэбиэт бэрэссэдээтэлинэн Елена Ивановна Григорьеваны талбыттар. Елена Ивановна – аһыныгас сүрэхтээх, тэрийэр-салайар дьобурдаах, аата улахан букубаттан суруллар үтүөкөн киһи. АМГРЭ үтүөлээх геолога. Биһиги, бөһүөлэ бэтэрээннэрэ, мэлдьи кини тула түмсэрибит. Мииринэйгэ ытыллыбыт “Битва хоров” күрэхтэн сабаалан төһөлөөх элбэх тэрээһингэ кытыгыппытын ааган сиппэппит. Бу күрэххэ Гранпри аатын ылан үөрүүбүт үксээбитэ. 2018 сүл кулун тутар 18 күнүгэр Фонтаннай болуоссакка ытыллыбыт

Мииринэй к. бырааһынныгар АГОК бары сыабыттан кытыгыттар. Бэтэрээннэр остуолу киэргэтигэр уонна национальнай таңас түһүмэбэр кытан 1-кы миэстэни ылбыппыт. Елена Ивановна Дьокуускайтан аһалбыт ыарбаларын Таңара дьэтин тиэргэниг кытыгытыгар олордубуппут. Бэтэрээннэр аллеяларыгар үтүө киһит олордубут акациялара чэлигэ үүнэллэр. Бырааһынныктарга көрсүһүүлэр мэлдьи тэрээһиннээхтик, өрө көтөбүллүүлээхтик ааһаллара. Кини сырдыгынан сыдыайа сүлдьэр эниэргийэлээбэ, эдэрдии эрчимнээбэ”.

Елена Ивановна Айхалтан барарыгар тэрийбит үлэтигэр, бэлэхтээбит үтүө өйдөбүллэригэр ис сүрэхпиттэн махтаммыт, бары үтүнү, сырдыгы баһарбытым.

Күндү киһит сырдык мөссүөнэ биһиги сүрэхпитигэр мэлдьи баар буолуоба.

Алевтина Васильевна Долголюк, Айхал бөһүөлэгин бэтэрээннэрин сэбиэтин чилиэнэ.

СӨ суруналыстарын бырабылдьаннаа уонна бэтэрээн суруналыстар сүбэлэрэ СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Арасыйыа Суруналыстарын уонна Суруйааччыларын сойуустарын чилиэнэ, СӨ бочуоттаах бэтэрээнэ, өр сылларга СӨ бэчээтин эпиптээх дуоһунастарыгар үлэстэбит бири идэлээхпит

ВАСИЛЬЕВ ГЕОРГИЙ НИКИТИЧ-МАНДАР

88 сааһыгар ыарахан ыарыттан олохтон туораабытынан таптыр кэргэнигэр Муза Гаврильевнаба, оболоругар, сиэннэригэр, хос сиэннэригэр, аймахтарыгар, билэр дьонугар дириг кутурбанын тиэрдэр.

Күндү ийэм, тапталлаах кэргэним, эдьийбит, “Сэбиэскэй-потребительскай кэпэрээссийэ туйгуна” бэлиэлээх, үлэ бэтэрээнэ

ДЬЯКОНОВА МАТРЕНА СТЕПАНОВНА

бу дьыл муус устар 21 күнүгэр ыарахан ыарыттан олохтон соһучу туораабытын туһунан чугас доботторугар, бири дойдулаахтарыгар диригник курутуйан туран биллэрэбит.

Кэргэнэ, кыһа, аймахтара.

Тапталлаах ийэбит, эбэбит, хос эбэбит, үлэ уонна тыыл бэтэрээнэ, сэбиэскэй-потребительскай кэпэрээссийэ туйгуна

ОХЛОПКОВА АНАСТАСИЯ МИХАЙЛОВНА

бу дьыл муус устар 22 күнүгэр 90 сааһыгар ыарахан ыарыттан олохтон туораабытын диригник курутуйан туран аймахтарыгар, билэр дьонугар иһитиннэрэбит.

Кыһа Валентина, күтүөт Анатолий Комиссаровтар, сиэннэрэ, хос сиэннэрэ.

Халыг аймах ытыктыр, таптыр эдьийбит, үлэ, тыыл бэтэрээнэ, сэбиэскэй-потребительскай кэпэрээссийэ туйгуна, иһирэх ийэ, эбэ, хос эбэ

ОХЛОПКОВА АНАСТАСИЯ МИХАЙЛОВНА

күн сириттэн күрэммитинэн, дириг кутурбаммытын эдьийбит, балтыбыт Валентина Иннокентьевнаба, күтүөппүт Анатолий Николаевич Комиссаровтарга, оболоругар, эдьийбит сиэннэригэр, хос сиэннэригэр тиэрдэбит.

Тапталлаах эдьийбит сырдык мөссүөнэ сүрэхпитигэр өрүү тыыннаах холобур буолуоба.

Уус Алдан Бээрийэтин Уус Алааһыттан төрүттээх ыччаттар.

М.Г. Сафронов аатынан Дьокуускайдаагы тыа хаһаайыстыбатын научнай-чинчийэр институт кэлэктиибэ институт учуонай сэкирэтээрэ, тыа хаһаайыстыбатын билимин хандьыдаата Алексеева Ньургустана Михайловнаба тапталлаах аба, өрөспүүбүлүкэ тыатын хаһаайыстыбатын бочуоттаах бэтэрээнэ, “Ытык сүбэ” бочуоттаах чилиэнэ, “Бочуот Знага” уордьан кавалера, «Гражданскай килбиэн» бэлиэлээх, Мэнэ Хангалас улуунун бочуоттаах олохтооҕо

АЛЕКСЕЕВ МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ

уһун ыарахан ыарыттан олохтон туораабытынан, дириг кутурбаммытын тиэрдэбит.

Күндүтүк саныыр, ытыктыр убайбыт, Уус Алдан Сыгаах нэһилиэгиттэн төрүттээх, СӨ норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, “Бочуот Знага” уордьан кавалера, “Төлөнөөх Артур”,

АЛЕКСЕЕВ АРТУР НИКОЛАЕВИЧ

ыарахан ыарыттан соһучу олохтон туораабытынан, кэргэнигэр Галина Яковлевнаба, уолаттарыгар Вячеславка, Николайга, сиэннэригэр дириг кутурбаммытын тиэрдэбит. Энигини кытта бириг курутуйабыт.

Быдан дьылларга быраһай.

Балтылара Ольга, Алена, Ася Алексеевалар.

Сунтаар Хотугу, Түбэйгэ өр кэмгэ управляючайынан таһаарылаахтык үлэстэбит, СӨ бочуоттаах бэтэрээнэ

**ИВАНОВ
РУДОЛЬФ ЕГОРОВИЧ**

70 сааһыгар ыарахан ыарыттан бу күн сириттэн муус устар 21 күнүгэр олохтон туораата. Биһиги бары Поповтар аймах аатыттан кэргэнигэр, оболоругар, сиэннэригэр дириг кутурбаммытын тиэрдэбит.

Хороттон төрүттээх Поповтар.

Убаастыр, ытыктыр киһит, урукку сэбиэскэй-бартыйынай үлэһит, СӨ норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, нолуок сулууспатын бэтэрээнэ

СОФРОНОВ СПАРТАК ЕГОРОВИЧ

94 сааһыгар күн сириттэн күрэммитинэн, кыргыттарыгар, уолугар, сиэннэригэр, хос сиэннэригэр, кутурбаммытын тиэрдэбит.

Нолуок сулууспатын бэтэрээннэрэ.

Аан күн 6:00 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 6:45 Төлкө түөрүбэ 6+ 7:15 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 8:00 Документальный фильм 6+ 8:30 Хайдах олордугут? 6+ 9:15 Эр Бэрдэ 12+ 9:45 Хотугу сулус 6+ 10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+ 11:15 Проавто 12+ 11:45 Дойдум дьоно 12+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Асчыттар 6+ 13:00 Үлэ дьоно 12+ 13:30 "Якутия" информационная программа 12+ 13:45 Актуальное интервью 12+ 14:00 Кэрэ кэпсээн 6+ 15:15 Эн сулускун! 6+ 17:15 Оҕо саас ыллыыр 6+ 17:30 Урбаан 6+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Хаар айан 12+ 20:00 Спорт сулустара 12+ 20:30 "Якутия" информационная программа 12+ 20:45 "Күн Өркөн" кэнсиэрэ 6+ 23:15 Сырдык сүүрэн сулустардын 6+ 1:00 Хаар айан 12+ 2:45 Саха сатаабата суох 6+ 3:15 Үлэ дьоно 12+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Ханыы күн 6:00 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 6:45 Төлкө түөрүбэ 6+ 7:15 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 8:00 Документальный фильм 6+ 8:30 Хайдах олордугут? 6+ 9:15 Эр Бэрдэ 12+ 9:45 Хотугу сулус 6+	10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+ 11:15 Күн дэлэйэ 6+ 11:45 Дойдум дьоно 12+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Асчыттар 6+ 13:00 Үлэ дьоно 12+ 13:30 "Якутия" информационная программа 12+ 13:45 Репортаж 12+ 14:00 Сэбэрэ 12+ 14:45 Пути великих свершений 12+ 15:15 Үлэ дьоно 12+ 15:45 Аал-луук мас 6+ 16:30 Оҕо саас ыллыыр 6+ 16:45 Учуутал-үрдүк анал... 6+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Улуро Адо. Потаенный смысл предназначения 12+ 19:45 Үтүө киһи туһунан сырдык ахтылбан... 12+ 20:30 "Якутия" информационная программа 12+ 20:45 "Оҕо Дьулаах Бухатыыр" олонхо 6+ 22:45 Уостан түспэт ырыалар. Киристэпиэл кэрэхсэлэ 6+ 0:35 Эн сулускун! 6+ 2:35 Сахаам Сириҥ таптыбын 6+ 2:45 Саха сатаабата суох 6+ 3:15 Үлэ дьоно 12+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Орто күн 6:00 Үлэ дьоно 12+ 6:30 С праздником весны и труда! 6+ 10:00 Эйэ, Үлэ, Маай күнүнэн! 6+ 13:00 Үлэ дьоно 12+ 13:30 "Якутия" информационная программа 12+ 13:45 Репортаж 12+ 14:00 "Далбар Хотун" финал 6+ 15:00 "Якутия" информационная программа 12+ 15:15 "Далбар Хотун" финал 6+ 16:15 Оҕо саас ыллыыр 6+ 16:30 Эр Бэрдэ 12+ 17:00 Чолобок труда 12+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Эйэ, Үлэ, Маай күнүнэн! 6+ 20:30 "Якутия" информационная программа 12+ 20:45 Эйэ, Үлэ, Маай күнүнэн! 6+ 21:30 "Оҕо саас аргыһа - добордоһуу" кэнсиэр 6+ 23:15 С праздником весны и труда! 6+ 2:45 Саха сатаабата суох 6+ 3:15 Үлэ дьоно 12+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Чэбэр күн 6:00 Сайдыс 6+ 6:30 Саха сатаабата суох 6+ 7:00 Саҥа күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 Саха Сирэ 12+ 10:15 Саха сатаабата суох 6+ 10:45 Сайдыс 6+ 11:15 Асчыттар 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Ума палата 6+ 15:30 Хотугу сулус 6+ 16:00 Актуальное интервью 12+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Эр Бэрдэ 12+ 17:30 Күн дэлэйэ 6+ 18:00 Саха Сирэ 12+ 18:15 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 18:45 Дойдум дьоно 12+ 19:00 "Якутия" информаци-	онная программа 12+ 19:15 Олох үөһүгэр 12+ 20:30 "Саха Сирэ" информационная программа 12+ 21:00 Документальный фильм 6+ 21:30 Репортаж 12+ 21:45 Саха сатаабата суох 6+ 22:15 Дойдум дьоно 12+ 22:30 Итоги дня 12+ 23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Олох үөһүгэр 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Чөл күн 6:00 Саҥа күн 6+ 9:00 Утро Якутии 6+ 10:00 Саха Сирэ 12+ 10:15 Кыыс Сайын 6+ 10:45 Навстречу МСИ "Дети Азии-2024" 6+ 11:15 Асчыттар 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Эйгэ 6+ 13:30 "Саха Сирэ-Якутия" информационная программа 12+ 14:00 Тэтим 6+ 15:00 Саха итэҕэлэ 12+ 15:30 Үлэ дьоно 12+ 16:00 Актуальное интервью 12+ 16:15 Якутск сегодня 12+ 17:00 Навстречу МСИ "Дети Азии-2024" 6+ 17:30 Документальный фильм 6+ 18:00 Саха Сирэ 12+ 18:15 Репортаж 12+ 18:30 Проавто 12+ 19:00 "Якутия" информационная программа 12+ 19:15 Өркөн өй 12+ 20:30 "Саха Сирэ" информационная программа 12+ 21:00 Уонна...12+ 22:00 Саха суола 6+	23:00 Эйгэ 6+ 0:15 Өркөн өй 12+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха сатаабата суох 6+ 2:45 Тэтим 6+ 3:45 Сайдыс 6+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Сүбэ күн 6:00 Саҥа күн 6+ 9:00 Истинг илдьит 6+ 9:45 Парламентский вестник 12+ 10:00 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 10:45 Кэрэ кэпсээн 6+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Сэбэрэ 12+ 13:00 Күн дэлэйэ 6+ 13:30 Саха Сирэ. Күнтэн күн 12+ 14:00 Навстречу МСИ "Дети Азии-2024" 6+ 14:30 Саха суола 6+ 15:30 Пути великих свершений 12+ 16:00 Улуро Адо. Потаенный смысл предназначения 12+ 17:30 Геван 12+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Истинг илдьит 6+ 19:00 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 19:30 Творческий вечер эвенкийского сказителя В.Г. Исакова 6+ 21:00 Саха Сирэ. Күнтэн күн 12+ 21:30 "Нарын ырыа" Константин Степанов кэнсиэрэ 6+ 0:15 Геван 12+ 0:45 Аал-луук мас 6+ 1:30 Кэрэ кэпсээн 6+ 2:45 Саха Сирэ 12+ 3:00 Сайдыс 6+ 3:30 Якутск сегодня 12+ 4:15 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+ Өрөбүл	6:00 Сайдыс 6+ 6:30 Геван 12+ 7:00 Хайдах олордугут? 6+ 7:45 Айар-тутар тыам сирэ 6+ 8:30 Саха итэҕэлэ 12+ 9:00 Истинг илдьит 6+ 9:45 Будем вместе 12+ 10:00 Наш университет 6+ 10:15 Дойдум дьоно 12+ 10:30 Хотугу сулус 6+ 11:00 Ума палата 6+ 11:30 Эр Бэрдэ 12+ 12:00 "Якутия" информационная программа 12+ 12:15 Аал-луук мас 6+ 13:00 Үлэ дьоно 12+ 13:30 Якутия. День за днем 12+ 14:00 Учуутал-үрдүк анал... 6+ 15:15 Оҕо саас ыллыыр 6+ 15:30 Сайдыс 6+ 16:30 Клевая рыбалка 12+ 17:00 Северный Патрик 12+ 17:30 Геван 12+ 18:00 "Якутия" информационная программа 12+ 18:15 Истинг илдьит 6+ 19:00 Тыыннаахтар умнубат сыллара 12+ 20:30 Урбаан 6+ 21:00 Якутия. День за днем 12+ 21:30 Хаар айан 12+ 0:00 Геван 12+ 0:30 Сэбэрэ 12+ 1:15 Сахаам Сириҥ таптыбын 6+ 1:30 Якутск сегодня 12+ 2:15 Саха Сирэ 12+ 2:30 Якутск сегодня 12+ 4:00 Документальный фильм с субтитром 12+ 5:45 Дойдум дьоно 12+
--	---	---	--	--

КУТУРБАН

1973–78 сылларга СГУ ИФФ факультетын нуучча тылын салаатын 73 “а” кууруска бииргэ үөрэммит бөлөхпүт ыстаарыстата, педагогическай билим хандьыдаата, Арасыйыа уопсай үөрэхтээһинин бочуоттаах үлэһитэ

ПЕТРОВА
АНИСИЯ ИННОКЕНТЬЕВНА
уһун ыарыы кэнниттэн олохтон барбытынан, дириҥ кутурбаммытын кыһа Туйаараба, сиэнигэр, хос сиэnnэригэр тиэрдэбит.
Анисиябыт туһунан сырдык өйдөбүл өрүү сүрэхпитигэр баар буолуоҕа.
СГУ 1973 “а” бөлөх устудьуоннара.

Күндү кийииппитигэр Сергеева Анна Васильевнаҕа, сиэммитигэр Анитаҕа, бииргэ төрөөбүттэргитигэр, аҕабытыгар күн-күбэй ийэбит, эбэбит Бүлүү улуунун, Хабын нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, үлэ бэтэрээнэ

ФИЛИПОВА
ЕВДОКИЯ НИКОЛАЕВНА
уһун ыарахан ыарыыттан барбытынан дириҥ кутурбаммытын биллэрэбит, аһыгытын тэngэ үллэстэбит.
Дьокуускайтан Сергеевтар, Спиридоновтар, Абрамовтар, Жирковтар, Аммосовтар.

Тапталлаах аҕабыт, эһэбит, хос эһэбит, Ньурба Хорулатыттан төрүттээх, Антоновка нэһилиэгэр олорубут, 30-тан тахса сыл Ньурба лесхозугар үлэлээбит, “Үлэбэ килбиэнин иһин” мэтээллээх, үлэ бэтэрээнэ, 85 саастаах ытык

СТЕПАНОВ
ИВАН НИКОЛАЕВИЧ
бу дьыл муус устар 11 күнүгэр ыарахан ыарыы кэнниттэн сирдээби олобун түмүктээтэ.
Олорон ааспыт дьонуннаах олобо үтүө өйдөбүл буолан үйэлэргэ хаалыаҕа.
Оболоро, сиэnnэрэ, хос сиэnnэрэ.

Күндү кэргэним, ийэбит, эбэбит, хос эбэбит Бүлүү улуунун, Хабын нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо, үлэ бэтэрээнэ, элбэҕ оҕо тапталлаах ийэтэ

ФИЛИПОВА
ЕВДОКИЯ НИКОЛАЕВНА
муус устар 21 күнүгэр ыарахан ыарыыттан күн сириттэн барбытынан, курутууйан туран аймахтарбытыгар, билэр дьонугар биллэрэбит.
Дьокуускайтан, Бүлүүттэн, Хабынтан кэргэнэ Филиппов Василий Ксенофонтович, Оболоро, сиэnnэрэ, хос сиэnnэрэ.

Күндү тапталаах уолум, кэргэним, аҕабыт, убайбыт, Ытык Күөл олохтооҕо, электрик, РЭС-кэ сүүрбэ сыл таһаарыылаахтык үлэлээбит

ТАТАРИНОВ
СТЕПАН СТЕПАНОВИЧ
уһун ыарахан ыарыыттан бу дьыл муус устар 16 күнүгэр күн сириттэн барбытын билэр дьонугар, добоһторугар, аймахтарбытыгар дириҥник курутууйан туран иһитиннэрэбит.
Ийэтэ, кэргэнэ, оболоро, бииргэ төрөөбүттэрин дьыэ кэргэннэрэ.

Күндү эбэбит, Муома улуунун бочуоттаах олохтооҕо, Арасыйыа Федерациятын, СӨ до-руобуйатын харыстабы-лын туйгуна

УВАРОВСКАЯ
ТАТЬЯНА ДАНИЛОВНА
ыарахан ыарыыттан олохтон туораа-бытын аймахтарыгар, бииргэ алтыспыт табаарыстарыгар улаханлык курутууйан туран биллэрэбит.
Сиэnnэрэ, кийиитэ, сыбааттара Бараховтар.

Тапталлах кэргэним, аҕабыт, эһэбит, Сунтаар улуунуттан төрүттээх, сибээс бэтэрээнэ, сэрии кэмин оҕото

СЕРГЕЕВ ИВАН ЕГОРОВИЧ
муус устар 23 күнүгэр, ыарахан ыарыыттан, 85 сааһыгар олохтон бар-бытын туһунан бары аймахтары-гар, добоһторугар, бииргэ үөрэммит, үлэлээбит дьонугар курутууйан туран биллэрэбит.
Кэргэнэ, оболоро, кийиитэ, сиэnnэрэ.

Сунтаар улуунун Күндэйэ нэһилиэ-гиттэн төрүттээх, Сунтаар улуунун сибээһигэр өр сылларга начаалын-ныгынан үлэлээбит, сибээс бочуотта-ах үлэһитэ, тапталлаах кэргэн, аҕа, эһэ

СЕРГЕЕВ
ИВАН ЕГОРОВИЧ
бу дьыл муус устар 23 күнүгэр уһун, ыарахан ыарыыттан күн сирит-тэн күрэммитинэн кийииппитигэр, саҥаспытыгар Луиза Ивановнаҕа, балтыбытыгар Аннаҕа, бырааппытыгар Леонидка, Саргыланаҕа, сиэnnэргэ дириҥ кутурбаммытын биллэрэбит, аһыгытын тэngэ үллэстэбит.
Дьокуускайтан, Хатастан бииргэ төрөөбүттэрэ, кинилэр дьыэ кэргэннэрэ, убайдарын кэргэннэрэ, оболоро, сиэnnэрэ, Сергеевтар халын аймах.

Дьахтары ким харыстыыр?

Хомойуох иһин, олохпут онгоһуута буолан эбитэ дуу, дьону кырбааһын, күүһүлээһин, өлөрүү, уопсайынан, кыыл кизбин кэппит дьон буруйу онгоруулар күннэтэ тахса турар. Үлэм сиэринэн, баҕарбатарбын да, хас сарсыарда ахсын Ис дьыала уорганнарын, борокуратуура, силиэстийэлиир кэммитиэт күннээҕи субуоккаларын билсэбин. Сорох ардыгар киһи куйахата күүрэр, “ама, маннык буолар дуо?” диэх айылаах сонуннара бааллар. Соторутаабыта оннук дьиксиннэриилээх ыар түбэлтэлэр утуу-субуу “былааһы ылан” кэбистилэр. Сиэртибэлэр – алаһа дьиэ араначчылары, иэримэ дьиэ иэйэхситтэрэ буолуохтаах кэрэ анаардар.

Муннун уонна кулгаабын быспыт

“Муус устар 7 күнүгэр Өлүөхүмэ куоракка 43 саастаах эр киһи 34 саастаах ойбун муннун уонна кулгаабын быспыт” диэн ынырык сурах уопсастыбаны улаханлык аймаабыта. Буолаары буолан, оҕолоро көрөн турдахтарына!

Эмсэбэлээччи дьахтар Өлүөхүмэтээби инбэлииттэр уонна кыаммат кырдыабаастар анал дьиэлэригэр санытаарканан үлэлиир эбит. Эссө Нерюнгритаабы медколледж Өлүөхүмэтээби филиалыгар биэлсэр идэтигэр үөрэнэр. Тулаайах улаппыт. Эрин кытары 2006–2012 сс. оморбуттар, онтон арахсыбыттар. Кэргэнэ буолуохсут хаста да сууттаммыт, хаайыга оморбут. Наркотигы тарбатыыга бириигэбэрдэммит эбит.

Ол эрэри 2022 сыллаахха дьахтар, холуонньаба оморор эригэр баран, сахсаланан кэлбит. Быйыл тохсунньуга эрэ холуонньаттан босхолонон, дьиэ кэргэнигэр төннүбүт. 8–17 саастаах оҕолордоохтор. Аңаардас дьахтар оморорун соботобун атабар туруорара ыарахана биллэр. Баҕар, кэргэнэ көнөн тахсыа, көмөлөһүө диэн санааттан хат холбоһорго тийибитэ буолаарай? Чэ, туох да диэн тойоннообуппут иһин, эрэ буолуохсут көмөтөх, төттөрүтүн, кыыл кизбин кэтэн тахсыбыт. Бүдүрүйбүт көмөт эбит.

Сыһаабын тоһуппут

Кингэрин кыайан туттуммат, ньиэрбэлэрэ бараммыт дьон баар буолаллар. Соторутаабыта Дьокускайга илэ өйдөөх суоппар, сорунан туран суоппар дьахтар сыһаабын тоһуппут. Икки массына Чкалов уулуссатыгар суолларын кыайан аңаардаспака турбуттар.

Дынгэ, маннык түгэн суолга элбэхтэ тахсар, ону киһилии дьон эйэ дэмнэхтик быһаараллар. Оттон бу түбэлтэбэ иккиэн массыынаттан тахсаат, аахсыбытынан барбыттар. Түмүгэр эр киһи суоппар дьахтары сыһаахха охсубут. Биллэн турар, эмсэбэлээбит дьахтар полиция 1-кы отдэлыгар тийиэн сайабылыанна суруйбут. Учаскыабайдар 49 саастаах ньиэрбинэй, эр киһилии быһыыламматах суоппары “быһаарса” диэн отдэлга тутан аҕалбыттар. Быһылаан чаччытынан Арасыйыа ХК 112-с ыст. 1-кы ч. (доруобуйа соруйан орто эмсэбэлээһини онгоруу) холуобунай дьыаланы көбүппүттэр. Уорбаланааччыга ханна да барбакка, бэйэ бодотун көрүнэ сылдьарыгар баппысканы туттарбыттар.

Томороон тымныыга

Бу быһылаан, дынгэ, былырыын олунньуга буолбут эбит, ол эрэри кизгэ эйгэбэ саҕа билиннэ. Олунньу 23 күнэ үүнэр түүнүгэр Горнай улуунун олохтооҕо биир билэр дьахтарын томоорон тымныыга сыгыннахтыы үүрбүт. Олунньуга биһиэхэ саас буолбатах, кыһынҕы тоһуптар тымныы турар. Ол күн эр киһи дьахтардыын “аһабыттар”. Дьиэлээх хаһаайын сылайан, арыгытыгар туймааран утуя барбыт. Кини кэпсиринэн, ол сыттабына дьахтар итирэн баран, сыгыннахтанан баран “баайса” сатаабыт. Ону сөбүлээбэккэ, дьахтары дьизиттэн сыгыннахтыы кизэр үүрбүт.

Ону силиэстийэ тылынан маннык биэрбиттэр:

– Дьахтар ингээннээбитин сөбүлээминэ, дьизиттэн үүрэр сыаллаах, гр. Г. дьахтары тэскилииригэр көрдөспүт. Итирик туруктаах буолан, сыгыннах дьахтары күүһүнэн үүрбүт уонна аанын хатаан кэбиспит, салгы утуян хаалбыт. Маныаха дьахтары дьизиттэн кыйдырыгар эмсэбэлээччи, атабар нэһиилэ уйутта сылдьар буолан, истизнээбэ уонна муостаба сааллыбыт, ол түмүгэр дьахтар этигэр хаан туруу, дьуккуруйуу баара көһүннө.

Гр. Г. буруйу онгорор дьайыыла-

рыттан эмсэбэлээччи дьахтар, сотору буолаат, уулуссаба охтон, үлүйэн өлбүт.

Быһылаан чаччытынан Арасыйыа ХК 109-с ыст. 1-кы ч. (албаска киһини өлөрүү) холуобунай дьыала көбүтүллүбүт. Бу – ыар ыстатыйа, онон хаайыы киһитэ ынарга төрүөт баара. Ол эрэри Нам оройуоннаабы суута холуобунай дьыаланы көрөн баран, наакаастабылы биэрэргэ ыар өрүтүн туора соппут. Бастатан туран, суут “Совершение преступления в отношении заведомо для виновного беспомощного лица” диэбит. Ол эбэтэр, эмсэбэлээччи бэйэтин кыаммат, итирик туруктаах сылдыбыт. Оттон сокуон харабынан “кэлиэкэ, кыаммат уонна көмүскэнэр кыаба суох” диэнгэ эт-хаан өттүнэн, өйүгэр кэһиллиилээх, саастаах дьон киирсэллэр. Оттон итирик туруктаах сылдыбыта сыанабылы биэрэр бэлиэ (оценочный признак) быһытынан сыаналанар. Судургутук эттэххэ, итирик сылдьан өлбүтүгэр ким да буруйа суох.

Иккиһинэн, сууттанааччы итирик сылдыбытыгар туох да наакаастабылы ыаратар төрүөтү булбата. Ону “сууттанааччы быһылаан тахсар күнүгэр арыгы испитин түмүгэр буруйу онгорор санаа киирбитин туһунан сибидиэньэ суох, холуобунай дьыала матырыйаалыгар ол көстүбэт уонна суукка киирбэтэ. Маны таһынан, сууттанааччы төһө итирик туруктаах сылдыбытын быһаарбатахтар” диэбит.

Ол түмүгэр, гр. Г. буруйун билиммитин учуоттаан, суут киһини тохсунньу 18 күнүгэр биир сыл күһэлэнг үлэбэ уураахтаабыт (ый ахсын дохуотуттан уон бырыһыанын судаарыстыба туһатыгар биэриэхтээх). Ол эбэтэр, бу быһылаангга дьахтар бэйэтэ буруйдаах буолан тахсыбыт.

Ойбун өлөрбүт

өлбүтэ”, онтон “кимнээхтэрэ биллибэт дьон кырбаабыттар” диэн буруйун олох билим-мэтэх. Ол да буоллар, судаарыстыбаннай буруйдааччы бириэстээгэлээх сэтээтэллэргэ толору дакаастабылы түһэрбит. Сэтээтэллэр киһини толору буруйдаабынан аахпыттар. Суут, борокуруор туруорсуутун учуоттаан, киһини кытаанах эрэсимнээх холуонньаба 12 сылга хаайыга ытта.

Билигин Казахстан экэниэмикэтин урукку министирэ Бишимбаев диэн киһи бас билэр эрэстэрээнин вип-хоһугар суукканы быһа ойбун кыыллыы кырбаан өлөрбүт дьыалатын суукка көрө сылдыаллар. Бу дьыаланы аан дойду кырабытык кэтээн көрөр. Суут хаамытын ютубунан быһа биэриигэ көрдөрөллөр. Бишимбаев министирди оморон, мөлүйөнүнэн үбү апчарыйан уон сылга хаайыга уураахтаммыт эбит. Ол эрэри 2,5 сылынан очотообу бэрэсидьиэннэр Нурсултан Назарбаев аһынан, буруйуттан толору босхолообут. Оттон билингги бэрэсидьиэннэр Токаев уопсастыба оргуутуттан дьыаланы тус хонтуруолугар ылбыта. Бу күннэргэ казахтар парламеннара дьиэ иһинээҕи иирсээни (закон о домашнем насилии) утарар сокуону ылынылар. Маннык сокуон биһиэхэ эмиэ наадатын бу күннэргэ СӨ Киһи быраабыгар боломуочуйалааба Сардаана Гурьева эмиэ санатта. Арасыйыаба “куукуна боксуордарын” бохсор сокуон суох, ону көннөрү күлүгээннээһин быһытынан ылыналлар, административнай дьыаланы эрэ көбүтэллэр. Оттон ынырык субуокканы көрөн, маннык сокуон хайаан да наадатын өссө төгүл өйдүүгүн.

Дмитрий ИВАНОВ
бэлэмнээтэ.

– **Семен, дорообо. Билингги кэмгэ олус туһалаах, наадалаах кинигэни таһаарбыккын. Бэйэн “Алгыс От уһуяанын” салайан дьону эмтээх оту сөпкө хомуйарга уһуяабын. Туох санааттан, ким сүбэтинэн манньк үтүө дьыаланан дьарыктанарга сананнын?**

– 2020 с. аан дойду үрдүнэн хоруона хамсыга бүрүүкээн, киһи бөбөтө ыалдыбыта, сорохтор суорума суолламмытара. Миэхэ чугас дьон эмиэ суох буолбуттара. Хамсык дьон өйүн-санаатын аймаабыта, муннукка ыкпыта, хамсаппыта. Мин мантан олус кыһыйбытым уонна отунан дьарыктанарга, дьону окко үөрэтэргэ быһаарыммытым. Бастаан туохтан сабалыырбын билбэккэ сырыттаһына, түүлбэр араас сааһыламмыт саналар кыра-кыралаан киирэн барбыттара. Даһатан эттэххэ, быһыл Арасыйытатаабы Норуоттар Добордохууларын университетын Илингги мэдиссиинэ институтун иһинэн “Российское травничество” диэн үөрэби бүтэритим. Олус билиилээх, үтүө санаалаах нуучча отохуттарын, фитотерапевтарын, учуонайдарын кытта алтыстым. Ону сэргэ, **Уус Алдантан төрүттээх Татьяна Неустроева диэн учуонай** дьахтар элбэххэ үөрэппитэ-такайбыта, үгүһү сүбэлээбитэ-амалаабыта. Алгыс От отохут уһуяана үлэтин аа-дьуо манньк сабалаан барбыта.

– **Оччотугар “Алгыс От” диэн уһуяангыт аата буоллаа дуу?**

– “Алгыс От” диэн аат кэлиэн иннинэ, бастаан, бэлиэтэ кэлбитэ. Уһуяаны сабалыырбар бу аат баар буолбута. Ааты араастаан өйдүөххэ, быһаарыахха сөп. Бастатан туран, бу – уһуяаммыт аата. Манна “алгыс” диэн тыл инники турар уонна уһуяан хайысхатын, ис хоһоонун биэрэр. Отунан дьарыктаныыга, дьону эмтээһингэ тыл иччитэ, алгыс, санаа күүһэ, итэбэл, сир-туом, үтүө санаа бастааһын турарын уонна сүрүн быһаарар суолталаабын бу тыл көрдөрөр. Ол эрэ кэннэ оппут кэлэр. Иккиһинэн, “Алгыс От” диэн бу түг былыр олорон ааспыт отохут уһуяаччы кута, уобараһа. Норуоппутугар урут олорон ааспыт отохут ороньоттор хомуур уобарастара буолуон эмиэ сөп. Бу уобарас бэйэтин билиитин биһиги көмөбүтүнэн саха норуотун кытта үллэстэр. Усүһүнэн, уһуяангга дьарыктаммыт, үөрэммит дьон алгыстаах отохут буоланнар, бу билиини, сырдыгы дьонго-сэргэбэ салгыы тарбатыахтара.

– **Ханнык бабарар киһи айылбаа сылдыарын сөбүлүүр...**

– Сорох дьон айылбаа тахсан хаамалларын, дьаарбайалларын ситэ сыаналаабаттар, биризмэни халтай атаары курдук саныылар. Уопсайынан, дьон үксэ айылбаа сычча бултуу, балыктыы, сир астыы эбэтэр доһотторун кытта алтыһа, ол эбэтэр кэлтэй туһана эрэ, тахсарын курдук өйдөбүл баар. Бу – олус тутах уонна сүүйэриилээх өйдөбүл. Нэдиэлэбэ мунг саатар биір-дэ-иккитэ айылбалыын алтыспатах киһи ыалдьар, муунтууар, айгырыыр, табыллыбат. **Айылбалыын алтыһы киһиэхэ туһаттан атыны аҕалбат. Айылба киһи өйүн-санаатын уоскутар, сааһылыыр, сайгыыр, сананы-сонуну сабар, чэбдигирдэр.** Эппиккэ дылы, айылба – киһи “батырайатын” иитэр күүс. Онон, айылба бу абыраллаах күүһүн сөпкө өйдүүр уонна таба туһанар кэм кэллэ. Дьыл кэммиттэн тутулуга суох, саатар нэдиэлэбэ биірде айылбаны кытта алтыһы үтүө үгэһин сэргүүтүүххэ наада.

– **Сорох билэр дьон: “Чугас тыаба тахсан маһы кууһан эниэргийэ, күүс-уох ылабыт”, – дииллэрин истээччибин.**

От – эмтиирин таһынан, киһи майгытын сымнатар

Былыр – киһи аймах барыта, билигин – айылбаны кытта сибээстэрин өссө да быһа илик омуктар, бары да кэриэтэ айылба отунан-маһынан эмтэнэбит. Биһиэхэ, сахаларга, былыр-былыргыттан отохуттар бааллара, билигин да бааллар. Ол гынан баран, дьон баһыйар үксэ эмтээх оту хомуйар үөрүйэбэ, сатабыла, билиитэ-көрүүтэ суох. Дьэ, оннук үөрүйэбэ суох дьону оту хаһан-хайдах хомуйарга, онно туох сир-туом тутуһуллаларыгар үөрэтэр анал уһуяан баар эбит.

“Алгыс От уһуяана” үлэлээбитэ номнуо 4-с сылыгар барбыт. Бу уһуяан салайааччыта, Сунтаартан төрүттээх Семен ГРИГОРЬЕВ-Алгыс От “От-мас эйгэтигэр кирири” диэн бэрт баай ис хоһоонноох, олус туһалаах сүбэлэрдээх кинигэни суруйан кизэн ааҕааччыга таһаарбыт.

Кинигэ ааптарын кытары атах тэпсэн олорон сэхэргэһэбит.

– Биһиги үүнэн турар маһы аахай-баппыт, үксүгэр, тыыннаах эттик да быһыытынан көрбөппүт. Биһиэхэ үүнэн турар мас да, тэлгэһэ иһигэр хоройон турар сэргэ да биір курдуктар: мас да мас. Дьингинэн, үүнэн турар мас тыыннаах ээ. Сорохтор маһы саас тылларыгар эрэ тыыннаабын курдук ылыналлар. Оннук буолбатах, үүнэн турарын тухары тыыннаах. Өскөтүн биһиги айылбаны кытта туһалаахтык алтыһаапытын бабарар буоллахпытына, туох-ханньк иннинэ маһы тыыннаах эйгэ курдук ылына, алтыһа үөрэниэхтээхпит. Тоһо диэтэххэ, тыыннаах мас туһалыыр, куппугун-сүрбүтүн угуттуур, эмитиір, чэбдигирдэр күүстээх. Таптыы көрөр маспытыгар сыстан, илибитинэн даһайан, санаабытын этэн, көрдөһөн күүс-уох ылыахтаахпыт.

– **“Мас эмиэ тус-туһунан анал айылгылаах” дииллэр.**

– Оннук. Холобур, тиит ойуур күүһүн биэрэр кэмэ күһүөрү сайын эбит. Оттон хатын – Тунах кэмигэр. Бэс – саас эрдэ уонна куоппаһыгар кэмигэр. Тиит ойуур улахан күүһүн ылынар кэмигэр уулаах отон буһар. Онон харааччы буспут отону хомуйа таарыйа, тиит ойуур салгынынан сайа тыһнар, иһийэн-чуумпуран олоһор олус туһалаах, киһи ньиэрбэтэ күүрбүтэ уустар, сымныыр, холкутуйар. **Тиит киһи кутун-сүрүн, салгын кутун сааһылыыр, сүрүүнүүр.** Хоту дойду биір саамай тулуурдаах маһа буолан, күүһүрдэр, санааны бөбөргөтөр. Оттон тэтин сырдык эйгэтинэн, туһалыыр дьайыһынан хараганы халбарытар, абырыыр, араҕаччылыыр аналлаах. Онон, тэтинги туһаныахпыт иннинэ санаабытыгар Айыы маһа диэн өйдөбүл баар буолуохтаах.

– **Сорох дьон кытыаны өлбүттээх-тэргэ сылдыан ыраастанарга эрэ туһаналлар, сорохтор дьэи-уоту ыраастырга тутталлар...**

– Өлбүттээххэ сылдыан баран кытыанынан ыраастаныы – былыргыттан олоһубут көстүү. Ол гынан баран, кэнники кэмгэ отунан ыраастаныы муода буолла. Бу манна түбэһэн, кытыаммыт улахан охсууну ылан эрэрин этиэм этэ. Куулунан кэрдэн тизийэн аҕала-аҕала, муннук айыы атылыыр буоллулар, атытааарыгар кубулууттала. Ыраастанарга аналлаах от араһа элбэх, ол иһигэр, сайын айыы хойуутук үүнэр үөрэ ото эмиэ барсар. Кытыан – тыйыс айылбалаах хотугу дойдубут биір уйан үүнээйитэ. Кини төһө да 600 сыл олоһор, үүнэрэ олус бытаан, алдыаннабына-кээһэннэбинэ

күннэргэ хомуллар. 5) Кыһыл кинигэбэ киірбэтэх саһархай ньургуну сэрэнэн (бутоннаммыт кэмигэр) хомуйан ылан настойкалыбыт, сибэккитин уонна умнаһын хатаран хаһаанабыт. Ньургунун тыҕаба уонна ньиэрбэбэ туһалаах. 6) Ый ортото хатын сэбирдэбэ тыллан собо тылын саба буолуута хомуйабыт. 7) Оттон бастагы сизниллэр отторбут: куобах хаппыстата, киһилэ, ньээм, боһсурсбана, күөх луук, суорат от, ымыһах, үөрэ от, сир хортупуһа – бастагы сэбирдэхтэрэ тахсаллара. Ону хомуйан аска туһаммытынан барабыт. Ый бүтүүтэ хонуу айыы сылгы ньургунуна (ветреница) хойуутук үүнүөбэ. Сөтөлгө уонна ньиэрбэбэ анааммыт эмиэ аҕыйабы хомуйан хаһаанабыт.

– **Сайын – эмтээх от хомуурун үгэнэ буолуо. Урут “эмтээх оту сайын эрэ хомуллара буолуо” дии саныырым.**

– Бэс ыйа – отохукка саамай үлэлээх ый. От барыта хамсыы-хамсыы үүнэр, ситэр алыптаах кэмэ. Бу ыйга от үксэ сибэккилиир, ол иһин хото хомуллар. Сир быһыытынан, үүнээйиттэн саамай элбэхтик туһанар чааспытын – сэбирдэбин – үүнээйи сибэккили турар кэмигэр хомуйуохтаахпыт. Бэс ыйын куоттарбакка эрэ хомуллар оттор бааллар. Бэс ыйын 3–5 күннэригэр – Дьокуускай таһыгар, киин улуустарга – бэс куоппаһын хомуйар кэм. Бүлүү сүнньүгэр – арыый хойутаан... Бу кэми куоттардын да, салгынгга көтөн хаалар. 2) Долохоно сибэккитэ эмиэ аҕыйах хонук турар. Онон, түгэни мүччү туппака, саҕа тыллан эрдэбинэ сибэккитэ хомуйан ылан тутта настойкалыбыт эбэтэр хатарыбыт. Бу сибэккити сэргэ, ити кэмгэ ортоку тамылбан сибэккилиир. Сир-дойду бүтүннүү кини сибэккитинэн симэнэн, үп-үрүң буолар. Билбэт киһи ону долохоно сибэккитин кытта бутуйуон сөп. “Үүнээйи сибэккилиир кэмигэр сэбирдэхтэрбитин хомуйабыт” диэбиппит. Ол курдук, элбэхтик туһанар отторбутун – биэ эмийин, моонньоһон, дьэдьэн, хаптаһас, боһсурсбана, ньээм – сэбирдэхтэрин бу ыйга хомуйабыт. Аска туһаныллар үөрэ ото эмиэ бу ыйга хомуллар. Ыһах саҕана боһуроскай от ситэр.

Онон, айыы отун алгыстаах кэмгэ, куйаас күн саамай ортоугар хомуйа сатыыбыт. Ый бүтүүтэ лоһуор от (вероника седа) ситэр. Лоһуорбутун эмиэ кэмин куоттарбакка, сахалыы ньыманан сарсыарда эрдэ, сииктээххэ хомуйулар. Бэс ыйыгар хомуллар от араһа элбэх.

– **Ааһан бардахха, бүгүн бүтөхпүт суох. Уопсайынан, Алгыс От уһуяан баһалаах дьону барыларын оту хомуйарга үөрэтэр дуо?**

– Ким баһалаабы үөрэтэбит. Биһиэхэ сылдыбыт дьон бэйэлэрэ уопутуран баран, атыттарга үөрэх тэрийиэхтэрин сөп. Биһиги хомуйбут оппутун атылаабаппыт. Уопсайынан, киһи бэйэтэ туһанар отун хомуйуохтаах. Атын киһи хомуйбутун атылаһары – биһирээбэппит. Тоһо диэтэххэ, киһи барыта туспа өйдөөх-санаалаах, майгылаах-сигилилээх. Кини тугу саныы сылдыан хомуйбутун ким да билбэт. **Ол иһин наадыбыт киһи бэйэтэ хомуйара ордук.** Биіргэ илдэ сылдыан төһө бабарар үөрэтиэхпитин, кэпсиэхпитин сөп.

– **“Айылба ото-маһа киһи до-руобуйатыгар, өйүгэр-санаатыгар үчүгэинэн эрэ дьайар” диэн буолла... Оттон киһи майгытын-сигилитин уларытыан сөп дуо?**

– Майгытааһар буолуох, киһи дьылбатын кытта уларытыан сөп. Дьингэр, бу дьингээх уонна алгоритм сүрдээх судургу. Нууччалар “посеешь привычку – пожнешь характер, посеешь характер – пожнешь судьбу” дииллэр. Отунан өр кэм устата дьаныардаахтык дьарыктаннаххына, күннэтэ онгостон иһэ сырыттааххына доруобуйабын тупсарар-гын ааһан, өссө майгыг-сигилиг эмиэ уларытар, сымныыр, тэнийэр, кэҕиір. Кыраттан кыһыһарын тохтуур, кизг көбүстэнэбин, олохо тардыһыг улаатар, кэрэни кэрэхсиирин элбиір. Айылба, от, уопсайынан, киһини уоскутар аналлаах. Оттон уоскуйдааххына, биллэрин курдук, ис кэрэн, ис кыабыг уһуктар. Майгыг сымнаан, дьылбан аа-дьуо сырдык суолугар избиллэр.

– **Дьэ, сэргэх кэпсээнин иһин махтал.**

Кэпсэттэ Туйаара СИККИЭР.

Удьуор сылгыһыттар кэлэн бардылар

Бу күннэргэ Дьаангы улууһугар өтөрүнэн буолбатах улахан тэрээһиннэр буоллулар. Ол иһигэр, т/х-тын анал кэллиэгийэтэ уонна Саха сириг сылгыһыттарын күнэ. Бу туһунан элбэхтик сырдатылар, ону хатылыы барбаппын. Манньк улахан тэрээһин – СӨ Т/х-тын миниистиэри-стибэтин күннэрэ – 1990-с сылларга буолан ааспыттааҕа.

2006 с. балаһан ыйын саңатыгар “Аан дойду сылгыһыттарын 1-кы кэмпии-риэнсийэтэ” диэн буолуохтаах этэ. Онно бэрт элбэх тэрээһин үлэ барбыта, саңа тутуу бөбө ытыллыбыта, 168 племенной сылгы уонна сүүһүнэн сылгыһыт мустубута. Ол эрэри, уһун ардахтар түһэннэр, атын улуустар дэлэгэссийэлэрэ кэлбэтэхтэрэ. Онон кэмпиириэнсийэ бэйэбит испитигэр эрэ буолбута.

Оттон Дьаангы сиригэр бу буолан ааспыт кэпсэтиигэ Ньурба, Мэнэ Хаңалас, Амма, Таатта, Чурапчы, Өлүөхүмэ уонна Эбээн Бытантай улуустарыттан сылгы иитиитин биллэр-көстөр энтузиастара уонна элбэх эдэр сылгыһыт кэлэн бардылар. Ону сэргэ, т/х-тын миниистирэ А.Александров; Ил Түмэн дьокутаата, урукку миниистир А.Атласов; ТХНЧИ сылгыны үөрэтэр учуонайдара, ол иһигэр профессор Р.В. Иванов; “Агроплем” салайааччылары уонна сүрүн исписэ-лиистэрэ; Рязаннаабы сылгы иитиитин институтун салайааччыта профессор Александр Зайцев уонна “Конный Мир” сурунаал сүрүн эрдээктэрэ Наталья Костикова... Кэлбит сылгыһыттартан ордук Ньурба, Бүлүү, Мэнэ Хаңаластар, Дьокуускай хаһаайыстыбалара биһиги сылгыбытын интэриэһиргиир буолбуттар. Холобур, уопуттаах, уһундук үлэлээбит сылгыһыттар: “Эһиги сылгыларгыт улууспутугар кэлэн, хаан уларытан, биһиги сылгыбытын улаханньк тупсардылар. Ордук кыһынгы хаһыыга үчүгэйдэр, бэркэ кыстыыллар. Дьаангы сылгытын атырдарда үөрдэрин үчүгэйдик туталлар. Убаһаларгыт, омос көрөргө, кыра курдуктар эрэри, олус эттээхтэр” диэн бэлиэтээн эпиптэрин үөрэ иһиттибит. Сорох сылгыһыттар Дьаангы сылгыта уңуоҕа улаханьын, элбэх эти биэрэрин сэргииллэр эбит.

Бу кэлбит идэтибит сылгыһыттар хаһан аһы сылдыар Дьаангы сылгытын көрүөхтэрин баһаралларын анаан бэлиэтээн эттилэр. “Бу быыстапкаҕа син биир анаан талыллыбыт үчүгэй, бөдөҥ-толуу сылгыны аһаларгыт өйдөнөр. Оттон биһиги тыаҕа ким да анаан көрүүтэ-харайыта суох көңүл хаһан аһы сылдыар сылгы үөрүн көрүөхпүтүн баһарабыт,” – диэннэр, хас да сиргэ, ол иһигэр Адыаччыга “Бааһаан”, “Арыы-лаах” племенной үөрдэригэр, Остуолба уонна Чолбон тулатынаабы сирдэргэ хаһан аһы сылдыар сылгы үөрдэрин көрдүлэр, сиһилии үөрэттилэр. Ордук Адыаччы, Чолбон, Остуолба уонна Арыылаах сирдэригэр хаһан кыстыыр сылгылары интэриэһиргээтилэр. Сорохтор Элгэс, Сэргэлээх сылгыларын көрүөхтэрин баһаралларын эттилэр, кинилэргэ көһөрүллэн барбыт сылгылар төрдүлэрин-уустарын бэркэ билэ сылдыаллар эбит. Бу сылдыан сылгыларбыт бөдөҥнөрүн, уһун кыһыны туох да охсу-ута-илистиитэ суох туораан эрэллэрин бэлиэтээтилэр. Өссө манньк сылгылары хайдах атыылаһааха сөбүн ыйыталасты-

лар. Дьокуускай сылгыһыта Н.Жирков туох да кэпсэтиитэ суох биир сылгыны ыларын эттэ. Сылгы атытыын чааһыгар... Биһиги дьоммут өр сыллаах-күннээх, былааннаах атыыны тэрийэри кыайба-тылар. Ол курдук, кыстаан эрэр убаһаны 120 тыһ. солк. сыналаабыттарыгар ыалдыттарбыт хайыһан да көрбөтүлэр. “Биһиги сылгыны эт ылаары иитэбит. Дойдубутугар ити сыанаҕа 2 убаһаны ылар кыахтаахпыт” диэн быһаардылар.

Ити курдук, “өр сыллаах-болдьохтоох сылгы атытыын, атаһаһытын страте-гията бакаа кыаллыбата” диэххэ сөп. Дьону тэйтииэн эрэ сөп курдук эбит. Ол эбэтэр, биһиги сылгыбыт билингнитэ атыыга барар кыаҕа суох, бэйэбит сиир-битигэр эрэ анаан аһыах төбөнү иитэр эбиппит. Онон, Дьаангы боруодалаах сылгыны сири-сибири биир гына тарбатар билингнитэ ыарахаттардаах буолууһу. Дьингинэн, биһиги сылгыбыт сыанатын сөп гына быһан, кэли сылгыһыттар холкутук ылалларын, сакаастыллаларын ситиһиэхтээх этибит. Кэлэр өттүгэр сылын аайы, кырата, 50 сылгы атыыга барарын курдук.

Сорох ыалдыттар билигин баар сылгыбыт орто кээмэйин ылан баран, антах бэйэлэрин сылгыларын кытта тэҥнээн көрөр былааннаахтар эбит.

Рязаннаабы сылгы институтун дирэктэрэ, профессор Александр Зайцев Дьаангы сылгытын төрдө былыргы туундара сылгыта буолуон сөбүн көрө уонна үөрэтэ сылдыар эбит. Маны таһынан, кини “эһиги, сахалар, саатар племенной сылгыларгытыгар искусствен-най буһатыыны киллэрэ сатыаххытын”

диэтэ. Очотугар, сылгыны ууһатыы туох да элбэх ороскуота суох сайдыан сөбүн санатта. Бэйэтин туһугар, сөптөөх этии. Ол гынан баран, ити биһизэх – сылгыбы-тын сыл устата аһыахтык көрөр дьонго – арыый эрдэ буолуо.

“Конный Мир” сурунаал сүрүн эр-дээктэрэ Наталья Костикова Дьаангы сылгытын сурунаалыгар таһаарыах буолан эрэннэрдэ.

Сорох сылгыһыттар “бириэмэбит кылгас уонна сатаан аттарыллыбатах буолан, Дьаангы сылгыһыттар үлэтир-хамсыыр уопуттарын кыайан истибэккэ баран эрэбит” диэн хомолтолорун эт-тилэр.

Онон, кылгастык эттэххэ, Өрөспүүбү-лүкэбэ 8-с төгүлүн ытыллар Сылгыһыт күнэ быйыл биһиги улууспутугар буолбу-та саамай сөптөөх уонна сирдээх. Маны истибиттэрэ буоллар, былыр манна олорон ааспыт сылгыһыттарбыт барах-саттарбыт олус үөрээхтиэхтэрэ эбитэ бу-олуо... Манна кэлбит сылгыһыттар олус үөрэн-көтөн, “наһаа ырыаһыт, үңкүүһүт уонна ыалдытымсах дьон эбикиит” диэн үрдэ суох хайбаан бардылар. Ол эрэри, этиллибитин курдук, биирэмэ кылгас буолан манньк сүрүн боппуруо-стар ситэ быһаарыллыбакка хаалбыттар хомолтолоох:

1) Сылгы этин онгорон таһаарыыны элбэти уонна кини себестоимомун ач-чатыы, табаар быһыытынан хамаһатык ырыынакка тиэрдии кыайтара илик. Сылгы этин сыаната төһөнөн харыыта суох өрө барар да, (Дьокуускайга 1 киилэ эт 1800 солк. тийэ сылдыбыта) бу салаа-быт эстиигэ барыахтаах. Нэһилиэннэ очко ыарахан сыанаҕа үйэ тухары ыла туруо суоҕа, ону атын аһыан собуйуоҕа.

2) Хотугу улуустарга урут сылгы уоп-сай ахсаанын 20 %-на иитиллэн турбута. Саамай элбэх сылгы (16 тыһ. диэри) биһиги Дьаангыбыт улууһугар, онтон Кэ-бээйигэ, Өймөкөөнгө, Орто Халымаҕа, Томпо улуустарыгар иитиллэр этэ. Би-лигин ол кыайтарбат буолла.

3) Дьаангы сылгытын үрдүк пле-менной хаачыстыбаларын туһунан ил-дьиритэн кэпсэтии ытыллыбата. Хо-лобурга, Дьаангы эмис убаһатын этин тахсыыта – 61,2 %, оттон киин улуустар убаһаларын этин тахсыыта – 58,0 %. Ол эбэтэр, биһиги убаһаларбыт киин улуустардаабы аймахтарыттан 5–9 киилэнэн ыарахан буолаллар. Улахан сылгыбыт көрдөрүүтэ эмиэ биир оннук – 13–17 киилэбэ диэри элбэх эти биэрэл-лэр. Бу маны тыһынчанан сылгы этигэр төгүллээн кэбистэххэ, дьохуннаах улахан сүүйүү, барыс тахсар.

4) Өрөспүүбүлүкэ үрдүнэн кулуну ылыы букатын кыра, ортотунан 50–55 эрэ %. Ол эбэтэр, биһиги сылгы ии-тиитигэр “скороспелка” салаатыгар курдук сыһыаннаһабыт. Сүөһү иитиллэр структуратын кээммит, биэбит үөр ах-саанын 65 %-нын ылар. Мантан сылтаан, кырдыаһас биэ арыый уустук кыстык

буоллар эрэ, кулуннаан кэбиһэр. Ону эдэр сылгыһыттар букатын билбэккэ да хаалаллар. Аны, кырдыаһас сылгы көннүүнэн өлүүтэ олус элбэх. Аһаардас биһиги улууспутугар кэнники сылларга 300–350 сылгы туох да туһата суох өллө. Биэ ахсаана саамай элбээбитэ үөр 50 %-нын ылыахтаах, оччобуна эрэ өлүү-сүтүү аһыһыр, төрүүх да элбиир.

5) Сылгы – айылҕа оҕото. Ол иһин, кини аһырын-сиирин сылы быһа кэтии сылдыан, күнүттэн-дьылыттан көрөн, дьиннээх идэтибит сылгыһыттар хамса-тан, сир уларытан биэрэн иһиэхтээхтэр. Тоҕо диэтэххэ, сылгы сөптөөхтүк итилл-лэригэр анаан сайынгы 4 ый устата 45–47 % ииттинэр аһылыгын булар, саппаастанар. Оттон кыһын устата 35–25 эрэ % аһылыгын булунар. Дьэ ол аһылыга тийбэтэбинэ эбии аһылыкка наадылар. Ол иһин сайын устата сыл-гыны дьаалатынан ытан-быраһан кэ-биспэккэ, бөһүлэк ибили тэпсиллибит тусаһатыгар мэчиппэккэ, тэиичи сытар киэн, үүнүүлээх, оттоох сирдэринэн сайылатыллыахтаах. Кыһыны туоруур саппааһынан хааччынарын курдук. Бу эмиэ олох кыайтара илик боппуруос.

6) Кымыстааһын, дьингинэн, сылгы-быт биэрэр иккис бородуксуйата буолу-охтаах этэ да, букатын кыайтарбакка ту-рар салаа. Тоҕо диэтэххэ, аһара аһытын иһин дьон кымыһы испэттэр. Ол кэриэтин ыччат араас энергетиктэри, пиибэни иһиэ. Дьэ бу иһин кымыс онгоһуутун тех-нологиятын уларытааха, тупсарыаха баара, киһи барыта тутта сылдыар иһэрин хааччылар курдук.

7) Сылгы учуонайдара, пле-м-үлэ-ниттэр кэлбиттэригэр “Дьаангы сылгытын хаачыстыбатын бары өттүнэн сиһилии сырдатыхтара, ырытыахтара-анаары-ахтара” дии саныыр этибит. Ол эмиэ кыаллыбата. Былыр биһигини “племен-ной кинигэ – бороуда сиркилэтэ” диэн үөрэтэллэр этэ. Бу былыргы удьуор бастыҥ сылгыларбыт пле-м-кингэбэ үчүгэйдик суруллубакка хаалбыттар быһыылаах. Ол баара буоллар, аныгы дьон ханнык-туох сылгыны иитэллэрин энкилэ суох билиэ, туһаны эбиттэрэ буолуо.

8) Биһиги сылгыбыт үөрүнэн сыл-дыарыттан, айылҕа туругуттан быһаччы тутулуктаабыттан уонна судаарысты-баттан көмө ылар туһуттан, дьон сыл-гыны кыттыһан ииттэллэрэ саамай сөп этэ. Дьэ оччоҕо билигин сүтэрэн эрэр былыргы идэлээх дьоммут – удьуор сылгыһыттарбыт – тахсан кэлиэ эти-лэр, үрдүк хамнастанан сылгыларын үчүгэйдик көрүү уонна, ол түмүгэр, сылгы иитиитэ тупсуо этэ.

Ити курдук, былыргы өбүгэ саһаттан иитэн кэлбит сылгыбытыгар билигин да быһаарыллыбатах боппуруос олус элбэх. Т/х-тын миниистиэристибэтигэр сылгы салаатынан дьарыктанар 1–2 эрэ ис-писэлиис баара да ону туоһулуур курдук.

Эһиил Сылгыһыттар күннэрэ Мэнэ Хаңаласка буолуо. “Баһар, дьиннээх улахан кэпсэтии онно тахсыа... Биһиги Дьаангыбыт улууһуттан саамай элбэх сы-лгы (650 төбө) Мэнэ Хаңаласка тийэн, олохсуйан турар. Онон сылгыбыт нөҥүө ыкса аймахтаспыт мэнэлэрбит үчүгэйдик көрсүөхтэрэ”, – диэн бигэ эрэллээхпит.

Илья КОЛЕСОВ-Сылгыһыт уола.

Албаатабым буоллун!

Биһиги көлүөнэ тыас-уус дорбоонньуттара – ааспыт XX үйүбү аан дойду муусукатын эйгэтигэр 1970–1980 сыллардаабы саамай биллэр рок бөлөхтөр айымньыларын истэн улааппыт дьоммут. Чопчулаатахха, ырыа ыллыы-ыллыы, гитараба сольнай партиялары оонньуур мусукааннар Пол Маккартни, Эрик Клептон, Девит Килмер, Гари Мур, Билли Гиббонс, Марк Фройдер Нопфлер, ону сэргэ Сэби-эскэй Сойуус сабанаабылартан Владимир Кузьмин уонна да атыттар бааллара.

Бүгүн «Хаһыы» бөлөх гитара тээбинньитэ, ырыаһыта Анатолий Пахомов туһунан киэн эйгэбэ, дьонго-сэргэбэ билиһиннэриэхпин бабарабын.

Кини Сунтаар улууттан төрүттээх. Толя бэйэтэ кэпсиининэн, 2007 сыллаахха улуус киинигэр баар муусука оскулатыгар үөрэнэ кирибит. Онно кини Саха сириин култууратын үтүөлээх үлэһитэ, «Айтал» бөлөх салайааччыта, сахалыы тыыннаах, кэрдэр, дэгэрэн, тыын тэтимнээх хайысха-лаах толоруулар, үгүс ырыа ааптара Юрий Николаевич Спиридонов-Сиэн Тиитэп үлэлиир салаатыгар дьарыктанар.

Сиэн Тиитэп ол үөрэнэ кирибит оболортон ким ханнык тээбирингэ сыстабаһын таба көрөн, аттаран, дорбоон, тэтим, тыас-уус кистэлэнгэрин арыян, биир бөлөбү тэрийэн таһаарар. Ол онтон сабалаан Толя гитараба күүскэ дьарыктанан, 2012 сыллаахха оскуоланы этэнгэ бүтэрэн, сайын дьоллоох Дьоккуускай куоракка кэлэн, бастаан Саха Өрөспүүбүлүкэтин Муусукаба үрдүкү оскулатыгар биир сыл үөрэнэр. 2013 сыллаахха М.Н. Жирков аатынан муусука кыһатыгар гитара төрүт көрүнгүн салаатыгар үөрэнэ кирирэр. 2017 сыллаахха үөрэбин бүтэрэн, төрөөбүт Сунтаарыгар кэлэн, муусукаба үөрэммит оскулатыгар гитара хайысхатыгар эмиэ бэйэтин курдук талааннаах оболорго үөрэтээччинэн үлэлиихамсыы сылдьар.

Толя гитараба оонньуурун таһынан, ырыа суруйар, матыып айар, ырыа аранжировкатынан дьарыктанар. Холобур быһыытынан матыыптаабыт ырыаларын ааттаахха: «Санаабар ыттаммын» (Тумус Мэхээлэ тыла), «Киһи күннээх» (Тумус Мэхээлэ тыла), «Билэр-билбэт» (Тумус Мэхээлэ тыла), «Хаһан, ханна да буоллун» (Тумус Мэхээлэ тыла), «Этэр эгин санаам» (Тумус Мэхээлэ тыла), «Сэмэйдик» (Оһуохай Уолун тыла).

Мин ырытар ырыам – «Хаһыы» бөлөх толоруутугар – «Санаабар ыттаммын».

«Санаабар ыттаммын»

Бу ырыа Тумус Мэхээлэ тылыгар айыллыбыт. Матыыба – Анатолий киэнэ. Арбаангы омуктар рок-н-ролл көрүнгүнэрини матыыптаах, чэпчэки тыыннаах ырыа. Хоһоонго матыып айар ылбычча табыллыбат, ырыаны суруйар үгүс дьон ону билэр. Матыып айылларыгар хоһоон тылыттан-өһүттэн, тыл сүһүөххэ арахсытыттан улахан тутулуктаах диэтэхпинэ, сыыспатым буолуо. Ол кэннэ, аны, оонньуур тээбириннэргэ аттаран, ханнык тээбирин

туох партияны толоруохтаабын, толорор кэрчигэ хаһыс тактан сабаланаарын-бүтэрин бэлиэтээн, тээбириннэр тыбыл (частотнай) алтыһыларын барытын чопчулаан, бөлөх толору оонньууругар таһаарыллыахтаах.

Тыл матыыпка «олороругар» тыын тэтимиттэн ураты тэтимнээх толорууларга сангарыллар суолтата кэһилиэ суохтаах. Сорох ырыалары иһиттэххэ, элбэх сүһүөхтээх этиини матыыпка аттаран, батара сатаан, аһаҕас дорбоону араастан кылгатын, уһатан, сүһүөх арахсытыгар бүтэй дорбоону күүскэ бэлиэтииллэр («акцентированиельылар»). Ол түмүгэр толорооччу туох туһунан этэ сатаабытын истээччи киһи дэбигис өйдөөбөт. Холобур: «ылар», «ыллар», «ылаар», «турар», «тураар», «туураар» диэннэргэ тыл өйдөнүллэр суолтата, кэмэ, ким тугу гынара, харахха ойуулаан көрөрө төһө ырааҕа, чугаһа иннигэр-кэннигэр атын тыла суох чопчу өйдөбүлү биэрэр.

Ону кэһи түмүгэр, холобур, «кэрэ кыыс, эн ааккын мин ааттыбын» диэн этиини матыыпка «кэрэ кыс, эн ааккын мин ааттыбын» диэн толороллор.

«Кэрэ кыс» диэнгэ – «кэрэ» диэн өйдөнөр. Оттон «кыыс» дуу, «кыс» дуу? «Кыс» диэн тыл туттуллар этиилэрэ – маһы кыс, кыс хаар ортото, о.д.а.

«Эн ааккын» диэнгэ «эн» диэн эмиэ өйдөнөр. Оттон «ааккын» диэн? Ааккын диэн тыл туттуллар этиилэрэ: ааккын ходуһаттан тутан аҕалан ыңгырдаа; ааккын наһаа соруйума, айанын ыраах. Оччотугар туох диэн өйдөнөрүй?

Гитараба оонньуура

Аны, гитараба оонньоһуна, ыллыы туран туох даһаны сыһата-халтыта суох толоруута – туспа суол.

«Хаһыы» – блюзтуу истиилинэн оонньуур бөлөх. Бу истиилгэ толорор сүрүн тээбиринэ – гитара. Толя гитараба уустук партиялары оонньуу-оонньуу, бэйэтэ суруйбут ырыаларын толорор. Бу мээһэ мусукаанга кыаллыбат майгы буолар. Биллэн турар, онуоха сүрүн киһинэн оҕо интэриэһин сөптөөх хайысхаба туһаайан олук уурбут, үөрэппит-такайбыт маннайгы уһуяаччыг буолара саарбаҕа суох. Оннук киһинэн Толяба айылбаттан талааннаах, сахалыы тыыннаах ырыа, дэгэрэн толорууларын маастара, тыыннаах добуһуол дэгиттэр тээбиринньитэ Юрий Спиридонов-Сиэн Тиитэп буолар.

Киһи олорорун тухары үөрэнэр ди-иллэр. Толя ону батан, бэйэтин олобун суолун булунарыгар гитара диэн тээбирини баһылырга анал үөрэх кыһатын бүтэрэн, билигин бэйэтэ ол үтүө үгэһи салбаан, муусука алыптаах эйгэтин ис кистэлэнгэрин тыа сиригэр баар талааннаах оболорго арыян, үөрэтэ-такайа сылдьарын, биһиги көлүөнэ мусукааннар сэмээр хайгыы көрөбүт уонна кини курдук ыччаттардаахпыттан астынабыт.

Толяба дьаныардаах үлэтигэр тулхадыйбат тулуур, сыратыгар сылайбат сындааһыны, тус олобор дьолу-соргуну бабаран туран албаатабым буоллун!

Леонид ИВАНОВ-ЛУНГУР.

Отуойкаҕа олордохпун көр эрэ!

Попасть впросак

Иногда полезно попадать впросак. Очень многое сразу начинаешь понимать, особенно то, что раньше недопонимал.

Впросак попадаешь тогда, когда оказываешься в ситуации неожиданной, неожиданной, когда теряешься и не знаешь, что тебе делать.

Но если крепко взяться за ум, то можно понять как такая ситуация стала возможной и приложить усилия, чтобы избежать таких ситуаций впредь.

Отуойкаҕа олоруу диэн тугуй? Нууччалыы эттэххэ, “попасть впросак”. Интэриниэти көрүбүт. Ити тыл “попасть в затруднительное, неловкое или смешное положение”. Ол эбэтэр “үөйбэтэх-ахтыбатах өттүттэн ыксаллаах, кутталлаах, күлүүлээх түгэнгэ түбэһии” диэн. Оттон сахалыы тылдьыкка “Албыннаата. Кини эйигин албынныа, көрөөр даҕаны. Кимтэн эмэ албыннатан, отуойкаҕа олорон, изьбитим-куойбутум баар этэй?” диэн суруллубут.

Дьонтон ыйытыах иннинэ бэйэм түбэспит түгэммин кэпсиим. Тамада буоларым быһыытынан, дьүөгэм малааһынын ытыахтаахпын. Ол күн парикмахерскайга тийибитим. Төбөбөр эриэхэбэй бүрүчүөскэ бүтэрэ чугаһаабытын кэннэ билэр уолум кэлэн, аттынаабы маастар кириэһилэтигэр олорбута. Кини эмиэ малааһынга ынгырылааҕа. Дороболоһон баран, дьону кытта кэпсэтэрин иһиттэххэ, малааһынга буолбакка, адьас даҕаны атын нэһилиэккэ бараары олорор эбит. “Бээрэ, оттон бырааһынньыкка сылдыбат этин дуо?” диэн ыйыппытым. “Сарсынҥа диэри холкутук кэлэбин буоллаҕа” диэбитэ. Ону истэн, этим тымныйан ылбыта. Төлөпүөммүн хасыһан ынгырыны көрбүтүм, чохчы даҕаны, сарсын эбит! Оннук хороччу бүрүчүөскэлээх күнү быһа сылдыарбар тийибитим.

Оттон ааҕааччыларбыт туох түгэнгэ түбэһэ сылдыбыттарый? “Отуойкаҕа олоруу” диэн өйдөбүлү хайдах ылыналларый?

Куоттаран кэбиспитим

Дьокуускайга эргигэн үлэһиттэрин кэнсиэригэр кыттар буоллун. Онно кыттар быраабы ылар инниттэн элбэх кэнсиэри, куонкуруу ааспытым. Тэрилтэм танас тигэн, айаным төлөбүрүн туттаран куораттаабытым. Сарсын буолар тэрээһингэ тынгырахпын онгортубутум, космологка сылдыбытым. Кэнсиэр иннинэ парикмахерскайга эрэ сылдыарым хаалбыта. Быраатым кэлэн ылыах буолбута. Биир тылынан эттэххэ, ох курдук онгостубутум. Арай киһэ утуяары сыттапына, идэлээх сойууспут бэрэс-сэдээтэлэ дьахтар: “Хаартыска кэтэһэ сатаатыбыт да мэлигир. Хайастын?” – диэн суруйда. Мин холкубун. “Ираида Павловна, куонкуруум сарсын ээ” диэн баран, өссө күлбүт киһи ойуутун ыппытым. “Бүт эрбүт! Бүгүн буолан бүттэ эбээт!” диэн суруйбутугар, төбөм оройуттан тилэхпэр диэри “дьар” gymмыта. Оттон тиритэн, устунан сыгсыйан барбытым. Сап-салыбырас илибинэн суумкабыттан кэнсиэри малааһынбатын таһааран көрбүтүм – чохчы, бүгүн эбит! Бу сааты-сууту! Айгыстан, айманан аҕай айаннаан кэлэн баран, чыыһыланы болбойон көрбөт диэн сүрдээх буолбатах дуо?! Ол улахан тэрээһингэ соботобун кыттарга бүтэһик сананым этэ. Оттон ыла оттомо суохпун, ыһыллааспын, ыксаллаахпын учуоттаан, улахан сорука ылсыбаппын.

Анжелика, маҕаһын атыһыта.

Атын сиргэ тийбит этим

Мүчүгүргэннээх сырыылара балай эмэ элбэх тэрилтэҕэ үлэлибин эрээри, итинник түгэнгэ түбэһэ иликпин. Кэргэним балта оболорун кытта Сунтаартан кэлэ сылдыар этэ. Чугаһынан күлүйдииллэр, кэлэллэр-бараллар. Өрүүрбүн истэн: “Баһаалыста, биһигини Төхтүртэн кэлэн ылыа дуо? Дьүөгэбэр кэлэ сылдыабын. Мал бөбөлөннүбүт”, – диэбитэ. Испэр ырааттарбын да, ыраахтан дэнтэ кэриэтэ кэлэр киһини өйүүр буоллабым. Дьингэр, балыкты барыахпын олус баҕарбытым. Оччолорго боруом сырыыта бэрдэ суоҕа. Сарсыарда эрдэ туран, балай эмэ уочараттаан, эбиэттэн киһэ Бэстээх кытылы буллум. Арай балтыбыт “ханна кэлин?” диэн эрийдэ. “Кытылы буллум. Саппаас чаас маҕаһыныгар сылдыан баран тийиэм”, – диэтим. Дьиибэргэ-эбиттии “ээ...” диэбитин аахайбатабым. Хаарта уруһуйдаан ыппытынан салайтар сатыыбын да, адьас атын. Бэйэтигэр утары эрийбиппэр, эппитин этэ турар. Үөхсүөхчэ буолан иһэн, эмискэ кэтэххэ обустарбыт курдук буолбутум. Кини Ханалас Төхтүрүн эттэҕэ. Оттон мин Мэнгэ Ханалас Төхтүрүгэр тийэн көрдүү сылдыабын! Ыгылыннахпын! Эмиэ уһун уочаракка туран, нөҥүө кытылы булан, өлө сылайан, ыкса киһэ Ханалас Төхтүрүн булбутум. Ити курдук, чааһы да кыайбат айан оннугар бэйэм дьалабайыттан уһун күммүн толук ууран турардаахпын. Дьингэр, салгы балыкты да барар кыахтаабым.

Биһигин күлүүлээгин иһин, оччолорго киһи күлбэт түгэнэ этэ.

Гавриил, ыксаллаах быһыы-майгы үлэһитэ.

Сылайыахпар диэри сыгынньахтаммытым

Эдэрбиттэн мунаахпын. Сааһым тухары оскуолаҕа остуорастаабытым. Сыл аайы оройун киинигэр киирэн, мэдиссиинэ көрүүтүн ааһарбыт. Ол дьыл кэлэктиибинэн көрдөрөр кэммитигэр ыарытйан, кэлин соботобун киирэргэ тийибитим. Тыа дьахтара элбэх киһини, суугуну-саабыны адьас уйбаппын, өй-мэй буолабын. Быраас бөбөтүн кэрийтэрбиттэрэ. Эрдэ дьону батыһа сылдыбыт буоллаһына, бу сырыыга барытын бэйэм муннубунан тыыар буоллабым. Хас кэбинизт аайы кэриэтэ сыгынньахтатан көрөллөр. Оннук хаһыс эмэ бырааспар киирэн, суруйар кэмигэр курдандарбар диэри сыгынньахтаным. Ол кэмгэ дьон субу-субу ааны өҥөйөн көрөллөр. Дэлби сылайан, онно эрэ болбомтобун уурбаппын. Көрө охсон, ытыахтарын эрэ

баҕарабын. Аны баһылыкпыт массынатын баттаһаахха, батыаахха наада. Бырааһым суруйан бүтэн баран, миигин көрөн соһуйда. “Мария Павловна, кулгаах, күөмэй бырааһыгар киирэн олоробун эбээт. Сыгынньахтанар наадата суох этэ”, – диэн баран, сиэстэрэтинин дэлби күлүстүлэр. Оччолорго мин күлэр да кыаһым суоҕа. Сангата суох тангыннабым дии. Тонгуй киһи тангаһым да элбэҕэ сүрдээх. Биир-биир кэтиэхпэр диэри икки-үс киһи киирэн, көрдөрөн тахсыбыта. Чэ, ити түгэммин “отуойкаҕа олоруу” диэм этэ.

Мария МИРОНОВА, биэнсийэлээх.

Сииккэ сиэли, хаарга хаамыы буолбута

30 сыл култуураҕа үлэлээбитим тухары биир түгэнтэн билигин да соннууабын. Үлэм быһыытынан, сынаарыйын суруйан, режиссёрдаан, сыанаҕа биллэрэн, улууспутугар саҕа тутулан киирэр дьизэлэр үөрүүлээх аһыллыларын ытыааччыбын. Оннук биир нэһилиэккэ өр кэтэспит оскуола дьизэтэ үлэҕэ киирэринэн, улуус хаамыһыта хаста эмэ мунньахтаата. Кулгаабым уһугунан “ытыааччылар куораттан кэлэллэр” дииллэрин истэн, үөрэ санаабытым. Үгэс курдук, ити кэмгэ тэрээһин бөбөтө этэ. Арай биир күн “Бушков, саҕа кулуупка тэрээһин үөрүүлээх чааһын ытыабын” диэн дьаһал кэллэ. Кинилэр этэллэринэн, куораттаабы дьон оскуолаҕа үлэлээн баран, бэйэлэрин сорукарынан бараллар эбит. Онон сып-сап курдук сынаарый суруйан, биһиргэтэн, ох курдук онгостон оскуола аһылар күнүгэр кулуупка тийдим. Дьон кэлэрин кэтэһэн, балай да уһуннук сырыттым, бэлэмнэммитэ буоллум, үлэһиттэргэ сынаарыйы билиһиннэрдим. Аннаммыт чааска урдук солоохтор, ыалдыттар, олохтоохтор тобуоруһа муһуннулар. Арай саҕалаары турдаһына: “Эн ыппаккын! Куораттар бэйэлэрэ ыталлар”, – диэн кэбистилэр. Буолаары буолан, мин сынаарыйбынан! Бүтүбүт! Хайдах гынаахпын, төнүннэбим дии. Санаам буолбакка, сарсынныгар дьаһалтаҕа быһаарса тийдим. “Тоҕо итинник буолла?” диэн ыйыппыппар сирэйгэ тымныы ууну саба ыспыт курдук хоруй кэллэ. “Эйигин “на всякий случай” бардын диэбиппит!” диэн буолла. Били, биллэр киинэҕэ: “Ыһыах буолбат! Тарбаһын!” диэбит курдук. Дьэ, итинник отуойкаҕа олорон турардаахпын.

Иван БУШКОВ, култуура үлэһитэ.

Кураанахха түбүгүрбүтүм

Ыксалбар, дьалабайбар биирдэ түбэһэн турардаахпын, дьэ. Үт харчыта кэлэн, санаам көннүөрбүччэ, ойохпор Дьахтар күнүнэн куукуна ыскаабын ыларга тылын биэрбитим. Киним долгуйан, утуйбатаҕа даҕаны быһылааҕа. Улахан харчыны бэйэм тутуааччыбын. Баччаҕа диэри син тугу да умнубат буоларым. Ол күн хайдах эрэ ыгыллыбытым сүрдээх этэ. “Чэ” да “чэ” буолан, тахсан барбыппыт. Бөһүөлэктэн тахсан иһэн, уу ылаары gymмытым кэргэним “миэхэ бытархайдаахпын” диэбитин истэн, кумааһынныкпын тутан көрбөтөбүм. Амматтан Бэстээххэ диэри айан сыанан абаабат. Сылайан аҕай тийибиппит. Кафеҕа аһырыбытыгар эмиэ кэргэним кумааһы харчынан төлөөбүтэ. Оттон “Тээйэ” маҕаһынга тийэн, хас да чаас устата (аны быыччыгым сүрдээх) ыскаап бөбөтүн наардаан, мээрэйдээн, үлэһиттэри сүүрдэн-көтүтэн, киллэртэрэн-таһаартаран, өссө эбии утуйар орон талан, тиритэн-хорутан төлөөрү gymмытым – кумааһынныгым суох! Туох баар тангаһы тизэр тутуу буолла, массына иһин олоччу көрдүбүт да, туһа суох. Бу санаатаахха, атабым тангаһын кэтээри суумкабын аан айаҕар турар туумбаҕа уурбуппун, соннук тахсан барбыппын. Сырыбыт халтайга хаалбатын курдук, чугас дьоммутугар эрийтэлээн көрбүппүт, 100-тэн тахса тыһыынчаны ким эийэхэ утары ууна

охсуо буоллабай?! Сэниэбит эстиэр диэри этиһэн, дьизэлээтэхпит дии. Эмэхсиним “иннибин ылан”, сотору эмиэ төннүөхпүт да буоллар, олус абалаах түгэн, чохчы, отуойкаҕа олоруу этэ.

Григорий МАТВЕЕВ, бааһынай.

Былаачыйам тыҕра баран турардаах

Дьингээх ааппын кистиир, хаартыска көрдөөбөт буоллаһына, кэпсиим даҕаны. Киэн сиэхтээх, алларатынан купчугур былаачыйаҕа уруккуттан ымсыыарым. “Тэрилтэбит улахан үбүлүөйүгэр” диэн, биэр кыыспар эрдэ тиктэрбитим. Былаачыйаҕа ханыылы киэргэл, суумка атылаһан, ох курдук онгостубутум. Дьон хараҕа хатаммыттан сылыктааахха, быһыта-таһаата үчүгэйдик толкуйдааммыт, өнгө-дүүһүнэ бэйэбэр барсар, чохчы, мааны былаачыйа буолбут этэ. Арай матырыйаалын таппатах эбиппин. Бырааһыннык ортолоон эрдэбинэ, аан айаҕар олорор дэлэгээссийэ кыһа миигин ынгыр да ынгыр буолбута. “Өссө диэ. Аны тарбахтарынан ынгырдаһарын аайы барыа үһүбүн...” – диэн хайдах эрэ сөбүлээбэтэхтии туттубутум. Оноуа кыһым, бэйэбэр утары кэлэн, тобонохпуттан ылаат, үөс-батааска биэрбэккэ, хос диэки дэллэриппитэ. Онтум баара... былаачыйам кэннинэн, көп сирбинэн тыҕра баран хаалбыт эбит! Куруһубалаах ис тангаһым бу көстө сылдыар. Төһө өр оннук сылдыбыппын ким билиэй?! Аны таннар сиргэ сааланан эрэ ааһабын. Дьэ, моһуок диэтэбин! Биһиргэ үлэлиир кыргыттарбын ынгыраахпын кэпсээн онгосто, күлүү гына сылдыахтара диэн туттунум. Онон били кыыспын көрдөһөн, таннар сиртэн былаат аҕалтаран, дьон үгкүүлүү сылдыар кэмигэр “дьылыс” gymмытым. Такси сакаастаан, дьизбэр тийэн, атын былаачыйа кэтэн кэлбитим. Ол бырааһынныкка эппизинэстээх буолбатабым буоллар, кэлиэм да суоҕа эбитэ буолуо. Онон “сулустаах чааһым” баара эрэ балтараа чаас устата буолан ааспыта. Оччолорго кыбыстан, сиргэ тимирэ сыспытым. Бэйэбин наһаа аһыммытым, кэлэйбитим даҕаны. Кэлин санаатахпына, соннууабын, күлэбин эрэ.

Анна, буҕаалтыр.

Атын сиргэ тийэн турардаахпын

Чурапчыттан Дьокуускайдаары, диспизчээр эрийбитигэр утары тахсыбытым. Маған массына кэлэн тохтообутугар, мин да ыйыппатабым, суоппарым да ыйыппатаҕа. Сангата суох малбын кэннигэр уурбута. Бүтэһик киһи этим. Дьаһалта дьизитигэр дьуһурустубабиттан кэлэн, уубун хаммакка сылдыар буолан, массынаҕа киирээт, утуйан хаалбытым. Төҥүлүгэ чэйдии түһөн эрэллэрин өйдүүбүн. Саатар, былыттаах баҕайы күн этэ. Онон массына Балыктаах диэки салайбытын көрбөккө хаалбыппын. Ойобоспор аньалларыттан уһуктубутум. Таксист аадырыстарбытын ыйыталаһа олорор эбит. “203 кыбартаал” диэбиппэр, дьонум бары дыкти баҕайытык көрөн кэбиспиттэрэ. “Манна оннук аадырыс суох” диэн, онтон-мантан саҕарбыттарыгар, биһирдэ “бабат” дии түспүтүм.

Суоппар сулуустатыгар эрийэн, Дьокуускайдыыр таксига тиксэрэн биэрбитигэр махтал! Мунар, төлөпүнөн тыаһын кыччатан кэбизэн, анараа такситтан баһаам элбэхтэ эрийбиттэрин истибэтэхпин. Эмээхсиним, атын хайысхаҕа тийбиппин истэн, умайыктана түспүтэ. Ити аата, оҕо көрө баран эрэр эһэлэрэ адьас атын сиринэн учууа сылдыбыппын. Онон болломто суохпар ыырым ыраатан, ороскуотуран да турардаахпын.

Василий СИВЦЕВ, биэнсийэлээх.

Балаһаны Оксана ЖИРКОВА бэлэмнээтэ.

АБДь – Арассыйа Дьоруойдара

Муус устар 5 күнүгэр тэлэбиисэргэ 1-кы ханаал сонун-нарыгар саха уола Родимир Максимов хорсун быһыытын кэпсээбиттэрин түбэһэн көрдүм. Таатта ыччата, эдэрэээн Родимир, “Звезда” ханаал кэрэспэдьиэнэ Алексей Ивановка ыйыты күүһүнэн 10-ча буолан өстөөх ахсаанынан, байыаннай тиэхиникээнэн быдан сабырыйар күүстэрин утары 2 күнү быһа хайдах харса суох турууласпыттарын сэмэйдик кэпсээтэ. Киһи сөбөрө диэн, киһи – көннөрү саллаат уолчаан – кыргыһыга бастакы кириитэ эбит. Итиэннэ ыараханлык бааһыран, кыргыһы толоонуттан туораабыт хамандыырын солбуйан, саха эр киһитэ чулуу хаачыстыбаларын: хорсунун, ыарахан түгэнгэ уолуйбатын, мындырын көрдөрөн, добогторун сатабыллаахтык салайан, өстөөх 4 кимэн кириитин төттөрү охсубуттар, 27 өстөөбү, бойобуой массыынаны сууһарбыттар. Түмүгэр, хаста да бааһыран баран, миинэлээх хонууну этэнгэ туораан, көмөнү илдэ кэлэн добогторун быһаабыт. Уолбут өссө ырыаһыт эбит, ыһыах туһунан сахалыы ылбабайдык ыллаан кэрэспэдьиэни сөхтөрдө.

Манньык уолаттардаахпытын киэн тутуннум, сүөм үрдээтим. Родимир Максимовы үрдүк наһараада түһэрбиттэрин биллэрдилэр, бабар, 7-с дьоруойданыахпыт.

Уһук Илинги федеральнай уокурукка 11 эрэгийиэн кириэр: Бурятия, Саха Өрөспүүбүлүкэлэрэ, Забайкалье, Камчатка, Приморье, Хабаровская кыраайдара, Амур, Магадаан, Сахалин уобаластара, Еврей автономнай уобалаһа уонна Чукотка автономнай уокуруга.

2014 с. аан дойдутаагы хапытаал былааһа ускайдаан, Украинаҕа “арабас өрөбөлүүссүйэни” онгортон, былааска нацистар кэлбиттэрэ уонна тутануучча нэһилиэнньэтин кум-хам тутуу, аһаас атабастааһын (геноцид) бэлиитикэтин ытан барбытара. Ону тулуйбакка, Кырым олохтоохторо референдум онгортон, Арассыйаҕа холбоспуттара. Арбаалар, биллэн турар, Кырым референдумун билимнээхтэрэ уонна Арассыйаны утары бэлиитикэ, экэнизмик араас хааччаҕын (саансыйалары) биллэрбиттэрэ. 10-ча сыл Украинанын сыһыаны эйэ дэмнээхтик быһаарса сатаабыппыт табыллыбата. Украина ДНР, ЛНР Өрөспүүбүлүкэлэрин сэриилирин тохтоппото. НАТО Прибалтика дойдуларыгар байыаннай базалары тутууну саҕалаан, Арассыйаны ытарчаа ылан испитэ.

Бу сылларга салайааччыларбыт харахтара арыллан, хапытаал былааһын ис дынгын өйдөөн, В.В. Путин 2022 с. олунньу 22 күнүгэр АБДь-ны саҕалаабыта уонна бу өрөспүүбүлүкэлэри Арассыйаҕа холбообута. Манньык дыһаныны тас дойдулар эрэ буолбакка, үгүс бэйэбит да дьоммут сыһынан – сүбэрэнииттээх дойду ис дьыалатыгар толоостук орооһуунан – аахпыттара. Туох кистэлэ кэлиэй, мин бастаан эмиэ оннук санаалаабым.

Былырын балаһан ыйын 1 күнүттэн доруобуйам туругунан биэнсийэбэ тахсыбытым. Биэнсийэлээх, иллэн обонньор Д. Саймс “Большая игра”, В. Соловьев “Вечер с Соловьевым”, Н. Михалков “Бесогон ТВ” бизирилэрин көрөн элбэҕи биллим. АХШ уонна Евросойуус Украинаҕа бары өттүнэн

(харчынан-үбүнэн, сэрии сэбинэн, байыаннай тиэхиникээнэн) өйөбүл онгортон, Арассыйаҕа саансыйа бөбүтүн биллэрэн, дойдубутун судаарыстыба быһытынан эһэргэ, суох онгорго туруммуттарын өйдөөтүм. Киһилэр ити былааннарын кистээбэттэр, аһаастык этэллэр-тыыналлар. Атын дойдулары куттаан туран, ол саансыйаларга холбоһорго ыңгыраллар уонна Арассыйаны кыайалларыгар саарбахтаабаттар. Биһигини утары 49 дойду саансыйаларга холбоһон, хаһан сууларбытын, ыһылларбытын кэтэһэллэр.

Онон дойдубут дьылбата быһаарыллар тыын тыынга харбаһы буола турарын бары өйдүөх тустаахпыт. Туох баар өйбүт-санаабыт, күүспүт-охлупут барыта дойду экэнизмикэтин сайыннарыга, норуот олохун тупсарыга, бэйэ аһын-үөлүн, табаарын элбэтиигэ туһуланыахтаах. Бэрэсидьиэн В.В. Путин Туһаайы тылын, туруорбут сыалын-соругун толорууга харыбытын ньыппарынан туран үлэлиэхтээхпит-хамсыахтаахпыт. Бэрэсидьиэн ааспыт быыбара норуот балаһаннаһы өйдүүрүн, В.В. Путин ытар бэлиитикэтин өйүүрүн көрдөрдө. Дьоруойдар да испиһэктэрэ ону бигэргэтэр: Арассыйа 24 өрөспүүбүлүкэтиттэн – 19-һа, 9 кыраайыттан – 8-һа, 48 уобалаһыттан – 45-һэ – Дьоруойдаахтар! Норуот оннук туруммут күүһүн-уобун ким кыайай?!

АХШ аһаардастыы айбардыра тохтуо. Аан дойдуга улахан уларыйылар буолуохтара. Хапытаал суолттан туораабыт Саҥа Арассыйа ол уларыйылар инники күөннэригэр сылдыһа, апаратыыта үрдүө. Бары биір сомоҕо күүс буолан: “Наше дело правое, победа будет за нами!” диэн тылларынан сирдэтиниэбин. Уолаттарбыт-хотойдорбут кыайы көтөллөөх эргиллэллэрин эрэниэбин!

К. СТРУЧКОВ,
Дьокуускай, биэнсийэлээх.

Сэбиэскэй кэм ырыалара ылланнылар

Кэнсизер кулун тутар 29 күнүгэр Үүнэр көлүөнэ тыйаа-тырыгар буолан ааста. Кэнсизер уус-уран салайааччыта, сынаарый ааптара, солист, “Бочуот Знага” уордьаннаах СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Опера уонна балет тыйаатырын хуорун үрдүк категориялаах артыыһа, Мэнэ Хаҥалас улуунун бочуоттаах олохтооҕо Дмитрий Тихонов уонна норуоттар икки ардыларынаабы күрэх лауреата, Майатаабы М.Попова оҕо ускуустубатын норуодунай аркыастыра (сал.уонна дирижёр СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ В.Захаров).

Кэнсизер кыттыылаахтара – Бүтүн Сойуустаабы, Арассыйатаабы, өрөспүүбүлүкэтээҕи куонкурс кыайылааҕа, Н.Н. Васильева аатынан Майатаабы норуодунай хуора (сал.С.Павлова), Саха хомсомуолун бириэмийэтин лауреата уонна дипломата, Дьокуускай куораттаабы тыыл, үлэ бэтэрээнин норуодунай хуора (сал.Е.Павлова), норуот ырыаһыта, тойуксут, алгысчыт, сыана бэтэрээ, “Кыһыл Сулус” сопхуос 1-кы дирижэктэрэ, Мэнэ Хаҥалас улуунун бочуоттаах олохтооҕо А.М. Андреев.

Саха сириг хомунуус баартыйатын бэрэссэдээтэлэ В.Н. Губарев истин-иһирэх тылынан кэнсизэри аста. Бырагыраама 5 түһүмэхтээх.

Бастакы – Ийэ дойдуга бэри-ниилээх буолуу тиэмэтэ. Манна ылланна – Мэнгэлэр Өрөгөй ырыалара (тол.Майа норуодунай хуора); Ытык Майа сэлээнньэтин Өрөгөйүн ырыата (М.Скрябин тыл., В.Ксенофонтов муз.); СӨ Өрөгөйүн ырыата – солист Д.Тихонов. Маны Майа оҕо ускуустубатын норуодунай аркыастыра өрө күүрүүлээхтик добуһуоллаата.

Иккис түһүмэххэ – Улуу Өктөөп тиэмэтэ. Сэдэхтик толоруллар, сахаттан бастакы хормейстер Федор Корнилов матыыбыгар, Ойуунускай тылларыгар “Былааһы – Сэбиэккэ” ырыа ылланна. 20 сыллаабы хомсомуол оболор – П.Попов тылыгар, Т.Семенов матыыбыгар, В.Ноенохов инструмен-товкатыгар, чаччы даһаны, изйэн-куойан толордулар.

Үһүс түһүмэххэ – Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэриитин тиэмэтэ. “Святая война” (В.Лебедев-Кумач тыл., А.Александрова муз., Е.Федотов инструментовката), “Хайыһар” (И.Чабылбан тыл., А.Костин матыыба, Е.Федотов инструментовката), “Герой

Ф.Попов туһунан ырыа” (И.Чабылбан тыл., А.Попов матыыба, В.Ноенохов байаанга тупсаран оҥоһуута) байаан-на Д.Алексеев оонньоон, үрдүк таһымнаах добуһуолдуйтун бигэргэттэ.

Төрдүс түһүмэххэ – Улуу Кыайы тиэмэтэ. С.А.Зверев-Кыыл Уола “Кини мин дьолбор төрөөбүт” тойугун – тойуксут А.Андреев дынг былыргы тойуксуттар толороллорун курдук киэн далааһыннаахтык, үрдүк таһымга туйода. “Уруй буоллун Кыайы күнэ” ырыаны (С.Капитонов тыл., Е.Кампеев матыыба, В.Ксенофонтов тупсаран оҥоһуута) С.Маркова добуһуоллаата.

Түмүктүүр бэһис түһүмэх – ССРС тэриллиттэ 100 сылыгар ананна.

Дмитрий Тихонов Саха сиригэр баар суох айылбаттан айдарылаах баритон кылаастаах, Саха композитордарын уонна ырыа айааччыларын аар-саарга аатырдыбыт, бар дьон биһирэбилин ылбыт ырыаһыппыт буолар. Кини Саха норуодунай артыыһын аатын ыларыгар истээччилэр, көрөөччүлэр өйүүбүт уонна көрдөһөбүт. Саха ырыатын, идэтибит ускуустубатын норуокка тарбатааччы быһыытынан да, үрдүк үөрэхтээх хормейстер, вокалга бүрээт аатырбыт ырыаһытын Линховоин кэргэнигэр үөрэммит, чаччы, айылбаттан бэриллиттэ сүдү кылаастаах буолан, өрөспүүбүлүкэ оройуоннарынан сылдьан, манньык сэдэх кэнсизэринэн бэлэх уунан кэрэхсэппитэ барыбытын болгутар. Инникигин өссө даһаны саха норуотун муусукаҕа духуобунай сайдыытыгар улахан ситиһиэлэри баһарабыт. Д.Д.Тихонов – саха биллиилээх муусукаҕа чинчийээччитэ буолар.

Владимир КСЕНОФОНТОВ,
композитор, СӨ ускуустубатын үтүөлээх диэйэтэлэ.

Санаабын этэбин

Ийэ тыл 2024 сыллаабы форум кыттыылаахтарын ыңгырыы суругун кулун тутар 14 күнүгэр билистим уонна санаабын этэргэ сананным.

Саха омук тылын “омук быһыытынан эстэн эрэр” диэн элбэхтик аахтым. Эстии төрдө туохха сытарый? Мин кырдыабыс киһи, бабар, сыһа өйдүүрүм буолуо, санаабын манньыка уурабын. Урут пааспарбытыгар туох омук буоларбыт суруллар этэ. Билигин бэйэбитин көрдөрөр докумуоммут суох буолан, омукпутугар, тылбытыгар суолта биэрбэт буоллубут дуу? Саха буоларбыт

пааспарбытыгар сурулла сылдыра буоллар, “мин сахабын уонна тоҕо сахалыы сангарбаппынай?” диэн өйдөбүл баар буолуо этэ дии саныбын. Онон саха буоларбытын туһулуур докумуоннаах буолуохтаахпыт.

Иван БОЧОНИН,
Дьохсобо олохтооҕо.

Бүтүн Саха сиригэр көңүл хараардылыннм

“Кыым” хаһыат 2023 с. сэтинньи 30 к. нүөмэригэр үлэ бэтэрээни Н.С. Николаев “Була сатаан куолулааһын” диэн миигин түһэрэр ыстатыйата бүтүн балаһанан тахсыбыта. Ааптар миигин: “Саха сириг үрдүнэн кураанах куолуһут, саха норуотун буруйдааччы, хоруотааччы, төрүт норуотун намтатар ааптар”, – диэн дьаралыгы иһэрдэ. Николай Степанович үлүннэриилээх буруйдааһыннарын быһааран бу хаһыакка суруйуум тахсыбата. Онон мин туспуунан норуокка саамай мөлтөх сыанабылы бэрдэрэр баҕата 100% туолла. Мин быһаарыларбын “Туймаада” бэчээттээбитэ эрэри, улуустарга бу хаһыат аҕыйах тийэринэн, Саха сириг үрдүнэн норуот санаатын уларытар, өйдөтөр кыаба суоҕа. Эбитин, көңүл хаһыаппыт олох даһаны сабыллан хаалбыта.

Мин аһаардастыы буруйданан, онно суох үөбүллэн, куолуһут аатыран хааллым. Билэр-билбэт дьонум ити ыстатыйаны бассабынан ытан төлөпүөмүн толордулар, үөрүүлэрэ үрдээтэ. Мин хайдах да көмүскэнэр кыабым суох. Археология – устуоруйа билимин саамай бутуурдаах, ыһааччы дакаастаммат

чааһа. Хас эрэ үлтүркэи булан баран, бүтүн норуот сүүһүнэн сыллаах олобун хайдах быһааран кэбиһиэххэ сөбүй? Николай Степанович төлөпүөнүнэн быһаарсарыгар: “Хайа эрэ учуонай көс олохтоохтор табаны бастаан көлүүргэ эрэ туһаммыттар, аһылык быһыытынан хойут ииппиттэр диэбитэ”, – диир. Ол

учуонай 4 тыһ. сыл анараа өттүнээҕи устуоруйа ханна суруллан хаалбытын аахпытый? Көс дьон, табаны көлүнэр буола түһээт, табаны, бэлэм аһылыгы тоҕо иитиэ суохтаахтарый, бэлэм эттэн akkaастаһахтаахтарый? Көлүнэр табалара бэйэлэринэн даһаны уһаатылар, элбээтилэр ини. Итинник таайыны, дакаастабыл суобуна, 10 учуонай 10 араастык этиэбэ. Оттон мин эттэхпинэ, Николай Степанович “кураанах куолу” диир. Оччоҕо археология барыта даһаны куолу буолан тахсар буолбатах дуо?

Билигин устуоруктар мууһуруу үйэтигэр, сүүһүнэн сылга ыһаабы-сылгыны күөх оту аһаппакка ииппит сахалар тустарынан, тимири баһылы иликкэ анньыта суох 2000 сыл устата мууһу алларан балыктаан, саппаас аһылыга суох булдуунан-балыгынан олорбут, сүгэтэ суох дьыэ туппут өбүгэлэрбит тустарынан кэпсээннэрин күн өйдөөх саха

ылыныа суоҕа. Ону этэрбин Николай Степанович кураанах куолунан аабар. “Кыым” хаһыат 2024 с. кулун тутар 28 к. тахсыбыт “Сорох саха – палеоазиат” диэн В.Попов-Быдылыгы Баһылай, “ЯВ” хаһыат 2024с. муус устар 5к. тахсыбыт “Древняя Якутия и кровные узы” диэн В.Попов ааптардар ыстатыйалара мин этэрбин, сүрүннээн, бигэргэтэллэр.

Миигин Николай Степанович археология болпуруостарыгар, ханна даһаны суруллубатаха, учуонай барыта таайан түмүк онгорор салаатыгар буруйдаата. Киһи барыта археологияны таайан быһаарар, оччоҕо тоҕо мин эрэ Саха сириг үрдүнэн куолуһут аатырахтаахпынай, аатым-суолум хараардыллахтаабынай?

Иннокентий ОКОНЕШНИКОВ,
Орто Халыма.

Минньигэс аһынан күндүлээн!

Муус устар бүтэрэ бу кэллэ, иннибитигэр – ыам ыйын өрөбүллэрэ. Сынньалан күннэри баттаһа, бу ырысыаптары туһанан, чугас дьонгутун минньигэс аһынан күндүлээн. Дьиэ хаһаайката илиитин сылааһыгар бигээн, ис сүрэхиттэн манньыйан астаабыт аһыгар, ама, хайа ас тэнгэһиэй?

Запеканка

Састааба: 600 г эриллибит эт, 2 хортуоппуй, 2 помудуор, 2 эриэппэ луук, 150 г кытаанах сыыр, 3 улахан нь. барбекю соуһа, туус, мэлиллибит хара биэрэс, 4 улахан нь. майаныас.

Бастаан хортуоппуйбутун ууга буһарабыт. Эриллибит эккэ тууһу, туманы уонна барбекю соуһун эбэн буллуйабыт. Итиини тулуйар халыыпка эриллибит эппитин тэлгэтэ уурабыт, майаныаһынан сотобут.

Луугу чараастык төгүрүктүү кырбыыбыт уонна эппит үрдүгэр тарбатабыт. Эрдэттэн буһарбыт хортуппуйбутун төгүрүктүү кырбастыыбыт уонна эппит, луукпут үрдүгэр тарбата уурабыт. Ити кэнниттэн запеканкабытын духуопкаба угабыт. Чаас аңаарынан хостоон баран, үрдүгэр быһыллыбыт помудуору, түөркэлэммит сыыры уурабыт. Онтон сыыра ууллуор диэри төттөрү духуопкаба уган туруора түһэбит.

Быар алаадьыта

Састааба: 300 г ынах быара, 1 сымыыт, 1 улахан нь. бурдук, 1 болгарскай биэрэс, 2 помудуор, 1 эриэппэ луук, 1 улахан нь. майаныас, сыыр, туус, биэрэс, чосунуок, күөх луук.

Быарбытын мясорубканан эрийэбит. Бурдугу, майаныаһы, сымыыты кутан тиэстэ онгоробут, тууһубут, биэрэстиибит. Алаадьы курдук быһыылаах онгороот, арыынан соппут духуопкабыт лииһигэр уурталыыбыт. Үрдүгэр ыһаарыламмыт лууктаах болгарскай биэрэһи, күөх луугу, чосунуогу кутабыт уонна төгүрүктүү быһыллыбыт помудуору, түөркэлэммит сыыры уурабыт. Духуопкаба 15–20 мүн. буһарабыт.

Сакалаат туорт

Тиэстэ састааба: 2 улахан нь. какао бороһуога, 50 мл мас арыыта, 100 мл үүт, 1,5 ыстакаан бурдук, 1 ыстакаан саахар, 1 сымыыт, 1 улахан нь. тиэстэ көбүтөр (разрыхлитель), ньуоска аңаара суода, 100 мл оргуйа турар уу.

Кириэмнэ: 300 мл сгущенка, 1 улахан нь. какао бороһуога, 200 г ынах арыыта.

Киэргэтиигэ: 50 г “Трюфель” сакалаат-кэмпизт.

Сымыыты саахары кытары мииксэринэн ытыйабыт, салгыы мас арыытын кутан биэрэбит. Бурдугу, какаоны, суоданы, тиэстэ көбүтэри холбуубут. Тиэстэбэ үүт кутабыт. Буллуйа-буллуйа, бэлэмнээбит маассабытын бытааннык кутабыт. Ол кэннэ оргуйа турар уу кутабыт уонна түргэнник буллуйабыт. Салгыы 20 см диаметрдаах иһиккэ кутабыт. Иһит түгэбин арыынан сыбыыбыт эбэтэр анал кумаабы тэлгибит. 200 кыраадыстаах духуопкаба сөп буолуор диэри буһарабыт (40 мүнүүтэ кэринэ).

Буспутун-сиикэйин испиискэ маһын баттаан билиэххэ сөп. Бискибити тэһэ астааха, кураанах буоллабына – ас буспут. Сакалаат-бискибити сэрэнэн остуолга уурабыт уонна 2 – 3 чааска үллэрэн быһабыт. Арыыны, сгущенканы уонна какаоны мииксэринэн мэйийэн кириэм онгоробут. Кириэммитин кичэйэн сыбыыбыт уонна бэйэ бабатынан киэргэтэбит.

Гранаттаах салаат

Састааба: 400 г буспут эт, 300 г кэнсиэрбэлэммит обурсу, 1 сибизһэй обурсу, 1 пекинскэй хаппыыста, гранат, сүөгэй (суох түгэнигэр майаныас), укуруоп, петрушка, туус-тума, хара биэрэс.

Бородуукталары уһун синнийгэс, күөх үүнээйилэри бытархай гына кырбыыбыт. Гранаты ыраастыыбыт. Барытын биэргэ холбоон буллуйабыт, тууһубут, биэрэстиибит. Гранат туораахтарынан киэргэтэбит.

Тиэстэлээх ойбоос

Састааба: 850 г ойбоос, 40 г уксуус, 20 г сыа, туус, биэрэс.

Тиэстэбэ: 280 г үүт, 200 г бурдук, 1 сымыыт, туус. Ойбоһу уңуобуттан араарабыт, кыратык эмити охсобут. Тууһубут, биэрэстиибит. 3 %-наах остолобуой уксууһунан ыстарабыт уонна 20 мүнүүтэ “сынньатабыт”.

Үүккэ сымыыт, бурдук, туус кутан кытаанах тиэстэни мэйийэбит. 100 кыраамнаах өлүүскэлэргэ үллэрэбит уонна дьобус лэппиэскэлэри тэнитэбит. Хас биирдии лэппиэскэ ортотугар биирдии кырбас эти уурабыт. Онтон хобордооххо икки өттүттэн кытархайдыгы өнгөнүөр диэри соркуойдуубут. Буспутун кэннэ көстөрүүлэбэ ууран баран, ыһаарылыыр кэмнэ тахсыбыт убаһаһы кутабыт уонна духуопкаба угабыт.

Шашлык маринада

Шашлык этэ маринадка сыттабына эрэ сымнабас, ураты амтаннаах буолар. Маринады араастаан онгоруохха сөп. Үксүн майаныаһынан, кетчубунан сотон, уксуустаан буһараллар. Ол куртахха куһаҕаннык дьайар. Онон эти сымнаттар эрэри, буортута суох маринады онгорор ордук.

Лүмүөннээх маринад

Бу – саамай чэпчэки онгоһуулаах маринад. Сибинньэ этин туустаан, тумалаан, лууктаан, оливковай арыылаан, лүмүөн аңаарын симэһинин кутан баран, икки чаас устата сытыара түһэбит. Лүмүөн эти сымнаттар.

Кивилээх маринад

Киви эти сымнаттар (ол эрэри куурусса этигэр барсыбатын учуоттуур наада). 1 киилэ эти туустаан, биэрэстээн баран, хас да чаас халадыынныкка сытыарабыт. Буһарыаххыт 30 мүнүүтэ иннинэ таһааран, 2–3 илдьирийбит кивини эбэбит. Эт кытанах буоллабына, өссө эбии 1 чаас сытыарыахха сөп.

Имбиірдээх маринад

Куурусса, сибинньэ, ынах этигэр туттуохха сөп. 1 киилэ эккэ туус, биэрэс, 2 нь. суойа соуһа, 3 чосунуок, сөбүн көрөн имбиір наада. Маны таһынан маринады терияки соустан, чэйтэн, кыбаастан, пибэттэн, гаастаах минеральной утахтан, суораттан, о.д.а. онгоруохха сөп.

Өстүөкүлэ, керамика иһиттэргэ онгорор ордук.

Черникалаах бөрцөк

5 киһиэхэ тиэстэбэ: 200 г ынах арыыта, 1 ыстакаан саахар, 300 г бурдук, 5 улахан нь. сүөгэй, 1 кыра нь. тиэстэни сахсатар.

Начыынкагыгар: 400 г издьэгэй (творог), 2 устуука сымыыт, 200 г сүөгэй, 1 кыра бакыат ваниль саахара, 1 ыстакаан черника.

Бурдукка саахары, бурдук сахсатары кутан баран, буллуйабыт. Онтон арыыбытын кутан буллуйабыт. Сүөгэйдиит. Бытарыыт ордугун туора ууран кэбиһэбит (үрдүгэр табыгынатаахпыт). Үрдүк иһиккэ уган модьобо онгоробут. Издьэгэбитин саахардаан, ваниллаан, сүөгэйдээн, сымыыт уоһабын кутан баран, мииксэргэ (комбайнга) эрийтэрит. Сымыытын үрүнгүн күүгөн буолуор диэри ытыйабыт. Ол кэннэ мииксэргэ ытыйыт издьэгэйдээх састааптыгар кутан буллуйабыт. Тиэстэбэ начыынкабыт аңаарын уурабыт, ол кэннэ – отоммутун. Ити курдук араҕалаан толоробут. Үрдүгэр били бурдукпут бытархайын табыгынатабыт. Итийэн турар духуопкаба 180–200 кыраадыска 50–60 мүнүүтэ буһарабыт. Бөрүөк түһөн хаалбатын диэн, духуопканы арааран баран, 20 мүнүүтэ иһигэр туруора түһэбит.

Татаардыы бэрэски

Тиэстэбэ: эриллибит эт, хортуоппуй, 1 сымыыт, 1/2 кыра нь. суода, 1 улахан нь. мас арыыта, үүт (суорат), туус, хара биэрэс, эриэппэ луук (кубиктыы быһыллыбыт).

Тиэстэни мэйийэбит. Чараас гына тэнитэбит, үс мундук эбэтэр төгүрүк гына быһабыт. Үс мундук (төгүрүк) тиэстэ ортотугар 1 ньуоска фаршы кутабыт, тиэстэни үөһэ өттө аһаас хаалар гына хам тутан бэйэ бэйэтигэр сыһыарабыт. Итии духуопкаба уган буһарабыт.

Фольгаба сууламмыт эт

Фольгаба эти түөрт мундуктуу чараас собустук кырбаан уурабыт. Тууһубут, тумалыыбыт. Үрдүгэр сөбүлүүргүнэн, лимон өлүүскэтин, оливканы, майаныаһы ууруохха сөп. Фольгабытын уу бычалыйбат гына үөһэ өттүгэр баанчыктыы туттаран кэбиһэбит. Духуопкаба 40-ча мүн. буһара уурабыт.

Икки этээстээх хинкали

Састааба тиэстэбэ: 2 сымыыт, 200 мл уу, 1 кыра нь. туус, бурдук (төһөнү ыларынан).

Начыынкаба: 500 г эриллибит эт, 1 луук, 3 өлүү чосунуок, туус-тума, биэрэс, сибизһэй укуруоп, петрушка (суох буоллабына, хатарыллыбыт да барсар).

Ууга сымыыты кутан буллуйабыт, тууһубут. Төһө бурдугу ыларынан кутабыт. Тиэстэ сымнабас эрэри, киһи илиитигэр сыстаннаабат буолуохтаах. Сотторунан бүрүйэн, чаас аңаара “сынньаната” уурабыт.

Бу кэмнэ начыынканы бэлэмниибит. Эриллибит эккэ бытархай гына кырбааммыт луугу, чосунуогу кутабыт. Тууһу, биэрэһи, күөх от эбилигин кутан баран, аннытан түөрэ хаһан буллуйабыт. Хоччорхой буолууһу дии санаатаххытына, кыратык уу кутан биэриэххитин сөп.

Тиэстэни чараас гына тэнитэн баран, орто кээмэйдээх бүлүүһү ууран төгүрүктэри быһабыт. Биір хинкалига икки төгүрүк наада. Үрдүкү сытарын 2 см диаметрдаах гына хайабаастыыбыт. Иккиэннэрин кытыларынан холбуубут. Хайабаһа суох төгүрүк үрдүгэр сөбүн көрөн эт уурабыт. Эргитэн баран, аллара сытар төгүрүгү хайабаһынан тизэрэн таһаарабыт. Эмиэ эти уурабыт. Тиэстэни үрүт-үрдүгэр кумуччу тутан холбуубут. Икки этээстээх тотоюу да тотоюу хинкали бэлэм буолла. Манна сүрүнэ тиэстэ табыллыан наада. Сыстаннаас буоллабына, хинкали ойуута кыайан тахсыа суоҕа.

Паарга буһарабыт. Ол кыаллыбат буоллабына, ынах арыытыгар соркуойдуу түһөн баран, уу кутан, хаппахтаах хобордооххо буһарыахха эмиэ сөп.

Хомуйан бэлэмнээтэ Диана КЛЕПАНДИНА.

Бастакы кулун атах культууратын саџанааџы көмүү (XVI үйэ)

(И.Д. Новгородов төрөөбүтэ 125 сылыгар ананар)

Быйыл балаџан ыйын 2 күнүгэр Ем. Ярославскай аатынан Саха кыраайы үөрэтэр түмэлигэр олобун, үлэтин анаабыт, Саха АССР уонна РСФСР культууратын үтүөлээх үлэһитэ Иван Дмитриевич Новгородов төрөөбүтэ 125 сылын туолар. Кини салайан үлэлиир кэмигэр түмэл, чэхчы, саха XVII–XVIII үйэлэрдээџи олобун билии-көрүү киинэ буолбута.

Иван Дмитриевич Новгородов – саха билли-лээх археолога, кыраайы үөрэтээччи, этнограф, түмэл үлэһитэ. 1933 сылтан саџалаан олобун тинэх күннэригэр диэри Ем. Ярославскай аатынан саха түмэлигэр үлэлээбитэ. Аџа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии кэмигэр түмэли салай-быта. Кини Саха судаарыстыбаннай универси-тетын бүтэрбитэ. Москубаџа Хотугулуу-Илинги норуоттан билим-чинчийэр институттарыгар аспирантураџа үөрэммитэ.

Олобун саха омук XVII–IX духуобунай-маты-рыяалынай культууратын үөрэтиигэ анаабыта. Онно сыһыаннаах билим үлэлэрин бэлэмнээ-битэ.

1930–1950-с сылларга Саха кыра-айы үөрэтэр түмэлэ киин улуустарга XVII–XVIII үйэтээџи номоххо кэпсэнэр бас-көс дьон көмүүлэрин археология хаһыыларынан чинчийбитэ. Сүрүн соруктара – түмэл пуондатын араас былыргы таңаһынан, малынан-салы-нан, кизгэлинэн, малынан байытаары. Эбии сорук – археология хаһыылары ытыллар сиригэр олохтоохторго абааһы уонна араас киһи дыксинэр көстүүлэрэ суобун быһаарыахтаахтар, кэпсиэхтээхтэр (проведение атеисти-ческого воспитания).

1938 сыллаахха Чурапчы оройу-онун олохтообо Гуляев Михаил Ни-колаевич (45 саастаах киһи) Төлөй нэһилиэгэр Улуу Сыһыы диэн сиргэ XVIII үйэџэ олорбут Баадья (Бадьян) Баай көмүүтүн сирдээн, ыйан биэрбит. Археология хаһыытын И.Д. Новгоро-дов сурукка бэлиэтээбит: «На глубине 76–90 см лежит гроб-колода (куорчах), покрытый 2 слоем бересты из-под урасы» (НА РС (Я) Ф. 1413. Оп.1. Д. 11. Л.1–14). Таңаһын-сабын суруй-бутун көтүтэбин. Суруйуу соругар сөп түбэхэр чэхчылары эрэ бэлиэтибин. Мал-сал өттүттэн: «На правой стороне гроба помещен медный котелок вверх дном. За голенищами правой ноги, на тыльной стороне, вложена медная трубка, кисет из пузыря и в нем накро-шенный табак», – диэн (онно, Л. 6–7). Дьикти, Бадьян Баай алтан олгуйда-ах, табахтаах уонна хамсалаах эрэ. Дьингэр, XVIII үйэтээџи саха баайдарын көмүүлэрэ уустук ис мас тутуутунан уонна араас мал-сал элбэбинэн ура-тылаах буолааччы. Арааһа, М.Н. Гуляев көннөрү, кэлинги собус көмүүнү (XVIII үйэ бүтүүтэ–XIX сабаланыта), ыйан биэрбит быһыылаах.

Ат (сылгы) көмүүтүн булар уустуга суох: иин омооно улаханын иһин. Ол да иһин буолуо, Баадья Баай көмүүтүттэн 23 м арбаа диэки ат көмүүтүн хаһа сылдьан дьикти көмүүнү булбуттар: «На глубине 45–55 см гроб из мелких жер-динок с корой. Гроб покрыт 2 слоями бересты. Труп завернут в бересту... костяк лежит на левом боку. По правую руку – разрушенный лук и 5 стрел в колчане. Узор бересты из-под урасы имеет особенный вид. По-видимому, это был несчастный раб своего госпо-дина, заживо погребенный одновре-менно со своим владыкой» (НА РС (Я) ф.1407. Оп. 1. Д. 43. Л. 9–14).

И.Д. Новгородов «кулут» көмүүтүн булбутун ханнык чэхчыларга олобуран быһаарарый?:

• “... сруб из жердин, даже не очи-щенных от коры” (НА РС (Я). Ф. 1407. Оп. 1. Д. 43) – өлүк социальной статуһа намыһабын ыйар курдук санаа;

• киһи өлүгэ ойбоһунан токуучу сы-тарын И.Д. Новгородов “тыыннаахтыы көмүллүбүт кулут” (заживо погребенный

раб) курдук быһаарар [Новгородов, 1955. – С. 155].

Билинги археология хаһыыларын чэхчыларыгар олобуран ырытан көрдөххө, И.Д. Новгородов уонна кини дьоно атын былыргы киһи көмүүтүн булбуттар. Ону маннык төрүттэргэ олобуран быһаарабын;

• саңа хаһыллыбыт көмүү диригэ 45–55 см. Ити – XV–XVI үйэтээџи көмүүлэр ураты бэлиэлэрэ (1-кы хаар-тыска), (отличительные признаки);

• И.Д. Новгородов хатырыктаах тэбиэџи уонна ойбоһунан сытар өлүгү саңа көрөр буолан, «кулут көмүллүбүт» диэн быһаарар. Кэлинги археология хаһыыларыгар хатырыктаммат ис мас кизгэник тэнийэ сылдьыбыта билиннэ (2-с, 3-с хаартыскалар);

• чычаас иингэ (45–55 см) хайдах даџаны кулуту тыыннаахтыы көмөр кы-аллыбат, оттон боротокуолга кэлгийии уонна быа туһунан суруллубат;

• “кулут” диэн суруйар өлүктэрэ тойонуттан 23 хамыылаах сиргэ (арбаа диэки) сытар. Көмүүгэ ыраах – тэйтэр, чугас – чугаһатар өйдөбүлү үөскэтэр. “Кулут” тойонун аттыгар харайыллы-ахтаах;

• “кулут” көмүүтүгэр ох саа уонна 5 оноџос кэһэххэ угуллубута – көннөрү көңүл киһи өлүгүн харайыы бэлиэтэ. Хайдах кулуту киһини өлөрөр сэптээн харайыахтаахтарый?;

• “кулут” көмүүтүгэр, тойонунааџар элбэх туос туттуллубут: тэбиэх икки хос туос сабыылаах, киһи өлүгэ туоска суу-ламмыт, туос оһуора ураты оңоһуулаах (имеет особенный вид). Эмиэ атын киһи көмүүтэ буоларын быһаарар бэлиэлэр;

• XVIII үйэџэ ыраахтааџы былааһа кулуту көмүүнү букатыннаахтык тохтоп-пута: “... таких суеверных, яко дерзких убийцов, к ответу позвали и наказы-вали действительно” [Иванов, 1978. – С. 77]. Чэхчы эбитэ буоллар, Баадья Баай былаас иннигэр эппиэттиэхтээх, ол туһунан кэпсэммэт уонна сурукка тиһилибэтэх;

• номоххо Баадья Баай (Бадьян) “кулуттаах көмүллүбүтүн” туһунан кэп-сэммэтин И.Д. Новгородов билинэр: «К сожалению, никаких преданий о том, что в одно время с Бадиным был погре-бен и его раб, пока не зафиксировано» [Новгородов, 1955. – С. 155].

Иннэе гынан, ырытыбытын түмүктүөххэ. 1938 с. И.Д. Новгородов салайааччылаах Саха кыраайы үөрэтэр түмэлин үлэһиттэрэ Чурапчы оройуонун Төлөй нэһилиэгэр Улуу Сыһыыга Баадья Баай көмүүтүн чинчийэн баран, арбаа диэки 23 хаамыылаах сиргэ көмүллүбүт ат аттыгар XVI үйэтээџи киһи көмүүтүн булбуттар эбит. Дьингэнэн, ити саңа археология булумнуута, ситиһии бу-олар. Оччолорго, 1930–1950-с сыл-ларга, оннооџор 1970-с сылларга, көмүү кэмин быһаарарга радиоуглерод үрэллиитинэн ырыналааһын эбэтэр мас

Дьүһүлээн көмүүтэ.
XV үйэ, Чурапчы улууџа

Хатырыктаах мастарынан холбо.
XV үйэ, Чурапчы улууџа

Табалаах, XV үйэтээџи көмүү

сааһынан быһаарыы (дендрология) ыы-тыллыбат этэ. Аны, атын көмүүлэри кыт-та тэҥнээн көрөр кыахтара эмиэ суох. Былыргы буолан, XVII–XVIII үйэтээџи көмүүлэртэн уратылаах.

Хомойуох иһин, Улуу Сыһыыга 1938 сыллаахха булутлубут XVI үйэтээџи көмүүнү бу күнүгэ диэри билинги сорох саха этнографтара араас билим таһымнаах суруйууларга “кулут көмүүтэ” диэн сигэнэллэрэ сүөргү.

1976–1985 сс. СГУ археологиче-скай-этнографической эспэдииссийэ-тэ, кэлин усторууа билимин дуокта-ра, профессор буолбут А.И. Гоголев салалтатынан, киин Саха сириҥ киин

оройуоннарыгар былыр сылгылаах уонна хороџор муостаах сүөһүлээх дьон олобун археологической хаһыыларынан булан чинчийбитэ. Радиоуглерод ырыҥалааһынын, дьон олоџо XIV–XVI үйэлэри хабар. Бастакы хаһыллыбыт сир аатынан “кулун атах культуурата” диэн билим эйгэтигэр тарбаммыта.

Бу кулун атах культууратын кэмигэр олорон ааспыт киһи өлүгүн 1938 с. аан бастагынан И.Д. Новгородов уонна кини үлэһиттэрэ булбуттар эбит.

**Быдылыкы Баһылай,
Саха түмэлин үлэһитэ.**

Чурапчы томторун устуоруйатыгар аата-суола көмүс буукубанан суруллар

Олоххо туох кэрэ-сырдык буолара, кыайыы-хотуу кэлэрэ, уйгу-быйан олохтоно-ро барыта хас биирдии киһи дьону, олобу таптырыттан, өйүн-санаатын өркөнүнэн, бачымынан ситиһиллэр дии саныбын. «Тапта – олох төрдө» дииллэр. Күн аайы олох бары үөрүүтэ таптыыр сүрэх дьулурунун айыллар. Таптыыр сүрэхинэн уран тыл айыллар, кэрэ оҕоһук күн сириг көрөр, таптыыр сүрэхинэн улуу кыайыы ситиһиллэр, тапталтан күн сирэ, киһи аймах кэрэтиэр. Бу Орто туруу-бараан дойдуга улахан тапталынан олонор ааспыт киһи олохун суола сулус курдук чабылхай, дьон-сэргэ санаатыттан сүппэт. Сүрэхин итии төлөнүн бүтүннүү үөрэнээччилэригэр, кинилэр инники кэскиллэригэр анаабыт, табаарыһын ыратын олоххо киллэрэргэ бары күүһүн биэрбит киһинэн диригник ытыктыыр киһибин, **учууталбын, Чурапчытаабы интэринээт-оскуола дириэктэрин үлэлээбит Алексей Спиридонович Шадрины аабабын.**

Эдэр-сэнэх ыал Шадриннар

“С.И. Жирков интэринээт-эппит дириэктэринэн үлэли олонор, хаан быраата Алексей Спиридонович Шадрины, Булунҥа үлэли олордобуна, бачака суруйсан, бэйэтин миэстэтин туран биэрэн ыгыран ылбыта” диэн кэпсииллэр. Булун Күһүрүгэр А.С. Шадрин эмиз суолун-иһин хаалларан кэлбитин үөрэнээччилэрэ билингнээһингэ диэри араадыһанан, хаһыатынан ахталларын үөрэ истээччибин, аабааччыбын. Арай биһиги Чурапчытаабы интэринээт-оскуолабытыгар үлэлээбитэ биһрдэ да ахтыллыбатыттан сонньуйабын. Ол иһин кини үлэлээбит кэмнэригэр – биһиги оҕо оскуола сааспытыгар – тугу өйдөөн хаалбыппын, туох үлэ барбытын суруйуохпун бабарабын.

Интэринээппитигэр Шадриннар – эдэр сонун ыал дьон – кэлиилэрэ умнуллубат. Иккиэн үрдүк үөрэхтээх, киэн билиилээх-көрүүлээх, тагна-симэнэ, тутта-хапта сылдьардыын ураты дьон кэлбиттэрэ. Оччолорго учууталларбыт бары кэриэтэ орто анал үөрэхтээхтэрэ. Кинилэр кэлбитэрин кэннэ сорох эр дьон учууталлар кэтэхтэн үөрэнэн, СГУ-ну бүтэрбиттэрэ.

Алексей Спиридонович Ленинград куорат Герцен аатынан пединституту туйгунук үөрэнэн бүтэрбит этэ. Бастаан кэлбитигэр угуобунан улаханан соһуппута. Дьонго, оболорго

сымнабас сыһыана бастакы күннэриттэн биллибитэ. Үлэлээбитин туханы биһрдэ киһиэхэ куолаһын улаатынарбатах буолуохтаах. Тас көстүүтүттэн, болҕомтолоох көрүүтүттэн күүстээх, киһи эрэнэр киһитэ буоларын оҕо сүрэхэ чопчу сэрэйэрэ. Тугу эмэ хайгыы көрбүтүн эбэтэр сөбүлээбэтэбин сирэйин уонна куолаһын биллэр-билибэт уларыһытыттан арааран билиэххэ сөбө. Эр киһилии аҕыйах сангалаах, сөҥ куоластаах киһи этэ. Дьону кытары сатаан кэпсэтэрэ, киэн далааһыннаахтык толкуйдуура. Бастаан кэлээт, араас тутуу матырыйаалын, үлэлиир тизхиникэни булан, оскуола материальной-технической базатын ханатар субюотунньуктары тэрийэн барбытыттан көстүбүтэ. Онно бэйэтэ тэбис-тэһнэ үлэлээн, үөрэнээччилэргэ холобур буолара, дьону көбүлүүрү. Сотору төрөппүттэрбит, нэһилиэннэ олус убаастыыр киһитэ, оскуолабыт дириэктэрэ буолбута.

Ирина Степановна Шадрина – оскуолабытыгар дьахталлартан бастакы үрдүк үөрэхтээх учуутал. Ленинградтаабы педуниверситеты бүтэрбит этэ. Ньурбаттан төрүттээх буолан сымнаастык, оргууй унаарытан саҥарара, олус кэрэтик таннара. Уруокка бириэмэ ортобуна, сылдыбыт сирдэрин, куораттарын кэпсиэр олус интэриэһинэйэ.

Биһрдэ саҥа тутуу суоҕа

Билигин “Алексей Спиридонович биһиги томторбуттар үлэли кэлбэтэ буоллар, кини туруорсуутунан успуорт оскуола аһыллан, билингни курдук сайдан, Саха сирэ үс олимпийскай чөмпүйүннээх буолуо, дойду кыра дэриэбинэтигэр үрдүк үөрэх кыһата аһыллыа этэ дуо?” диэн, бэйэбэр ыйытык бэриннэхпинэ, «арааһа, суох буолуохтаах» диэн тахсар. Тоҕо диэтэххэ, бастатан туран, оскуола материальной-технической базата хайдаба сүрүн оруолу оонньуур эбит.

А.С. Шадрин кэлиэн иннинэ интэринээппитигэр биһрдэ саҥа тутуу суоҕа. Барыта Чурапчытаабы педучилище эргэ дьыэлэрэ этилэр, учууталларга олорор дьыэ олох тийбэтэ. Биһиги олорор уопсай дьыэбит кыбартыырата икки хостоох курдуга да, биһрдэ хоһугар наар сулумах учууталлары дьукаах ыларбыт. Алексей Спиридонович барыта холбоон уон сыл таһаарылаахтык, киһи харабар бырабыллардык, томтор хас биһрдии олохтообун өйүгэр-санаатыгар хааларды үлэлээн-хамсаан ааспытта.

Чурапчыбыт үрдүкү былааһа дириэктэрит үлэтин түмүгүн бэлиэти көрөн, 1967–70 сс. райсовет солбуйааччы бэрэсэдээтэлинэн үлэбэ ылбыта. 1971 с. интэринээккэ төттөрү кэлэн, куоракка көһүр диэри үлэлээбитэ. Кини үлэлээбит кэмигэр туох тутуулар ытыллыбыттарын суруйуом:

- бастатан туран, үлэһиттэргэ олорор дьыэ тийбэтинэн, уопсай дьыэ тутуутун сабалаабыта. Бастакы 4 кыбартыыраалаах дьыэ күөл үрдүнэн дэриэбинэ илин өттүгэр тутуллубута. Иккис эмиз итинник дьыэ дэриэбинэбит ортотугар, хортуоппуй бадыбаалын арбаа өттүгэр турбута. Таарыйа бадыбаалы абыннаахха, сири 2–3

миэтэрэ дириг гына хаһан, ытыыстаан, түһүмэх-түһүмэх икки ардыларыгар быыстаан, уһун субурба гына тутуллубут тутуу этэ. Собуруу өттүгэр сыһыары кыра дьыэлээбэ. Бу дьыэбэ олоро сылдыбытытара: Рязанскайдар, Попова Матырыастаах, Чепалова Анна Уйбаанныын. Сиргэ тимирдэн тутуллубут бу дьыэнэн овощехранилищеба кирииллэрэ;

- салгы 150 оҕо биһрдэ киһирэн аһаан тахсар остолобуойа тутуллубута. Бу остолобуой акылаата дэриэбинэбитигэр бастакынан сыбаайаба түспүтэ. Ол дьааматын барытын тимир күрдэбинэн, хойгуонан хаһаллара. Сүрдээх ыарахан үлэ эбит, билигин санаатахха. Маны Чурапчы тутуутун биригээдэтэ тутпуга;

- күөл үрдүнэн оболор олорор 2 уопсайдара: 5-с, 6-с куорпустар дэнэллэрэ. Эмиэ Чурапчы тутуутун биригээдэтэ дьэндэтэн таһаарбыта;

- бастакы 2 этээстээх успуорт саалата оскуола улахан кылааһын оболоро, олохтоох дьон кыттыылаах тутуллубута. Маһын кэрдиитин оскуола Диринг Күөл диэн сиргэ дэлээнэлээх этэ, онно уһун кэмгэ Брызгаев диэн туруу үлэһит киһи 3–4 үлэһитиин оскуола остолобуойун уонна хочуолунайдары оттук маһынан хааччылан олороллоро. Брызгаев Баһылай обонньордоох утары уһун уопсайга олоро сылдыбыта. Кэрдилибит маһы тыраахтарынан Иннокентий Пермяков, Андрей Матвеев киллэрэн биэрэллэрэ. Маһын хатырыктааһынга Е.И. Кривошапкин уолунуун Ванялыын биһрдии маһын 5-тии харчыга кэпсэтэн үлэлээбиттэрэ. Тутуу маастарынан Е.Т. Оконешников, сыбаарсыгынан Е.П. Собакин этилэрэ;

- 2 этээстээх учууталлар уопсай дьыэлэрэ;

- илингни эргэ гараас онугар тизхиникэ барыта киһирэр улахан гарааһа;

- саҥа баанньык, аҥаара прачечнай этэ;

- арбаа күрүө кытыытынан икки уһун субурба сарайдар. Интэринээт хаһаайыстыбаннай малларын уураарга диэн хаптаһынынан оҕоһуллубуттара. Кулууп өрөмүөнүн кэмигэр киһини онно көрдөрөллөрө;

- эргэ оскуолабытыгар арбаа өттүнэн ичигэс туалет;

- оболор таҥастарын уура ыскалат (кастелянский). Иһэ долбуурдаах, соннору ыйыыр биэсэлкэлээх. Илья Ильич булуустаах ампаарын хоту диэки өттүгэр тутуллубута;

- эргэ оскуолабытыгар бастакы хочуолунай;

- 5-с, 6-с куорпустарга анаан, арбаа 7-с куорпус кэннигэр уопсай дьыэ баарын көтүрэн, иккис хочуолунайбыт тутуллубута. Сири 2–3 миэтэрэ дириг гына хаһан, сиргэ тимирдэн тутпугтара;

- онтон, дьэ, 220 оҕо үөрэнэр саҥа оскуолабыт тутуллубута. Бу оскуола эмиз сыбаайа үрдүгэр тутуллубута, күн бүгүнгэ диэри турар. Оболор улахан дьону кытта күргүөмнээхтик биһрдэ үлэлээн, оскуола түргэн баһайытык үлэбэ кирибитэ;

- Алексей Спиридонович 1972 с. төттөрү интэринээккэ кэлэн, квартальной хочуолунай кырабаһыттан эбии тутуу (пристрой) туттарбыта:

4 универсальной оҕоһтоох, үлэһиттэрэ сынньанар хостоох гына. Тутуу шефпит «Якут-тяжстрой» тэрилтэ көмөтүнэн олоххо кирибитэ: буруус мас биэрэн уонна үлэһиттэрин, бүрээт киһитин, көмөбө ытан. Ол киһи уолунуун уонна үс олохтоох киһи тутпугтара. Хочуолунайга кэккэлэһэ, абарыйа буолар түбэлтэтигэр диэн, дизельнэй будка туруорбуттара. Күһүн хочуолунайтан эбийиэктэргэ барар турбаларга, хаптаһынын долборук курдук хайыы онорбуттарыгар, оболор наһыйлканан эпиилкэ таспыттара. Теплотрасса турбата ханан арахсар сирдэригэр 3–4 ампаардыы сруб оҕоһуллубут этэ, үөһэ өттүнэн ааннардаах гына. Ити барыта сылааһы сүтэрбэт сыалтан оччотообу матырыйаалынан этэ.

Алексей Спиридонович бу тутууларын олох кылгас болдьоххо – 4 сыл иһигэр – барытын үлэбэ киллэрбитэ. Билигин санаан, сөбөбүн эрэ. Оччолорго кырааска диэн суоҕун кэриэтэ этэ, атын тутуу матырыйаалын түһүмэн этэ да барбаккын. Түһүмэн тааһа алдьаннабына, ону абырахтыырга кыра лоскуй таас көһүннэбинэ үөрүү буолара. Дьэ, бу буолар ис иһиттэн салайар үлэбэ ананан төрөөбүт киһи диэн. Кэпсэтиитин, дьонго сыһыанын табара. Алексей Спиридонович интэринээт-оскуоланы салайар кэмигэр нэһилиэннэ наһаа түмсүүлээхтик, өрө күүрүүлээхтик үлэлээбитэ – ол киһи бэйэтин үтүө хаачыстыбатынан дьону биһрд өйгө-санааба түмүүтүттэн табыстаба.

Шефтэһини киллэрбитэ

Алексей Спиридонович олохтообут биһрд үтүө үгэһинэн “шефство” диэни киллэрбитэ буолар. Биһиэхэ оннук тэрилтэнэн **Дьокуускай куораттыт тутта сылдьар «Якутжстрой»** буолбута.

Оскуолабыт бастакы лингвист-суруйааччы С.А. Новгородов аатын сүгэрэ. Инньэ гынан, **1966 с. олунньу 13 күнүттэн – суруйааччы төрөөбүт күнүттэн ыла – «За честь школы»** диэн **оскуола выпускниктары күннэрэ олохтоммута**. Бу күн оскуолабытыгар улахан бырааһыннык ытыллыра. Кулууп, оскуола муосталарыгар доруоска тэлгэнэн, түһүкүтэригэр остуора ыйанан, тизмэнэн истиэнэ хаһыаттара тахсан, таҥас-сап сууйулан, өтүүктэнэн оҕосту бөбө буолааччыбыт. Бу бырааһынныкпытыгар куораттан шефтэрибит бэлэх бөбөлөөх кэлэннэр, кылаас чаастарыгар сылдьаллара, үлэ маяктарын көрсөбүт уонна үлэһиттэргэ, үчүгэй үөрэхтээх оболорго кыраамата туттаран үөрдэллэрэ-көтүтэллэрэ. Интэринээккэ бэлэхтэрэ даһаны киһи сөбөр бэлэхтэрэ буолааччы. Мин өйдүүрбүнэн, икки тыраахтар биһрдиттэрэ, ГАЗ-53 массыына, оболорго таҥас-сап, атах таһаһа, оскуола тээбириннэрэ уонна 3 МАЗ массыыналары толору тимир турбалары, кырааскалары, тутууга аналлаах араас тээбирини аҕалбытара. МАЗ массыыналар улахан-нарын онно көрөн сөхпүппүн өйдүүбүн. **Шефтэрибит 1968 сылтан ыла оболору куоракка киллэрэн, хамнастан үлэлэтэр буолбуттара.** Оболор ордук штуркатур-маляр

идэтин баһылаабытара. 1969 с. 5-с, 6-с куорпустар истиэнэ-элэрин бэйэлэрэ штуркатуркалаан кэбиспиттэрэ (ол кэмгэ дириэктэрит В.Ф. Ермолаев этэ).

Алексей Шадрин улуу тириэһэр Дмитрий Коркинныын – биһрд ситимгэ

Алексей Спиридонович Д.П. Коркины ыгыран аҕалан, биһрдэ үлэлиэхтэриттэн ыла томторбут тутуунан өрөгөйдөөн туран сайдыбыта. Үөрэнэр сылларбытыгар тутуук уолаттарбыт «выезд» диэн ааттаан собуруу барыталыыр буолбуттара. Бастаан улахан кылаас уолаттара, 1-кы выпусктар, бары даһаны улахан тутуук буолталаабытара. Рома Дмитриев, Володя Андросов, Рома Неустроев, Сахаачча уо.д.а. Кэлин биһиги кылааспыт уолаттара барыталыыр буолбуттара. Сорох уолаттар ыйы-ыйынан спортан спортка сылдьан кэллэлэрэ. Биһиги кылаас олимпийскай чөмпүйүн Байбал Пинигининэн киэн туттабыт. Оччолорго **үөрэх министиэриэ Н.И. Шарин, успуорт салайааччыта А.Е. Алексеев, оройуонммут салайааччылары И.П. Листиков, Р.Р. Бурнашев** кэлэллэригэр-баралларыгар күүс-көмө буолааччылар.

Онон, Д.П. Коркин үлэтэ тахсылаах буоларыгар, материальной базатын тэрийбит, успуорт саалаларын туттарбыт, оболор кэлэр-барар үптэрин булан-талан хааччыбыт киһинэн дириэктэрибит Алексей Спиридонович Шадрин буолар. Оройуон сэбиэтигэр үлэли киһирэн баран, успуорт оскуоланы тийбэр тийэ туруорсан астарбыта.

Оскуола материальной-технической базата бэлэмнэнэн, оройуоннартан тутууга дьобурдаах оболор сүүмэрдэнэн, биһрд сиргэ түмүллэн, дьаныардаах үлэ түмүгүнэн олимпийскай чөмпүйүннэр тахсыбытара.

Алексей Спиридонович Шадрин диэн интэринээппит томторун устуоруйатыгар көмүс буукубанан суруллар уһуллчулаах үлэһит киһи кэлэн ааспытын умнумуобун. Кини үтүө аата Д.П. Коркин аатын кытта сэргэ тутуулан ааттаныахтаах дии саныбын.

С и з н н э р г э “ ч у л у у эһэлэринэн киэн туттан, киниэхэ майгыныыр дьулуурдаах, киэн аартыктаах дьон буоллуннар” диэн баһабын тизэрдэбин.

Чурапчытаабы успуорт интэринээт-оскуола дьоллоох дьылбатыгар, элбэх тутууну ытан, өркөн өйүн-сүрэхин ыччат кэскилигэр туһаайан, Ленинградтаабы устудьуон доһоро Д.П. Коркины оскуолатыгар ыгыран ылан, сүдү кыайыларга модун акылаат түһэрбит, сулуустаах суолу тэлэйэ аспыт үтүөкэн киһибит, сатабыллаах салайааччыбыт Алексей Спиридонович Шадрин аата үйэлэргэ ааттаннан, үлэһит киһи кэрэ мөссүөнэ үүнэр ыччаты үтүө суолга угуйа-ыгыра турдун.

Ольга Афанасьевна КОРЯКИНА, СӨ фармацевтичэскай туйгуна, интэринээт-оскуола урукку олохтообо.

"Дыгын ооньууларын" финалистара билиннэ

Аны сайын Үс Хатын маанылаах туонатыгар "Дыгын ооньуулар" ыһахчыттар сүрүн бобомтолорун тардара саарбахтамат. Икки күн тура тэбинэн, боотурдар кынаттаах кылыыларын кэтиэхпит, тутум эргийэн күлүмэхтэнэллэрин кыгастаһахпыт, хапсабай халбас хамсаныыларын сэргиихпит, сымара тааһы ким ыраах илдьэрин сөбөмахтайа көрүөхпүт.

Буулаба бухатыыр ньургун уолаттар күүстэрин-кыахтарын, түргэн, сымса хамсаныыларын үс өрүттээх күүстээх сүүмэргэ аастылар. Былырыннгы кыайыылаах Намтан Вячеслав Дьяконов кыттыбатынан си-бээстээн, "Дыгынга" 12 путевка барыта оонньонно. Аан мангай "Чөмпүйүөн куубагын" Уус Алдангга уонна сүүмэрдир түһүмэҕи Чурапчыга ыыттылар. Биир бастагынан "Дыгын" финалыгар кыттар быраабы Горнайтан – Дьулустан Ноговицын, Кэбээйиттэн – эдэр Артем Дья-

конов, Үөһээ Бүлүүттэн – Айсен Ботуев, Кэбээйиттэн Яков Дмитриев "Чөмпүйүөн куубагар" ылбытара. Иккис сүүмэри Амнаттан – Борис Сдвижков, Сунтаартан – Алексей Соколов, Ньурбаттан – Николай Обоев уонна Чурапчыттан Павел Друзьянов ааспыттара.

Онтон, дьэ, үһүс быһаарыылаах түһүмэххэ, Дьокуускайга, бу ааспыт нэдиэлэбэ "Дохсун" успуорт комплексыгар 27 боотур күөн көрүстэ. Олор истэригэр дьонго-сэргэбэ

номнуо биллэр спортсменнар Николай Матаннанов, Алексей Уваровский, Владимир Федоров, Давыд Колесов бааллара, ону сэргэ эдэр уолаттар холонон көрбүттэрэ. Сотору кэминэн киһи харабын үөрдэр кыахтаах боотурдар тыыллан-хабыллаан тахсыһылар. Икки күннээх тыганаһынаах киирсиигэ Ньурбаттан атах ооньуутугар успуорт маастара Валентин Афанасьев 33 м 75 см кыырайа көтөн, инники күөнгэ түстэ. Тутум эргииригэр Алексей Уваровский 65-тэ күлүмэхтэнэ эр-

гидэ. Мас тардыһытыгар Күөх Ньурба бухатыыра Владимир Федоров утарсааччыларыттан мастарын сулбу тардан ылла. Бастагы күн түмүгүнэн 2022 сыллаах "Дыгын" чөмпүйүөнэ Алексей Уваровский бастаата, Владимир Шологонов – иккис, Николай Матаннанов – үһүс, Александр Пшенников төрдүс истилэр.

Хаалбыт түөрт көрүнгэ кыттааччылар бастагынан куобагы, күһү, тиинги кырабы харахтарынан кыгастылар. Оунан ытыыга эдэрдэр үчүгэй көрдөрүүлэнилэр: Мэнгэттэн Арсен Федоров уонна Ньурбаттан Валентин Афанасьев 15-тии очукуолаах буолан, кыайыыны "перестрелкаба" быһаарыстылар. Ол түмүгэр Арсен оноһоо сытыы буолан биэрдэ. Хотугу многоборье бэрэстэбиитэлэ Алексей Созонов (Орто Халыма) саамай быһыйдара буолла. Саха дьоно интэриэһиргээн көрөр хапсабай түһүлгэтигэр бу да сырыыга Мэнгэттэн успуорт маастара Давыд Колесов барыларын сууллартаан, тэҥнээбин булбата. Манна дабатан суруйдаахха, эдэр кэскиллээх атлеттар күүстээх утарсыыны онгордулар. Бүтэһик көрүнгэ – 120 кг ыйааһыннаах кумахтаах куулу көтөбүүгэ Таатта талыы боотура Николай Матаннанов 140 м 70 см куулун илдьэн

уурда, Муоматтан Алексей Ефимов көрдөрүүтэ – 111 м 20 см, Давыд Колесов – 102 м 00 см.

Онон, дьэ, үһүс сүүмэр түмүгүнэн саамай элбэх киһи мустубут тыганаһынаах, эрий-сиилээх күрэбэр "Дыгын ооньууларын-2024" финалыгар Кэбээйиттэн Алексей Уваровский ыстаныыга – үһүс, тутумга – бастагы, маска – ахсыс, оунан ытыыга – сэттис, сүүрүүгэ – тохсус, хапсабайга – иккис, кумагы илдьиигэ төрдүс буолан, 34 кыайыы очукуолаах бастаата. 40-нүү очукуолаах Николай Матаннанов (Таатта), Тимофей Большаков (Сунтаар) 2–3-с буоллулар уонна кинилэртэн биир очукуонан хаалан, Владимир Шологонов (Үөһээ Бүлүү) төрдүс путевканы ылла. Санатар буоллаахха, былырын Уваровский ыһах эрэ иннинэ атабын эчэтэн, күрэхтэһииттэн туораан хаалбыта. Кини онугар бэрт суһаллык Сунтаар ыһахтарынан күннүү-күөнэхтии сылдьар Алексей Соколову ыгыран ылбыттар. Бу сырыыга Соколов кулун тутар ыйга Чурапчыга иккис буолан, путевкатын эрэллээхтик ылбыта. Инньэ гынан, кэтэһиилээх "Дыгын ооньууларын" добул түһүлгэтин бары кыттыылаахтара билин-нилэр.

Аны сайын Үс Хатынга көрсүөххэ диэри!

Гректин-римнин тустууга Арассыыйаттан бастагы кыһыл көмүс мэтээл

Комсомольск-на-Амуре куоракка грек-тин-римнин тустууга Арассыыйага U-23 бастыыр иһин киирсиигэ Саха сириг устуоруйатыгар аан мангай Амма Болугруттан төрүттээх Александр Андреев кыһыл көмүс мэтээли ажалла.

63 кг диэри Александр Алта-айтан Руслан Новрузовы, Москубаттан Алексей Никитини, финал аҥаарыгар Свердловскайтан Ар-тём Ковчишины кыайа-хото тут-та. Быһаарыылаах хапсыһытыгар биһиги уолбутугар РФ Сэбилэ-ниилээх күүстэрин чөмпүйүөнэ, Арассыыйага юниордарга үрүг көмүс мэтээллээх Беркут Жакы-пов тахсыбыта. Бастагы эргиир-гэ саха бөбөһө 6:1 ахсаанынан кыайан испитэ. Иккискэ 4 баалга "көтөн" хаалан, көрсүһүү 6:5 буола охсубута. Онтон, Алек-сандр утарсааччытын "лампочка" албаһынан, сүннүттэн илиитин күлүүстүү тутан баран, үөһэттэн тизэрэ бырабан, маакка лаппа-акытыгар түһэрдэ. Хапсыһы бүтүө 23 сөкүүндэ хаалбытыгар судьуйалар "туше" биэрдилэр.

Кирилл Павлов-Айылгын, Александр бастагы тириэнь-эрэ:

– Саха оҕо эрдэбиттэн сын-тарыйбат кытаанах хараахтар-даах, түргэнник толкуйдуур, кимтэн да толлубат. Ийэтэ – чувашка, аҕата – саха. Бэйэ-тэ ыал кыра оҕото. Икки хаан булкуспута таайан, кыахтаах. Сашаны 2016 сыллаахха Болу-гуртан куоракка, Р.М. Дмитриев аатынан Олимпийскай эрэллэри иитэр училищеба, илдэ киирби-тим. Оччолорго гректин-римнин тустуу биһиэхэ саҥа күөдүйөн ээрэр буолан, тириэньэрдэр билбэллээх-көрбөппүт үгүс этэ. Партер үлэтин үс сылы быһа үөрэтэн, арыычча удумагалатар эрэр буолбутум. "Стойкаба" тустууну 1,5–2 сылынан син өйдөөбүтүм.

Училищеба илдэ кириэм иннинэ дойдутугар, Болугурга, быстах кэмгэ Сашаны кытта Анатолий Устинов, Дмитрий Пла-тонов, Василий Максимов, Еф-

рем Ефре-мов үлэли-с ы л д ь ы -быттара. Ол кэмнэргэ Са-шаны бастаан көрүөхпүтүн ийэтэ Людми-ла Николаевнаттан "Аммаба киллэриэххэ" диэн сыл аайы көрдөһөр этим да, кыра диэн ыыппаттар этэ. 2016 сыллаахха эдьиийэ Оксана Арсеньевна өйөөн, олимпийскай эрэллэргэ бэйэбин кытары ил-дьэ киирбитим. Ол кэмгэ учи-лищени салайан олоҕорбут биир дойдулаахпыт Алексей Филип-пов биһигини күүскэ өйөөбүтэ. Салайар кэмигэр саҥа тустуу саалатын туттарбыта. Ол саала үлэбэ киирэригэр Саха сириг тустуутун вице-бэрэсидьиэнэ Дмитрий Ушницкай төһүү күүс буолбута.

Саша училищеба эрчиллэр кэмигэр сүрүн тириэньэр Мат-вей Матвеев уонна аан дой-ду чөмпүйүөнэ Рустам Аджи күүскэ үлэлэспиттэрэ. Билигин Москубага ССРС уонна Арас-сыыйа үтүөлээх тириэньэрэ Вик-тор Трифионовка, ону сэргэ кини иитиллээччитигэр, Олимпиада үһүс призёра Мингян Семёнов-ка үһүйүллар. Дойду ыччаттарга хамаандатын сүрүн тириэньэрэ Андрей Лисица собуруу сбор-дарга Сашаба оҕо эрдэбиттэн элбэх сүбэтин-аматын биэрбитэ.

2019 сыллаахха атырдьах ыйыгар Арассыыйа оскуола оҕолорун спартакиадатыгар 60 кг 3 миэстэ буолбута. Ол ситиһиитин көрөн, Виктор Ни-колаевич "үлэлэһиэххэ сөл" диэн сөбүлэҥин биэрэн, Москубага МССУОР-га, орто үөрэххэ, киир-битэ. Талааннаах оҕолору дойду киинигэр үөрэттэри, сайынна-рыы – үлэбит биир сүрүн хайыс-хата, онон Сашаны Москубага

ыыппыппыт биһиэхэ улахан ситиһи этэ. Онон сэттин-игэ Москубага сбордана сы-рыттахпы-тына, Саша мизэх кэлэн, "дойдубун наһаа ахта-бын, манна дьарыкта-нарым олох сатанымаары гынна, Саха си-ригэр төннөбүн" диэбитигэр, "бу курдук кэммиттэн кэмигэр уопсай сбордарга көрсүөхпүт, бииргэ сылдьаахпыт, тулуй" диэн ты-лбын ылыннанан, Москубага хаалбыта. Икки-үс ый иһигэр дойдутун ахтыбыт аҕай этэ. Онон 16 эр саастаах этэ буоллаба. Онтон кэм аралдьыйан, адапта-ассыйаны этэнгэ ааспыта. Хата, үчүгэй тириэньэргэ, Виктор Николаевич илиитигэр киирэн, үүннэ-сайынна.

Оччолорго ыччаттарга Арас-сыыйа сүүмэрдэммит хамаанда-

тын кытары эрчиллэ сырытта-хпытына, Андрей Сапунов диэн кылаассыка тустуутугар ССРС улуу тириэньэрэ Саша тустарын көрөн, "бу уол олус талааннаах эбит, чочуйан эрэ биэриэххэ наада" диэбитэ. Хамаанда сүрүн тириэньэрэ Николай Моноу Сапунову сборга ыгыран, сүбэ-ама ылар эбит. Дьарык бүтүүтэ хапсыһылар буолбуттарыгар мин уолаттарбар "дабаай да дабаай" диэн хаһытыырыбын көрөн, Андрей Геннадьевич миигин ыгыран, "тоҕо дабаай диигин?" диэн ыйытар. "Тусту-укка бастаан утаа албаһы уон-на таактыканы үөрэтэн баран биирдэ көбүөргэ үлэни, кы-айыыны ирдиэхтээххин" диэтэ. "Тугу да үөрэппэккэ эрэ таах хаһытыытын" диэн мөхтө. Онтон санаан көрбүтүм, кырдык, оннук эбит. Андрей Сапунов, Дмитрий Миндиашвили курдук улуу тири-эньэрдэр этэллэрэ-тыналлара, саҥараллара-ингэрэллэрэ бары-та уот харахха буолааччы!

Виктор Николаевич курдук тириэньэрдэр оҕону хайдах чочуйан таһаарары сатыыллар. Ону биир этиинэн бу курдук быһаарбыта. Саша 20 саастары-гар диэри күһүнгү Арассыыйага бастыырыгар, күрэхтэһи иннинэ Виктор Николаевичка эрий-биппэр "атабар үчүгэйдик ту-рар буолла" диэбитэ. Ол аата, "өтүккэ", "кочергаба" уонна да атын үөһэттэн онгоһуллар ал-бастарга көппөт буолла" диэн

эппитэ. Онон соморуодак булан баран, бэйэм чочуйан, буорту гимматахпыттан үөрэбин.

Мин 2022 сыллаах үөрэх дьылыттан төрөөбүт дойдубар, Абабага, оҕолору тустууга эр-чийэбин. 2022 сыллаахха Саша Гурьевы Белоруссияга илдээн Вячеслав Максимовичка тут-тарбытым. Билигин этэнгэ Белоруссия чөмпүйүөнэ буола сылдьар.

Оҕолорум тустууларын кэ-тибин-маныбын. U-23 Саша киирсиилэрин онлайн көрдүм. Икки инники хапсыһыларын хотторон иһэн хостоон таһаарда. Үчүгэйдик туһунна: "стойкаты-гар" эбиллибит, ити төбөттөн бырабыы – "лампочка" – сөбүлүүр албаһа, оҕо эрдэбиттэн бэркэ онгорор.

Бу ситиһи кэлэригэр үлэлэспит тириэньэрдэртэн ураты успуорт үрдүкү салалтата, Саха сириг Тустууга федераци-ята, биридчиллээн урбааньыт-тар, Саша биир дойдулаахтара улахан көмөнү онгордулар. Ту-стуу федерациятын вице-бэрэ-сидьиэнэ Дмитрий Ушницкай сүбэтинэн-аматынан, үбүнэн-харчынан өрүү көмөлөһөр. Спор-тивнай бэлэми ааһар киин дириэктэрэ Михаил Пахомов, Саша тустуутугар көрдөрүүлээх буолан, кэмигэр хамнастаан, эмиз улахан өйөбүлү онгоро сылдьар. Ону сэргэ минии-спирбит Леонид Николаевич Спиридонов көмөтө, сүбэтэ үгүс буоллаба дии!

Василий Егоров Дьобуруопага киирсиитин сабалыыр

Саха сириг буюксаба флагмана, Арассыыйа успуордун үтүөлээх маастара Василий Егоров Белградка Дьобуруопа чөмпүйэнээтигэр 51 кг киирсиитин сабалыыр.

Муус устар 24 күнүгэр фи-нал чизэппэригэр ириингэбэ бастагы утарылаһааччыта Венгрияттан Аттила Бернат буолуоҕа. Кини соторугаабыта Иштван Бочкай норуоттар икки ардыларынаагы турнир кыайылааба буолбута. Васи-лий Дьобуруопага үһүс кыттыы-та. Бу иннинэ 2015 сыллаахха Самоховка, 2017 сыллаахха Харьковка бастаан турар.

Сербия ириингэтигэр 35 дойдуттан 401 спортсмен тахсыаба. Муус устар ый 18–28 күннэригэр эр дьон

13 ыйааһынга бастыны быһаарсыахтара. Бу ый 24–25 күнүгэр – финал чизэппэрэ, 27

– финал аҥаара, кыайыылаабы быһаарар киирсиилэр 28 чыыһылаба буолуохтара. Аан мангай эр дьон уонна дыах-таллар чөмпүйэнээттэрэ биир кэмгэ, биир сиргэ ыытыллар. Күрэхтэһиигэ Арассыыйа бэйэ-тин былаабынан, өрөгөй ырыа-тынан кыттар. Кылаабынай ти-риэньэр Виктор Фархутдинов: "Биһиги олус күүстээх боксуор-дары аҕаллыбыт, хамаанданан түмүккэ бастаахтахпыт диэн суоттанабыт. Төһө кыаллары-нан элбэх кыһыл көмүс мэтээли ыла сатыахпыт, киэн түһүлгэбэ дойдубут гииминэ элбэхтэ тыаһырын курдук", – диэн турар.

Абааһылаах дьиэттэн куоталлара

90-с сылларга Бүлүүттэн куоракка көһөн кэлбиппит. Сэргэлээх суолугар чааһынай дьиэни атыылаһан, онгостон, билигин да этэнгэ олоробут. Арай аттыбытыгар таһыттан көрдөххө, сэнэх көрүгүнээх дьиэбэ бачча тухары ким да түптээн-таптаан олорбот. Син хас да ыал кэлэн, онгостон, олорон иһэн, көһөн хааллар. Көһөн кэллэхпит иккис сайыныгар ити дьиэни бэйэбит саастыыта эдэр ыал атыыласпыт. Биһигини көрөөт, олус үөрбүттэрэ. Тута кэлэн билсигэн, ылсан-бэрсэн барбыппыт. Кыыс дьиэ түннүгүн сууяа охсон, сабыылаан, алаады онгостон, бастагы күн сэмэйдик бэлиэтээн ылбыппыт. Уол эмиэ түргэн туттунуулаабы, уус этэ. Онтон кэлин өйдөөбүппүт – дьоммут бастагы кэлбит күннэригэр сирэйдэрэ-харахтара уларыйан барбыта. Ситэ утуйбатах, сынньамматах көрүгүнээхтэрэ. Аат эрэ харата кэпсэтэр буолбуттара. Онтон ыйы кыайбат кэм иһинэн эмискэ көһөн хаалбыттара. Биһиги соһуйан эрэ хаалбыппыт. Оччолорго суотабай төлөпүөн диэн суох буоллабы. Хантан да сураһан билбэтэхпит. Кэргэмминин иккиэн тахсан, дьиэни эргийэ сылдьан көрбүппүт да, туох да сибики суоҕа.

Ити кээнэ өр буолбакка, күһүөрү соһус, бу сырыыга оскуолаба үөрэнэр икки оҕолоох ыал көһөн кэлбитэ. Урукку дьоммутугар холоотоххо, биһигининин эңгээрдэһэ сатаабатахтара. Эр киһи таһырдыа кестүтэлиир этэ. Оттон дьахтары уонна оҕолору кэллэллэригэр-баралларыгар эрэ көрөн аһарарбыт. Оҕолор бастаан утаа син баалларын биллэрэллэрэ. Оҕо оҕо курдук мэниттиллэрэ, күлүү-салыы буолаллара. Кэлин саҥа-ингэ ончу мэлийбитэ. Онтон алтынны ортотугар биир күн улахан массыына олбуор иһигэр киирэн турарын көрбүппүт. Дьоммут көһөн хаалбыттара. Биһиги эмиэ тугу да билбэккэ, өйдөөбөккө хаалбыппыт.

Кинилэр кэннилэригэр өссө түөрт-биэс ыал кэлэн олохсуйа сатаабыта. Дьиэбэтэ диэн, бу тухары хаһаайын

ким буоларын, ким атылыырын билэ иликпит. Кэлин тэлгэһэбитин үрдүк олбуордаан, ити дьиэ туһунан умна да быһытыйдьбыт. Арай соторутаабыта оптуобуска, били, аан бастаан кэлэн олоро сылдьыбыт дьахтары көрсө түспүтүм. Кини миигин эмиэ билбитэ. Аатын бу диэн өйдөөбөппүн эрэри, үчүгэйдик билсэр дьон курдук кэпсэтэн барбыппыт. Оптуобустан түһэн, ханна эмэ кыратык олоро түһэргэ көрдөспүтэ. Онон чугастаабы аһыыр сиргэ киирэн, чэй сакаастаабыппыт. Кини аатын Света диим. Света ол кэми бачча тухары умна илик эбит. Ити дьиэни кинилэр билэр дьонунан удамыр сыанаба атыыласпыттар. Дьиэ хаһаайына, омул киһитэ, сотору кэминэн дойдутугар көһө охсоору, чэпчэки сыанаба атыылыырын эппит. Онон оҕолор оччолорго ваучер харчытын эргитэн атыыласпыттар. Бастагы түүн кэргэнэ баттатан уһуктубут уонна “үрдүбэр үрүн былаачыйаах дьахтар өнгөйөн турар этэ” диэбит. Света онтон сэрэхэдийэн, салгыы сатаан утуйбатах.

Сарсынгы күнүгэр ол дьахтар аны кини түүлүгэр киирбит. “Сирэйин-харабын бу баардыы өйдүүбүн. Бастаан билэр дьахтарбар майгыннатын, улаханлык куттамматабым. Онтон өйдөөн көрбүтүм – иччитэ суох, кураанах харахтаабы. Түһүүбүн эрэри, бу баар, илэ курдук. Кэргэним уһугуннарбыта. Кини эмиэ сатаан утуйбакка сытара. Ити курдук түүлбүтүгэр хайабытыгар да араастаан киирэрэ, онтон биир түүн иккиэммитигэр тэгинэн биир дьахтар киирэн эрэйдэбитэ. Тугу да гыммат, хамсаммат. Арай куһаҥан баһайытык иччитэ суобунан көрөр. Өйдөөн көрбүтүг буолуо, иккиэн дэлби дьүдьэбиппит. Хайабытыгар да ас киирбэт буолбута. Утуйар кэммит чугаһаабын аайы куттанан, саҥабытыттан-ингэбиттэн матарбыт”, – диэн кэпсээбитэ.

Онон сэрэйдэххэ, кэлинги да дьону ол дьахтар буулаабыт буолуохтаах. Тоҕо эрэ бэрт түргэнник, саҥата-ингэтэ суох көһөн хаалыталаабыттара. Ол абааһылаах дьиэ биһиэхэ күрүө нөҕүө кырыһата эрэ көстөр. Оччолорго дьон бэйэ-бэйэтин кытта сүрдээбин билсэр этэ. Онон дьон олохсуйбатыттан испитигэр кыралан санааргыырбыт. Билигин абааһы илэ бэйэтинэн олохсуйан олорор буоллабына, наадыыа суох курдукпун. Хас ыал бары оннук бэйэбит бэйэбитигэр олоробут.

Надежда,
Дьокуускай.

Илэ бэйэтин көрбүт

Сэри быдан иннинэ алаастарга баар кыстык дьиэлэргэ үс муннуктаах уһаайбалар баалара үһү. Бу сирдэрин дьиэлээх дьон бэйэлэригэр оттуур сир онгостоллор эбит.

Бу түбэлтэ буолбута ырааттабы. Ол эрэри, хам-түм, окко кирири саҥана “күөдьүйэн” тахса турар. Кэмэ оннук түбэхэр буоллабы. Биридэ Сэмэн диэн оҕонньор кыстыгын уһаайбатыгар от төһө үүммүтүн көрө барбыт. Алааһын сыырын түһэн иһэн көрдөбүнэ, тэлгэһэтин отун биир киһи охсон куйаарда ахан сылдьар үһү. Сэмэн ону көрөн, ыксаан хаһытыы-хаһытыы, аллара сүүрэн бэдьэбит. Сыыртан түһүү буолан, санаатыгар, түргэнэ сүрдээх. Тэлгэһэтигэр начаас чугаһаабыт. Хараба көрөр сиригэр тийиэн, тыын ыла таарыйа, от охсооччута кимин билээри, кыгастаспыт. Арай... илэ бэйэтинэн от охсо турар

үһү! Сэмэн “албаһаатым быһыылаах” дии санаан, харабын ньуххана-ньуххана көрбүт да, илэ бэйэтэ кубулуйбатах. Оҕонньор итинтэн этэ саласпыт, эргиллэ түспүт даҕаны, кэлбит суолунан төттөрү харбыаласпыт. Куттаммыта бэрт буолан, кэннин олох хайыспатах. Сыыр үрдүгэр тахсан баран, биридэ эргийэн, өтөбүн диэки көрбүт. От охсооччу ханна даҕаны көстүбэт, өтөбө уруккутунан турар үһү. Сэмэн аныырбаан да, куттанан да, иккиһин барбатах, сайылыгар төннүбүт.

Түбэлтэтэ эбитэ дуу, биттэммитэ эбитэ дуу, Сэмэн өр буолбатах, өлөн хаалбыт.

Г.П.БУРНАШЕВ-Хабылла Илгэн “Олоххо буолбут дьыннээх чаччылар” кинигэтигэр.

Биллибэт масчыт

Бу түбэлтэ 70-с сыллар бүтүүлэригэр, этэргэ дылы, абааһыны, иччини итэбэйбэт кэмгэ буолбута. Үрүн тунах ыһахтар бүтэһүнэр, от үлэтин күүрээһиннээх күннэрэ сабаламмыттара. Бөһүөлэктэн тэйиччи сытар үрэххэ оскуола оҕолорун звенота тэриллэн, оттуу тахсыбыта. Салайааччынан бас-баттах тыллаах эдэрчи киһини анаабыттара.

Бастагы күннэригэр оттуур тэриллэрин, ол-бу малларын-салларын оннуларын буллартан, иһэр ууну, оттор маһы бэлэмнээн, киэһэ аһылыгы аһаары олорбуттар. Салайааччылар оҕолор баалларыттан туттуммакка, арыгы таһааран испит. Оҕолортон хайалара эрэ “уоккун” диэн көрбүтүн: “Уот маһы сиир, аһы аһаабат, арыгыны испэт”, – диэн сангардыбатах даҕаны. Онон сарсыныгар туох эрэ суһал наада тирээн, бөһүөлэктээн хаалбыт.

Арай, ол киэһэ оҕолор бэйэлэрэ эрэ хаалан, остуол тула кэпсэтэ олордохторуна, таһырдыа мас хайытар тыас иһилибит. Бастаан утаа “бачча киэһэ ким тахсан мастаан эрэрий?” – диэх

курдук санаан иһэн, бары дьиэ иһигэр баалларыттан, сирэй-сирэйдэрин көрсүбүттэр. Ол икки ардыгар били “масчыт” дьиэлэрин иччитэх турар салбааһыныгар мас көтөбөн киллэрэн “харк” гына бырахпыт. Хаста да кырыммыт уонна сүтэн хаалбыт. Аны, ол сылдьан, таһырдыа турар оттуур тэрили таарыйан кылырбатыр эбит. Оҕолор чаччы улаханлык куттаммыттар, чүмэчилэрин умуруорбакка хоммуттар.

Сарсыарда оҕолоро куттаммыттара аһан, күлэ-үөрэ били дьиэни киирэн көрбүттэрэ – туох да суох. Тэлгэһэбэ мас мастаммыт сибикигэ эмиэ биллибэт.

Эбиэт саҥана салайааччылар кэлбитигэр, бөлүүнү түбэлтэни кэпсииллэр. Киһилэрэ бастаан итэбэйбэт эрэри, оҕолор сирэйдэрин-харахтарын көрөн, иһигэр: “Кырдык, туох эрэ дьибэлээбит дуу, хайа үөдэн дуу?” – дии саныыр. Хойутаан да буоллар, уот оттон аһатар. Ол күн оҕолор эмиэ түүнүгэ диэри били тыаһы иһиллээбиттэр даҕаны – онтон ыла туох да биллибэтэх.

У.БУСЛАЕВ.

Хараҥа киэһэ

2003 сыл. Ол кэмгэ куоракка үлэлиир этим. Күн ахсын Мархаттан сарсыарда эрдэ куоракка үлэли кэлэrim уонна киэһэ 7 чаас саҥана үлэлээн бүтэн, төттөрү айаннырым. Ардыгар сакаас элбэх буоллабына, хонон да хаалар күннэrim бааллара.

Биир күн ахсынны тымныыта сатыылаан турдабына, 20-с оптуобуска олорон дьиэм диэки айаннаатым. Киэһэ 9 чаас буолан ээрэ. Түһүөхтээх сирбэр кэлэн түстүм. Аттынаабы маһаһынгга киирэн боро-дуукта атыластым. Тахсан иһэн хара таһастаах, икки бэрт дьиэ-иэ дьон туралларыттан салла быһыытыйдым. Хараҥа уулуссанан аргый хаама турдум. Дьонум кэннибиттэн батыһан испиттэрэ. Олорор ыалым аах дьиэлэрэ ыраах, уота суох уулуссаба турара. Сүүрүөхпүн, тутуурум элбэбэ мэхэйдиир. Биир уулусса эргииригэр киирээт, сүүрбүтэ буоллум, батыһан иһээчилэrim улам-улам чугаһаан испиттэрэ.

Арай иннибэр массыына киирэр киэн аана аһыллан турарынан, ыал олорор дьиэтэ көһүннэ. Ыксаан иһэр киһи, дьиэбэр киирэр курдук, ол аанынан тэлгэһэбэ киирэн хаалбы-

тым. Уонна олбуор быһыһынан ол батыһааччыларбын одуулаан турдум. Дьонум тохтоон тураллар, илиилэригэр тимир тутуурдаахтар. Кыратык тура түһээт, хата, төннүбүттэрэ. Мин, дьэ “һуу” диэт, эргиллэн көрбүтүм – сырдык тэлгэһэбэ дьиэ турара, аттыгар массыына уонна уонча саастаах нуучча

кыһа миигин көрөн, мичээр-дии турара. Халааһынтан, баһар, өлөр өлүүттэн быһаабыт оҕоҕо баһыбалаатым.

Кыыс өссө истинник мичээрдээбитэ уонна тугу да саһарбакка, баһар-бын батыһа көрөн хаалбыта. Мин түргэнник хардыылаан, дьиэбэр этэнгэ тийибитим. Ол түбэлтэни умнан да кэбинизм эбитэ буолуо да, сарсынгы күнүгэр эмиэ үлэбэр айаннаан иһэн, бэбэһээнги дьиэни көрөн баран олус соһуйбутум. Иннибэр иччитэх, олбуора тэлэччи аһыллан турар тэлгэһэбэ, өрдөөбүттэн киһи олорботох өтөбө турара.

Миигин ол хараҥа киэһэ туох сырдык күүстэрэ араҥаччылаабыттарын билигин даҕаны муодаргыбын уонна махтана саныыбын.

Мунгнаабы күлүмэ

Арай биирдэ ыраах оройуонга ытарча Ыстапаан диэн биригэдьиир атаспар кустуу айаннаатым. Атаһым миигин оройуон киинигэр тоһуйан, мотуордаах онгочонон кустуур сиригэр илтэ. Билиһиннэрдэ. Улахан Бүөтүр – намыһах унуохтаах дырамай, эппэт кэлэбэй мунгнаах киһи эбит. Оҕо эрдэбинэ улаханник куттаммыттан итинник буолбут. Иккиһэ – Уйбаан, турбут-олорбут харса-хабыра суох киһи, аһара элбэх сангалаах дыаб-дыгыраабыт “өрүөл”. Улахан Бүөтүр кэлэбэйдириин салгыбакка үтүктэр, күлүү-хаады онгостор. Ону испэр ончу сөбүлээбэтим эрэри, таспар бил-лэрбэтим. “Нэмнэрин билсибит дьон быһылаахтар” дии санаатым.

Баһылыкпыт Ыстапаан икки көстөөх сиртэн эрдэ бултаабыт кустарыттан ажалан буһаралларыгар дьонун дыаһайда. Бадаба, кизһэ дурдаба кириэх иннинэ малааһыннаах буоллубут. Дьоммутун өр кэтэстибит. Дьэ, кэлли-лэр. Уйбаан, кэм да доборун үтүктэн

буоллаба, кэлэбэйдээн ынгырбаа да ынгырбаа буолар. Киэн-холку Ыстапаан кэмниэ кэнэбэс тулуйбата: “Уйбаан, олустуугун ээ. Солуута суох күнү-дьылы бараама. Онто да суох олус хойутаатыбыт”. Киһитэ өссө күүскэ ынгырғыр. Сүрэ бэрт! Онтон дуо... мотуорун бэрийэ олорбут Бүөтүрбүт, эргиллэ түһээт, эмискэ бэрт ыраастык, төрүт да тардыалаппакка субурутта эбээт: “Бу киһи табыллыбата ээ, ити кырдык кэлэбэйдири, оттон мин көнөн хааллым”. Соһуйуу-өмүрүү, ыйыталаһы буолла.

Билбиппит – дьоммутун тыатаабы буулаабыт. Үүтээннэрин аанын аһан эрдэхтэринэ иһирдээттэн, иккиэннэрин түгнэри көтөн, бэлэм булка бэрт буолбут кырдыбаас ойон тахсыбыт. Соһуччуна бөрдиттэн кыттыгастар өйдөрүн сүтэрэ куттаммыттар. Түмүгэр ити: биригэр күлбүтэ бэйэтигэр кэлбит, иккиһэ үтүөрөн хаалбыт.

Василий КОЛОДЕЗНИКОВ.

Булчут арааска түбэхэр

Алдан өрүстэн тардылаах Асүүрүктээх үрэхтээх Бээрийэ нэһилиэтин тыатыгар булт арааһа баар. Кыра да буоллар, атын сирдэргэ курдук, син бултаабыта буолааччыбыт. Булт көңүлэ сабаланнар эрэ кырдыбаастыын-эдердиин эр дьон үксэ бултуур сиргэ хоно-өрүү барар идэлээхпит. Булт тардытыгар сылдьан киһи араас суолга түбэхээччи. Ол туһунан булчуттар-кусчуттар бары кэпсээн бардахтарына, бүппэт сэхэн буолуохтаах.

Дьэ, бэйэм түспунан кэпсиим. Биирдэ өрүү бултуур сирбэр, Мөкү Күөл диэн сиргэ, дурдаба хоно сыттым. Биир да куһа суох сарсыарда

күн тахсыта уу тыаһын истэн уһукта биэрдим. Көрбүтүм – тыатаабы ки-ирэн, мончуукпун ылан тахсан эрэр эбит. Мин тыаһа суох кирийиэхпинэн кирийэн сыттым. Оҕонньор ол-бу диэки олоостоон көрүтэлиир, икки эрэһиинэ мончуугу бэркэ ыга кууспут. Мин саам доруобунньук да буоллар, миэхэ тийиэн кэлэр түбэлтэтигэр ытыам диэн бэлэм олордум. Хата, кэлбэтэ.

Хара тыа маанылаах кыыла уонна кырдыбааһа ииппит-аһаппыт тыатыгар бардаба ити. Бултуу сылдьан киһи айылбаа арааһы көрөр.

Константин ВАСИЛЬЕВ.

Эсэһит оҕо

(норуот кэпсээнэ)

Ата – Салтаһа Мэхээлэ. Кыра Аэрдэбиттэн тулаайах хаалбыт. Кинини тастыг убайа тимир уһа Ха-ладьа Өлөксөй ииппит. Бу оҕо төһө да тулаайах буоллар, киһи бары сөбө махтайар күүстээх эбит. Салтаһа тобус сааһын туолар. Убайыгар биир чохо-роон сүгэни обустаран ылар. Убайа киниэхэ кэпсири: “Биир ааттаах эсэһит киһини сизбитэ, ол булчут охсуһа сытан быһабын туппутунан өлбүт этэ. Быһаба хааннаах этэ. Эһэ сизбэккэ барбыт, кэнники дьон аһаар хараба суох эһэни көрбүттэр этэ. Алдьархайдаах эһэ ол сылдьар буолуохтаах”, – диэн. Салтаһа: “Обуһу сүүскэ охсон кэбирэхтик охто-ролор, онтон халыг үһү, эһэ сүүһэ”, – диэн толкуйдуур. Ол курдук өлөрөр сөп диэн тыаба барар.

Эһэ суолун булар. Суоллаан тийи-битэ – арбааха киирбит. Салтаһа уһун талабы быһан ылан, мутугун суулаан баран, арбаа аанын үрдүн миинэн олорон, талабы иһирдэ уган төттөрү-таары сууралыыр. Эһэтэ аргыйы абай төбөтүн быктаран эрдэбинэ, сүгэнэн сүүскэ биэрэн өлөрөр. Эһэтин көрбүтэ – аһаар харабаас суох эбит. Ону дьонго

көрдөрөөрү төбөтүн быһан ажалар. Бар дьон күннэрэ тахсан, үөрүү-көтүү бөбө буолар. Эһэни манник бултаабыт тобус саастаах оҕо олоххо буолуохтааҕар, остуоруйаба да суоҕа. Салтаһа убайы-гар биир быһабы обустаран ылар. Сайын эһэни хайдах бултуур туһунан толкуй-дуур, тигэһэр, бэйэни батыһыннаран, быһааха түһэрэн өлөрүүххэ сөп диэн санааба кэлэр. Тыаба тахсан биир эһэни көрөр. Тыатаабыны кыһырдаары иһириэр, маһы тарбыыр. Эһэ сүүрэн кэлэр. Салтаһа куотан сыһа-халты харбаттар. Дьэтиэн чугаһыгар Хатыг Үрүйэ диэн баар, онно кэлэн быһабын өрө тутан баран тизэр түһэр. Эһэ көппүт эрчимигэр иһин хайа түһэн кэбиһэр.

Ол күнтэн ыла ити ньыманан сал-лар сааһын тухары бултуур. Кэнники буорабынан итиллэр, ыраах тэбэр саалар онгоһулуохтарыгар диэри бул-чуттар Салтаһа ити икки ньыматынан бултууллара үһү. Салтаһа кэбирэхтик бултуур ньымалара билингэ диэри норуот кэпсээнэ буола сылдьаллар.

Бу кэпсээни Н.И. КОРЯКИН суруйбут.

Мохсобол

Бу түбэлтэ ааспыт үйэ ортотун диэки буолбут. Настаа урут хол-куос бастыг сүөсүһүтэ этэ. Аба дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии буолуо биир сыл иннинэ биригэдьиир Сүөдэрдийн ыал буолбуттар. Сүөдэр бастакы хомуур-га барбыт. Балтараа сыл устата тыыннаабын бил-лэрэн син суруйар эбит. Сэрии иккис сылын бүтүүтэ “хара сурук” кэлбит. На-стаа сэрии бүппүтүн да кэннэ, “бабар, Сүөдэри кэлиэ” диэн, бүөм санаа-лаах сылдыахтыыра. Кини дьолугар, Сүөдэр сэри-гэ барбыт утаатыгар уол оболоммота. Оботун абатын аатынан суруйтарбыта. Настаа бизнсийэ тахсан да баран, холкуоһугар субан сүөһүнү көрбүтэ. Бөһүөлэктэн икки көстөөх Улахан Күөл диэн сиргэ соботобун кэ-риэтэ сайылыыра. Субаннары маньы-рын быһыгар кэтэх сүөһүтүгэр оттоон сайыны билбэккэ аһара.

Биир саас, кус-хаас үгэннээн кэлэ турдабына, сарсыарда уу баһа киирэ сылдьан кыната эчэйбит тынгырахтаах көтөр сиргэ хаама сылдыарын көрбүт. Уутун баһан тахсан баран, ампаар-га турар эргэ куйууру ылан тутарга быһаарынар. Ити курдук тэринэн, сэр-рэнэн тутан ылан көрбүтэ: мохсобол аһаар кыната саһардыы тостубут эбит. Ону ылан чараас тымтык маһынан чарты баайан кэбиспит. Көтөрө ба-

стаан киһи көрөн турдабына аһаабат эбит. Кэлин үөрэнэн, аһыыр кэмэ кэллэбинэ чыгыргыыр буолбут. На-стаа сайыны быһа бөбөйдээн көтөрүн үтүөрдүбүт. Көңүл таһааран ыппыта, дьыэ таһыттан ырааппакка хас да хонук сылдыбыт. Онтон сүтэн ыла-ыла көстөр буолбут.

Биирдэ Настаа таһырдыа тахсыта, мохсоболо ам-паар үрдүгэр кэлэн оло-рор. Өйдөөн көрбүтэ – моонньоҕон куһа ажалан сы-тыарар эбит. Мохсобол “бу мин ажалым” диэбитти, чыгырбаан бөбө буолбут. Былыргы ампаар намыһах буолар. Настаа куһа ылан баран үөрүүтүттэн: “Оо, уолум барахсан кустаан

аһатыһы буолбат дуо!” – диэбит. Ити курдук сарсыарда аайы, соробор күн өрүү-өрүү, ампаар үрдүгэр биир-икки, ардыгар үс кус сытар буолбут. Ман-нык икки сыл устата добордоспуттар. Настаа сааһын сайылыгар кэллэ да, мохсоболо баар буолар эбит. Арай би-ирдэ холкуоска окко көмөбө диэн аатта-ан, устудуон оболору ажалыттар. Уо-латтар, кустарын экирэтэр мохсоболу абааһы көрөн, ытан кэбиспиттэр. Настаа ону истэн, көтөрүн бэркэ диэн аһыйбыт, уолаттарга хомолтотун элпит.

Бу курдук дыикти түбэлтэ буола сылдыбыт.

Н. ТИХОНОВ.

Дойдум өлүүлээбитэ

1972 сыллаахха аармыйаттан кэлэн баран дойдубар Мырылаба анды-лыы тахсарга сананым. Оччолорго Чу-рапчы-Мырыла маршрутунаан сөмөлүөт көтөрө, онон этэнгэ буоллабына, 80 км сири чаас аһаарынан булабын. Дөбөҥүк айаннаары аба табаарыста-рым Василий Попов, Савелий Сергеев буоламмыт Чурапчыттан Мырылаба көтөр сөмөлүөт бастакы эриэйдэтин нэдиэлэ курдук кэтээтибит. Саар Көстөкүүн нөҥүө күнүгэр сөмөлүөппүт кэлэн, дойдубутун дьэ буллубут. Мин тутта убайым аах сытар сирдэригэр, Бурхаанай күөлүгэр аастым. Онно кы-тыгастарым Сииннэр Тумуһа диэн анды киирбит сылыгар хайаан да көбүччү собус өлүүлэнэр бэртээхэй сиргэ сы-таллара. Кыттыгастарым төрдүү этилэр, дурда хаһаайына И.Н. Илларионов, кини күтүөтэ Г.Н. Иустинов, Н.Д. Дьячковская уонна убайым Ф.Д. Кронников. Ол сыл анды аанһа киирбэтэх, инньэ гынан, дьонум 7 эрэ андыны өлөрбүттэр.

Хонон баран, нөҥүө күнүгэр дьонум борохуот курууһугар үлэлиир буолан эрдэ дьыэлээтилэр. Түүн абыйах кустан ордук туох да биллибэтэ. Мин, иллэн киһи, соботобун күнүс маньы хааллым. Күөлгэ баар 8 дурдаба абыйах киһи хаалбыт быһылааба. Күнүс халлаан сылыйда, сыта-олоро сатаан баран, арай, утуйан хаалбыппын. Кэккэлэһэ дурдаба баар Гаврил Дьячковская тыынан кэлэн уһугуннарда уонна “ан-дыны тобо ыппаккын?” диирин кытта, Тойон Тумус диэки саалар эстэн тобута бардылар. Ол миэхэ түспүт 4 анды тийбитин ыппыттар. Миэхэ чааһы быһа сылдыбыттар үһү. Ону кэтэһэ сатаан баран, арааһа, “утуйда быһылаах” диэн, тыынан кэлэн ытаары гыммыта, көтөн хаалбыттар. “Дойдум соруйан өлүүлээбитин кыайан ылбатым” диэн олус хомойдум. Онтон кыһыйан, дурда-бар тизэр түһэн сыттаһына, кэннибэр киһи сангата: “Хайа, тобо ыппатын?” –

диэтэ. Харабым кырыытынан көрбүтүм – үрдүбүнэн хаас аһан эрэр эбит. Хаһан саабын ылыахпар диэри хайыы үйэ ырааппыт, кыһыбар, иккитэ ытан көрдүм да – мэлийдим. Оскуолаба үөрэнэр быраатым Афоня миэхэ эби-эттиир ас киллэрэн баран, хаас иһэрин көрөн, миигин көрөрө буолуо диэн, сангата суох ньыкыйан олорбут. Дьэ, кыһы, бултуу кэлбит киһи букатын да сааттаахтык мэлийдим. Биир күн иккитэ Байанайым соруйан биэрбититтэн или-ибин сотуннум. Ол кэнниттэн 4–5 хонук манаан көрдүбүт да, анды биллибэтэ. Дьонум “арааһа, атын сиринэн суол-ланна быһылаах” дэһэллэр. Биһигинэн суолланнабына, биир түүн 40–50 ан-дыны өлөрбүт кэмнэрдээхпит. Атын да дурдалар мэлийдилэр.

“Бүтэһик түүн сытан баран хому-набыт” диэн буолла. Биһигиттэн хоту диэки күөл хоннобор оскуолаба үөрэнэр уолаттар дурдалара баара, мин “бу түүн онно баран сытыам” диэтим, уо-латтар суох этилэр. Онно кус таптаан түһээччи, “саатар, кус ытыам” диэтим. Миигин кытта Николай Дмитриевич барыста. Арай түүн 2 чаас сабана күөл арбаа өттүгэр баар дурдалары кэрийэ икки кус көтөн иһэр эбит. Кэллилэр да, биһиги иннибитигэр түһүнэн кэби-стилэр. Өйдөөн көрбүппүт – андылар эбит. Хоһулаан баран, биирдэ ытан кэбистибит. Онтон сэргэхсийэн, күө-дьаа буолан балаача олобуппут кэннэ, аны үөр кус кэлэн биирдэ эргийээт, мончууктарыт быыстарыгар олорунан кэбистэ. Усталлара түргэнэ бөбө, төрүт хоһулаппаттар. Ыксаммыт, биирдини көрөн баран, ытан саайдыбыт. Чугаһа бэрт буолан, өрө тэптэрэн кэбисти-бит быһылаах: кустарбыт бука бары көтөн табыстылар. Аны хангас кынакка баран түстүлэр. Бу сырыыга балаача хоһуластылар, онон бу сырыыга ыты-бытыгар аһаардарын курдугу хааллар-дыбыт. Аны кустарбыт анды курдук мон-чууктарыт быыстарыгар даһан барды-лар, олох барбаттар. Олору барыларын ытан ыллыбыт. Киирэн таһаарбытым 12 хаһан да көрбөтөх күһүм эбит. 10-ча тыһы, 2-тэ атыыр буолан биэрдэ. Киһим “муора мородулара” диэн быһаарда.

Манһай ити булпар туох да суолта биэрбэтэбим. Кэлин санаатаһына, дойдум аармыйаттан, ыраах сиртэн тэлэһийэн кэлбит киһиэхэ, миэхэ анаан-минээн, сынгалаан да туран өлүүлээбит эбит.

Николай КРОННИКОВ.

Дяхтары абылыыр аналлаахтар

“Дон Жуан”, “Ловелас”, “Казанова” диэн тыллар дяхтар аймах сүрэбин сүүйэр эр хохууннарга сыһыаннаахтарын бары билэбит. Оттон ити өйдөбүллэр хантан кэлбиттэрин, туох суолталаахтарын ахсааннаах киһи билэр буолуохтаах. Быһа түһэн эттэххэ, кинилэр – дынг олоххо баар буола сылдыбыт эрэттэр. Арай биридэстэрэ эрэ толкуйдааммыт уобарас. Ону даҕаны, чаччы, баар киһиэхэ сыһыаран толкуйдаахтара. Оччотооҕу кэрэ аҥаардар кинилэр тустарынан дэлби тупсаран, күүркэтэн кэпсээн, үйэттэн үйэҕэ дяхтар аймах ымсыыраар дыно буолаллар. Оттон артыыстар ортолоругар кинилэр оруолларын толоруу үрдүк чиескэ тэннээх.

Дон Жуан диэн кимий?

Ити үс абыланнаах эр дыонтон Дон Жуан – саамай “кырдыаҕастара”. XVI үйэҕэ Педро I диэн Кастилия хоруола уонна кини эрэллээх доҕоро дон Жуан Тенорио дьахталлар сүрэхтэрин сүүйэр сырыыларын туһунан кэпсээнн дьон бэркэ сөбүлүүллэрэ. Жуан Тенорио диэн дьахтар аймаҕы абылаабыт киһи Дон Жуан уобараһын прототиба уонна литературнай айымньы дьоруойа буолбут диэн этэллэр. Ол киһи улуу сырыытын саамай бүтэһигэр дон Гонзалло де Ульоа диэн Калатрава байыаннай уордьанын командорун кыһын кытта булсубут. Жуан хоруол доҕорунун командору өлөрөн баран, кыһын уоран илдэ барбыттар. Оччолорго, ким кимтэн хайдах иэстэнэрэ көҥүл кэмгэр, өлүөхсүт саллааттара эдэр кэрэ кыыс аатыттан сурук суруйан, дьахтарымсах сордооҕу таңара дыэтин таһыгар көрсүһүргэ ыгырыбыттар. Ол дыэ таһыгар командор көмүллэн сытар эбит. Көрө да илик дьахтарын хапкааныгар Жуан Тенорио өлөр быатыгар кириэн биэрээхтээбит. Тоһуйан турааччылар кинини өлөрөн баран, командор абааһыта бэйэтинэн

иэстэспитин туһунан сурабы тарбаппыттар. Кэлин дон Жуан уобараһыгар өссө дон Мигель де Манара диэн уола хаан сыһыарыллыбыт. Кини хайа эрэ кэмгэ дууһатын абааһыга атыылаабыт. Оттон кэлин кэмсинэн, манастыырга барбыт. Бастаан утаа дьахтар аймакха кутталы үөскэтэн баран, кэлин үчүгэй өттүнэн кэпсиир буолбуттар.

Дон Жуан туһунан литэрэтиирэҕэ суруйуу аан бастаан 1630 сыллаахха тахсыбыт. Испания драматурга, таңара тылын маастара Тирсо де Молина “Севильский распутник и каменный гость” диэн үөрэтэр ис хохуонноох пьесаны суруйбут. Айымньы ис хохуоно Жуан Тенорио сырыыларыгар олоҕурбут. Кэлин ити тиэмэни суруйааччылар Мольер, Гофман, Байрон, Мериме, Алексей Толстой уонна, биллэн турар, Александр Сергеевич Пушкин ылсан, улахан айымньылары суруйбуттар. Холобур, Пушкин Жуан уобараһын 1830 сыллаахха суруйбут “Каменный гость” диэн айымньытыгар киллэрбит. Күн бүгүн Дон Жуан ускустуба өлбөт-сүппэт уобараһа буолар, оттон кини аата сэлээр, содур дыонго ханылыгы тутуллар.

Аар-саарга аатырбыт Казанова

Джакомо Джироламо Казанова – 1725 сыллаахха Венецияҕа төрөөбүт дынгнээх киһи. Кини олоҕун үйэтэ Дьобуруопаҕа “астыны, дуоһуйуу киининэн” биллэрэ. Оччолорго Венеция Өрөспүүбүлүкэтэ карнавалы, хаартыны, куртизанкалары өрө тутан саарыыра. Джакомо чэпчэки, үлүһүйүмтүө майгылааҕа. Оннук олоххо оройдорунан көрбүт, дьахтар тапталагыр таалалаабыт чулуулар балай эмэ элбэх буолуохтаахтар. Ол эрэри Казанова барыларын баһыйар эрэт этэ. “Ол айылаах тугунан?” диэн ыйытыаххыт. Киһини тардар, умсугутар дьылҕалаах эр киһи олоҕор туох барыта баара: хаартынан аһара үлүһүйүү, төрөөбүт куоратыттан күрээт, араас дойдунан учуйуу, хаайыллыы, хаайыттан күрээһин, харчыга харангары, албын-көлдүөн, дүэллэр уонна, биллэн турар, киһи ааҕан сиппэт элбэх дьахтара.

Казанова олоҕорбут уһун олоҕун устатыгар көрүгүн, майгытын, бэл, идэтин элбэхтэ уларыппыт. Таңара да үлэһитэ буола сылдыбыт, байыаннай пуорманы кэппит, мусукаан, драматург да буолан ылбыт. Быраас, масон, дипломат, үспүйөөн, оккультист, алхимик... Идэ арааһыгар ылсан көрбүт эрэри, саамай баһылаабыт дьыалата – дьахтар аймах сүрэбин сүүйүү. Биһиги кэммит көрдөрүүтүгэр тэнгнээтэххэ, сэмэй да буоллар, кини кыайытын испииһэгэр 120-тэн тахса кэрэ аҥаар аата баар. Кэлин Казанова манньык суруйбута баар: “Астыныны, дуоһуйууну биэри мин олоҕум сүрүн соруга этэ. Оттон атын үчүгэй дьарыгы билбэтэбим. Кэрэ аҥаардарга ананан төрөөбүппүн билэр буолан, кинилэргэ таптатар туһугар кыаллары барытын онгорорум”. Аатырбыт Казанова ыччаттарыгар суруйбут суругуттан билсиэбин. “Буорту буолбатах сүрэхтээх, чизиний дьахтар диэн суох. Кини махталын туһунан, иннин ылар эр киһи син биір баар. Ити – киһи сүрэбин сүүйүү биір саамай эрэллээх уонна түргэн ньымата”, – диэбиттээх.

Сүүһүнэн сүрэби сүүйбүт көссүү бэйэтэ суруйбут мемуардарын көмөтүнэн аан дойдуга биллибитэ. Олохтон толору дуоһуйбут эр киһи, 50 сааһын ааһан баран, Богемияҕа Йозеф Карл фон Вальдштейн диэн граф биллэтиэкэтин көрөөччүтэ буолбут. Кини да сааһыгар буоллаҕа. Дьахтар аймакха интэриэһэ сойуута, күүһэ, кыаҕа да мөлтөөһүнэ Казанова биллэтиэкэ литэрэтиирэтин бэйэтин суруйууларынан байыппыт. Оннук хара өлүөр диэри итиннэ үлэлээбит. Кини ити үлэтигэр, бэйэтэ этэринэн, “собохохсуйууттан уонна булкуллууттан быһыылар собохох дьарыгар” 1789 сыллаахха ылсыбыт. Хас дьахтарга сырыытын туһунан сиһилии суруллубут кинигэтэ 1960 эрэ сыллаахха бэчээккэ тахсыбыт. Кинигэ уонҕа тийэ туомнааҕа сөхтөрөр. Ол тухары сүрэхтэрин сүүйэрибит, ириэр диэри таптаабыт, кини туһугар туохха барытыгар бэлэм сүүһүнэн дьахтар дьылҕата ойууланар.

Бүгүн устуоруктар Казанованы ураты лиичинэс быһыытынан көрөллөр. Дьахтар иннин ылар туһугар көрсүллэр ыарахаттары, мүчүргэниэх сырыылары киһи эрэ тулуйбат. Ол эбэтэр, Казанова эргичи кыахтаах, обуруктаах өйдөөх, мөтүттээх тылаах, эйбэс-сайаҕас, аламабай киһи буолуон сөп.

“Ловелас” диэн тыл хантан кэлбитий?

Сэр Роберт Ловелас (сөпкө этиллэрэ – Лавлейс) – толкуйдааммыт уобарас, суруйааччы Сэмюэл Ричардсон “Кларисса” диэн эпистолярнай арамаанын сүрүн дьоруойа. 1748 сыллаахха кинигэни таптаан ааҕар дыон бастаан утаа умсулбаннаах көрүгүнээх аристократ албынынан иннин ылбыт Кларисса диэн кэрэ аҥаар санаатынан, санаарҕабылынан олоҕорбуттара. Хохуонунан суруллубут арамааны олус сөбүлээбиттэрэ.

Оттон ааптар бэйэтин суруйууттан олус соһуйбута. Кини, дынгэр, инники күөҥгэ атабаастаммыт кыыс буолбакка, Ловелас тахсыа диэн санаабатаҕа даҕаны. Ааҕааччылар кини уустаан-ураннаан суруйбут эр киһитин (дынгэр, ыар буруйдаабы) олус сэнээрбиттэрэ. Бүгүн Ловелас аангылыаа литэрэтиирэтин

биір улуу дьоруойун быһыытынан биллэр. Кинини көмүскэһэн суруллубут этии балай да элбэх. Онон Ловелас тыыннаах киһитээбэр быдан биллиилээх.

Казанова уобараһын ханна көрүүххэ сөбүй?

Билингги да кэмгэ аныгы Казановалар, Дон Жуаннар, Ловеластар элбэхтэр. Таптат миньигэһин билэр, болҕомтоҕо тиксэр инниттэн албынҕа киірдрэллэр да, тигэбэр диэри буруйдаабы көмүскэһэр кэрэ аҥаардар бааллара сөхтөрөр. “Казанова” диэн Арассыйаҕа уһуллубут киинэҕэ Юрий Ланджун диэн киһи дьылҕата ойуулааммыт. Кини 72 дьахтары албыннаабыта биллэр. Бэл, биір көссүүтэ баайын-дуолун биэриэн баҕарбатаһын иһин, ол дьахтар тыһыныгар турбут. Ланджун куораттары кэрийэ сылдьан, кыахтаах, сулумах дьахталлары кытта булсар идэлээх эбит. Научнай үлэһит буоларын туһулуур сымыйа докумуону көрдөрөн билсир. Оттон өр кэмгэ илин-кэлин түһэр. Дьахтарга итэбэлгэ киірэн баран, сыйыа харчы иэс көрдүүр, онтон сүтэн хаалар адыһанаттаах эбит. Ланджун тутан, өлөрөргө уураахтаабыттар. Дьиктитэ диэн, албыннаппыт дьахталлар ол сурабы олус аймана истибиттэр. Көмүскэһээчилэр да баар буолан биэрбиттэр.

Тоҕо итинник буоларый? Сиэртибэ кинини албыннаабыт, сордообут-муннаабыт киһитин тоҕо көмүскэһэрий? Дьахтар барахсан, айылҕатынан даҕаны, таптала, болҕомтоҕо наадыйан, кутталлаах элбэх түгэҥгэ, албынҕа, атабаастабылҕа хараһын симэр. Ланджун сиэртибэлэрэ эмиэ, киниэхэ куттарын толору туттаран, көнөрүгэр, тупсарыгар эрэллээхтэрэ сокуон үлэһиттэрин сөхтөрбүт. Оттон ол киһийдэх, бэл, кинилэр ааттарын да өйдөөбөт буолуон сөп. Киниэхэ саңаттан саңа дьахтар, сонунтан сонун сир, арыт кутталлаах да түгэн уонна салгы хамсанарыгар

харчы эрэ наада буоллаҕа. Дьахталлар бэйэлэрэ сахсырҕа курдук сыстар, көҥүл өттүлэринэн харчыларын биэрэр буоллахтарына, буруйдаах да курдук сананымыан сөп. Дынгэр, Ланджун оннук айылаах умсугутар көрүгүнээх буолбатах эбит. Ол эрэри ис-иһиттэн абылаҥа, таптаһар кыаҕа, уустаан-ураннаан, тупсаран кэпсиирэ – куоһура эбит. Кини курдук дыону “социопат” дииллэр. Оттон оннук дыон, биллэрин курдук, аһынар диэни билбэттэр. Кинилэр өйдөөхтөр уонна хабыстар.

Ол эрэри “Казанова” киинэҕэ аферист оруолун арыый тупсарбыттар: чаччы, киһи таптыах, ылларыах курдук көрдөрбүттэр. Аатырбыт дьахтарымсах оруолун артыыс Антон Хабаров итэбэтиилээхтик толорбут. Киинэҕэ Ланджун оҕо сааһа көстөр. Ийэтэ кинини быраҕан барбытын кэннэ, сэрииттэн икки атаҕа суох кэлбит аҕатын кытта олорон улааппыт. Тийийиммэт-түгэммэт буолан, уолчаан уулуссаҕа тахсан, дыонтон ас, харчы көрдүүр. Биірде биір дьахтар киниэхэ хаһаангытааҕар да элбэх харчыны биэрбит. Дьахтар инбэлиит кэргэннээбин көрөн, уол ол харчыны төннөрбүт. Дынгэр, ити түгэн тупсарыллыбыт буолуон сөп. Ланджунҕа чизиний буолуу оччоттон суоҕа биллэр. Ким баҕарар итинник дыонго сиэртибэ буолуон сөп. Ол эрэри киинэни устааччылар ханнык да түгэҥгэ холку буоларга уонна ситэ билбэт киһинг интэриһиттэн бэйэ киинин үрдүктүк тутарга “сүбэлииллэр”.

Балаһаны Оксана ЖИРКОВА
бэлэмнэтэ.

Тиixэннээх Баһылай окко сытан нухарыйан ыллылар. Ол икки ардыгар халлаан суһуктуяа быһыытыйда. Тиixэн тиэрэ эргийэн халлааны одуулаһа сытта. Тула уу чуумпу. Бэл, айылба оролоро туох да тыаһы-ууһу, дорбоону таһаарбаттар. Манньк кэмгэ Тиixэн урукку олобун эргитэ санааччы. Ол иһин, биир үксүн ааспат-арахпат муунтуйууттан аралдытынаары, үрүң «атаһын» кыбына сылдан иһэр. Суор-тураах курдук ускултэскил сылдыбыта уонча сыл буолла. Билигин иһэн-аһаан, киһи аатыттан аһан, ким да наадыйбат киһитэ буолбут. Чугас дыоно көнөр суолга туруора сатаан баран, сапсий-бытара ыраатта. Бу билигин бытыылканы кууһан сыппытын иһин... кини даҕаны урут киһи сиэринэн олобута ээ. Собуруу үрдүк үөрэххэ үөрэнэн, ойохтонон, олоһонон, үлэлээн, эргинэн, баарабай дьиз-уот туттан, байан-тайан олобута. Туох да диэбит иһин, кэмигэр киһи эрэ ымсыырар олобун олобута. Оо, ама ааспытын иһин, кини даҕаны уола-хаан этэ буоллабы!

Тиixэн эдэригэр үһүн дылыгыр унуохтаах, кэтит сарыннаах, сахаба кырасыабай көрүгнээх уол этэ. Ол сабана собуруу куоракка үөрэнэр уолаттар борохуолкаттан ол-бу сээкэйи атыылаһа-атыылаһа, Дьокуускай устудьоннарыгар аҕалан баттар этилэр. Тиixэн устудьоннуу сылдан, кэлэн-баран, эргитэн-урбатан, дьэ чаччы, сатабыллаах уол этэ. Эгинэ бэйэлээх кыргыттар сүрэхтэрин туппут, ытаппыт буолуохтаах. Биир сайын төрөөбүт дойдутугар бара сылдан сайылыкка үлэлиир кыһы көрсүбүтэ.

Даайа, тулаайах иитиллибит буолан эбитэ дуу, төрөппүттэрдээх ололортон ураты көрүүлээх киһи. Эйэбэһинэн-сайаҕаһынан, өйүнэн-санаатынан, түргэнинэн-тарбанынан уонна биир да мүнүүтэбэ олорон көрбөккө үлэлиринэн сайылык олохтоохторун куттарын туппута. «Биһиги кыыспыт» диэн таптаан ааттыыр буолбуттара. Уопсайынан, олоххо тардыһылаах кыыс этэ. Дьингэ, үөрэбэр үчүгэй кыыс төһө баҕарар үөрэнэи этэ да... Тобо эрэ оройуон кииниттэн дьүүгэтин кытары түгкэтэх бөһүөлэккэ ыанньыксытты тахсыспыта. Оччолорго үрдүк үөрэх кыһата тулаайахтары биир-биэс сангата суох ыла. Талбыт үөрэхтэригэр, уопсайдарыгар киирэр кыахтаахтара. Ону Даайа туһамматаба. Баҕар, дьылбата манньк суруллан турдаҕа буолуо...

Тиixэн бииргэ үөрэммит уо-

латтарын кытары кэли кыргыттар үлэли сылдьар сайылыктарыгар барсыбыта. Собуруу дойду мааны кыргыттар моонньугар иилистэ сылдьаларыттан салбан, дэриэбинэ кыргыттарын көрөн баҕарбыта. Бу үчүгэй көрүгнээх уолу сайылык кыргыттар даҕаны бэркэ ымсыыра көрбүттэрэ. Манна даҕаны мин аҕай дэммит эгинэ бэйэлээх кырасаабыссалар бааллара. Кыргыттар онгосто-онгосто илин-кэлин түсүһэн барбыттара. Арай Даайа туоһа да наадыбатахтыы туттан, дьиз иһинэн-таһынан киирэтэхса сылдыбыта. Сирэйинэн да, быһытынан-таһаатынан да «балабан аайы баар кыыс буолан» урут да уолаттар харахтарыгар хатамат этэ. Арай Тиixэн эрэ сайылык саамай «боростуй» кыһын булан таба көрбүтэ. Даайа титииккэ үлэли сырыттабына, бэйэтинэн тийэн кэлбитэ. Ол түүнү быһа Даайалаах Тиixэн иккиэйбүн эрэ үрэх устун хаамсыбыттара. Онтон ыла Тиixэн сайылыкка күннэтэ субуллар буолбута.

Күһүн дьонугар кийиит кыһы батыһыннаран киллэрбитин төрөппүттэрэ, собуруу үөрэнэ сылдьар уоллара тулаайах ыанньыксыт кыһы ылан эрэрин төһө да сөбүлээбэттэрлэр, көрсүһүү оботун син тэрийбүттэрэ.

Тиixэн үөрэбэр барбытын кэннэ, Даайа уол дьонугар хаалбыта. Ол сыл эдэрдэр оҕоломмуттара. Туругас-олоругас, бэрт дьаһаллаах кыһы дьизэлээхтэр да сөбүлээбүттэрэ. Тиixэн эһилигэр, үөрэбин бүтэрэн кэлбитин кэннэ, эдэрдэр оройуон киинигэр көспүттэрэ. Тиixэн ыйга биирдэ кэлэр кыра хамнаһы кэтэһэн олоботобо, били, собуруунту табаарын уора-көстө атыылаан, эргитэн-мэнэйдэһэн син кыралан харчы өлөрө сылдыбыта. Ол кэмгэ орубуна олохпут тосту уларытан, ыһыллы-тобуллу саҕаламмыта. Дьон дьорбоотторо сонно тутта аныгы олох долгунугар олорсубутунан барбыттара. Атыһыт, эргизмисик балай эмэ элбээбитэ. Уопсайынан, сатабыллаах саһыл саҕаланар кэмэ үүммүтэ.

Тиixэн бэйэтэ даҕаны – сэбиэскэй саҕаттан уора-көстө үспүкүлээннээбит бастакы хараҥаччы – ама, манньк дэлэй олохтон хаалыа дуо?! Сылдыбыт үөрүйэбинэн, собуруу кэлэн-баран табаар бөбөтүн аҕалан атыылаабыта. Аҕыйах салкуобайга ылбытын биэс бүк үрдэтэн атыылаан үллэннэппитэ. Эдэрдэр сонно тутта дьиз-уот туттан, туспа буруу таһаарынан олорон барбыттара. Даайа барахсан, икки кыһын көтөхпүтүнэн, дьиз иһинэн-таһынан сүүрэ сылдан хачыгырыбыта. Онтон быһыгыр, өрүү да дьонго сөбүлэтэр бэйэтэ баран-кэлэн, кэпсэппитэ-ипсэппитэ буола сылдан, Тиixэнэ аҕалбыт табаарын батара охсон кэбиспит буолара. Бөһүөлэк дьонно үксэ кинилэргэ сыбыытаһар буолбуттара. Ол аайы кирибит-тахсыбит дьонго биир суол таһаһы-сабы сүктэрэн, атыта хамаҕатык барара.

Оччолорго аһара кыахтаахтар кыараҕас сиринэн мунурдаммат буолан хаалбыттара. Дьоллоох Дьокуускай куоракка көһөн кэли элбээбитэ. Тиixэннээх даҕаны хаалсыбатахтара, дойдуларын хаалларан куорат тэбэр сүрэгэр

Көмүс кытахтан төкүнүйүү

көһөн кэлбиттэрэ. Даайа атыта манна да хамаҕатык барбыта. Тиixэн, уһайба атыылаһа охсон, ханна да суох тупсабай дьизэтин тутан таһаарбыта. Сити курдук үлэлээн-хамсаан, дьиз-уот туттан бэрт дэлэгэйдик олобруттара.

Уруккуттан да аптарытыаттаах Тиixэн байан-тайан, «кыра-хара дьону соччо билиммэт буолбут үһү» диэн сурах бөһүөлэктэригэр тийэ көппүтэ. Тыала суохха мас хамсаабат дииллэрини, дьон тыла-өһө оруннаах этэ. Тиixэн, чаччы, сорох-сорохторун кытта улаатымсыан кэпсэппэт буолбут этэ. Бииргэ үөскээбит уолаттарыгар сыһыана тосту уларыбыта. Арыт олус кизбирэн, олоро түһүктэригэр диэри бардыгынаталыыра. Куорат «куртуойдарын» кытта суксуруһар идэлэммитэ. Оннук сылдан испэт бэйэтэ дөрүн-дөрүн холочуйар идэлэммитэ. Даайатын «дыыаланы быһаарсабын» диэн сангардыбат буолбута.

Аны хаартыһыттардыын суксуруһан, нэдиэлэни нэдиэлэнэн, ыйы-ыйдаан сүтэн хаалан идэтэлээбитэ. Даайа атытын барытын бэйэтэ тутта сатаабыта да... киһитэ сүүйтэрэ-сүүйтэрэ «дыылатын» бүтүннүү эһэн кэбиспитэ. Бастаан массынатын, онтон дьизэтин былдыабыттара. Киһилэрэ «санаата оонньоох» аатыран тохтообокко иһэр буолан хаалбыта. Даайа, дьиз куортамнаһа-куортамнаһа, киһитин хаста даҕаны бырастын гынан, сууйан-сотон, эмтэтэн киһи гына сатаабыта ээ... Ханна баарый?! Тиixэн, кэлэ-бара үөрэммит киһи, дьизэбэ хаайтаран ололорун хантан тулуйуй. Туох эрэ сылтах булан, уулуссаба тахсан сүтэн хаалара. Бүтэһигин кыра уола Сэмэнчигэ үһүс кылааска үөрэнэ сырыттабына барбыта. Даайа кэлин дьонтон эрэ букатын киһи билбэт гына биһирбитин туһунан куһаҕан сурабы истибитэ.

Тиixэн илиитин хамсаппытыгар, «биһиги бу баарбыт ээ» диэбитти, буюкка кураанах бытыылкалара төкүнүспүттэрэ. Бытыылка тыаһа Тиixэн кулгааҕар хаһаангытааҕар да минньигэстик иһилиннэ. Төбөтүн өндөтөөрү гыммыта, баһа ким эрэ охсубутун курдук ыарыда. Тиixэн төбөтүн туттубутунан төттөрү нукус гынна. Уһуутаан ылла. Утатан тамаҕа хатан, силимнэһэн хаалбыт айабын аппаҕната сатаата. «Саатар, биир хааппыла уу испит киһи» диэн санаа төбөтүгэр күлүм гынан ааста.

– Айкаа-аа... төбөм туох айылаах ыалдыарый? Ким саайбыт баҕайытай? Оо, уу испит киһи баар ини, эчи, тамаҕым хаттабыан... Тур, Баһылай... – диэн аттыгар сытар киһитин илгизлээтэ.

Анараангыта, омунаахтык соһуйан, олоро биэрдэ.

– Һуу, бу тугуй?! Ким тардыалырый? – диэн, хараҕын мээһэнэн көрүтэлээтэ. Иһэн дьоспойон хаалбыт сирэйэ кытаран-наҕаран субу үллэн, адыас эстиз айылаах буолбут. Чочумча олоро түһэн баран, салыбырас илиитинэн, били, кураанах бытыылкатын ылан, баҕар, биир хааппыла түһүө диэбитти, хантатан ингсэлээхтик обортолоото.

– Мин, мин... төбөбүн хайалара дэлби сыспытай? Ыларыта сүрдээх... Айыкы-

айаа... – Сыра бөбөнөн тураары үнүөхтээбитэ, илиитэ-атаҕа нукай курдук, этэ-сиинэ бүтүннүү умайыктанна. Төбөтүн иһэ дьизэллээн ээр курдук, биир кэм дып-дыгынаһа. Тиixэн сэрэнэн төбөтүн, сирэйин туттан көрдө. Сүүлэ иһэн хаалбыт, сирэйэ-хараҕа бүттэтэ суох күөх баламах. Ыттар сизбиттэр буолбат дуо?! Бу кэбилээтэхтэрин...

Баһылай туран, тэлиэс-былаас дайбаан, чалбахха тийэн умса түстэ. Ытыһан ыла-ыла истэ.

– Тиixэн, кэл, хата, уута ис. Биһиги дьолбутугар, чалбах баар эбит, – дии-дии, били чалбаҕар сирэйин ньухханна.

Чалбаҕа бар-бадараан буолан биэрдэ. Ол аайы кыһаллыбат дьон. Оннообор буолуобу испиттэрэ. Тиixэн, уу диэни истээт, нэһиилэ байааттаннаан, төрт атах буолан ымсыырдар чалбаһын диэки сыыланхайдаата. Чалбахха кэлэн сирэйинэн умса түстэ. Сүөлү уулурун курдук, бокуйаа суох чалбах утун ингсэлээхтик киллиргэттэ. Дьолломмут дьон сиэринэн тугу эрэ толкуйдуурдуу чочумча олоро түстүлэр. Бүгүн ханна баран хонолор? Биир эмэ ыал хонолор дуу, суох дуу? Суор-тураах курдук эмиз таһырдыа хоноохтуулар дуу?!

Нэһиилэ байааттаннаһан, дачалар диэки хаамтылар. Баҕар, биир эмэ үтүө санаалаах киһи ас сыһын бырабан биэриэ... Сити курдук тэлиэс-былаас үктээн мыраан диэки кэллилэр. Киһи бөбө көстөр, массына да массына. Оҕо сангата аймалас. Оскуола оҕолор тахсыбыттар быһыылаах.

– Нохоо, монтан барыахха... Оҕолор сылдыахтыыллар, аны биһигини көрөн куттаныахтара... – диэн Тиixэнэ, киһи эрэ буоллар, кыбыстыбыта буолла.

– Эс, бара сылдыахха... баҕар, туох эмэ ас сыһын бэрсизхтэр... – диэн Баһылайа туох да иһин буолумматта.

Сити курдук оҕолор тастарыгар тийэн кэллилэр. Уолаттар путболлуу сылдыаллар эбит. Кэннинэн турбут уол эргиллэ биэрибэтэ – Тиixэн уола Сэмэнчик турар.

Сэмэнчик аҕатын көрөн тутта биллэ. «Кэпсэтиэх баҕайым дуу, суох дуу?» диэн саараан, өр сангата суох көрөн турда. Онон-мантан «бичтэр сылдыаллар», «баҕайылар тугу гына сылдыаллары», «барыг мантан» энгн диэн тыллар иһилиннилэр. Сэмэнчик үөрүүн да, кыбыстыан да булбата. Аҕатын тонолуппакка көрөн турда. Тиixэн, уолун көрөн, дьоллонон, издэһигэр хараһын уута субуруйан түстэ. Сэмэнчигэ бачча улааппытын өссө көрө илигэ. Дьизиттэн барбыта үс сыл буолла. Уолаттар кэлбит «ыалдыттары» буорунан тамнаатылар.

– Сэмэнчик, ханан да биэстэри көрбөтөгүн дуо? Туох айылаах көрөн тураһын? – диэн аттыгар турар уол сангарда.

– Үүртэлээн ытыахха... Ас-пытын уора кэллилэр

быһыылаах... Кырбаталаан биэриэххэ баар этэ, – дии-дии, саамай сытыылаа маһыйа-маһыйа маһынан бырахта.

Мас орубуна Тиixэн төбөтүгэр кэлэн түстэ. Сэмэнчик, аҕата охтон эрэрин көрөн, мээчигин бырабаат, ол диэки сүүрдэ.

– Аҕаа, аҕаа... бу мин Сэмэнчикпин дии... Аҕаа, өлүмэний... ыы-ыы-ыы... Дьизэбитигэр барыахпыт ээ... – дии-дии, Сэмэнчик Тиixэнгэ сүүрэн тийэн, төбөтүтэн кууһан ылла.

Аҕата тыһын быһаҕаһынан хардыргы сытта. Баһылай да, уолаттар да тугу да өйдөөбөтөхтүү Сэмэнчиктээх Тиixэни көрөн турдулар. Ким да тугу да сангарбат. Бары ах бардылар. Биир уол өй ылан улахан дьону ыгыра барда.

– Биистэр кэллилэр... Биир биһи Вова маһынан бырахпытта сууллан түстэ. Ону Сэмэнчик «аҕаа-аҕаа» дии-дии охтубут биһи кууһан баран ололор, – диэн, тыллыы барбыт уол омуна-омуннура кэпсээтэ.

Улахан дьон бары сүүрэн кэллилэр. Сэмэнчик ийэтэ Даайа истэн баран куһаҕан буола сыста. Эчи, кыбыстытын... «Бу көннө дьон сирэйин хайдах таба көрөбүт?» диэн өйүгэр охсулуна. Уолун аһынан өлө сыста. Сүүрэн кэлбиттэрэ, чаччы, Сэмэнчик биир биһи кууһан баран ытыы ололор. Даайа көрбүтэ, Тиixэнэ, чаччы, нэһиилэ хардыргы сытар эбит! Чаччы, кинилэр аҕалара эбит. Хайдах да буолон билбэтэ. Сүрбэ ыгыта туппахтаата. Уонна эмиз Тиixэнин үрдүгэр саба түстэ.

– Бэрт түргэнник куоракка илдиэххэ наада... Ким массынылаабыт? – диэн эргичи көрбүтэ, тулалаан турар дьон бары кинилэри сиилирдии, сэннирдии, эмиз да соһуйбуттуу көрөн тураллара.

Ол икки ардыгар Баһылай: – Бу уол маһынан бырахта... – диэн кээбинээтэ.

Анараангыта «мин буолбатах, мин буолбатах...» диэн сарылаата. Ол уол төрөппүттэрэ: «Оҕолору куттаан тобо манна кэлбит биистэрий?» – диэн айманьылар. Бука бары маһынан бырахпыт уолу көмүскээн суугунаһа түстүлэр.

Арай Сэмэнчиктээххэ эрэ ким да кыһаллыбата. Даайалаах Сэмэнчик биһирбит аҕаларын кытта бэйэлэринэн соннук олорон хааллылар.

СИККИЭР.

Үөрэхтэрин тобо бырабалларый?

Саха – оҕотун туһугар олорор омук. Өйбүт-санаабыт, иитибибит оннук. Хас биирдии төрөппүт “Ыччаттым миигиннээбэр өйдөөх, сайдыылаах киһи буолуо, биһигиннээбэр үчүгэй олоххо олоруо” диэн кэскиллээх санаанан салайтарар. Үөрэх үтүөтүн талан киллэрэр, төлөбүрдээх да буоллабына, үбүн-харчытын аахса барбат. Хайдахтаах эрэл сүктэриллэрий, оҕоҕо!

Ол эрэри олоххо барыта талбыт курдук судургу буолбат. Собуруу улахан куораттарга, туора эйгэбэ тийэн баран, саха оҕото онно чэпчэ-китик үөрэнэр дуо, араас омук ортотугар бэйэтин миэстэтин судургутук булунар дуо?
Хомойуох иһин, сыллата үөрэбин тохтотон кэлээччи үгүс.
Манньык хобдох кестүү тобо тахса турарын уонна манньык быһыы буолба-тын туһугар тугу сүбэлээхтэрин сөбүн ыччаттан бэйэлэриттэн ыйыталасты-быт. (Биллэр биричиинэнэн ааттара уларыйда, куораттара ыйыллыбат).

Люба, эмп тэрилтэтин эдэр үлэһитэ:
– Мин, дынгэ, наһаа табыл-лан, үчүгэйдик үөрэнэн испитим ээ. Бүддьүөккэ кирибитим. Бииргэ үөрэнэр оболорбунуун түргэнник уопсай тыл булан, наһаа астык доботтордоммутум, сорохторун кытта билигин да билсэбин. Араас омук бары баара, ким да кими да туора көрбөтө. Уопсайбыт киһи эрэ үөрэ-көтө олоруох аныгылыы тулсабайа. Бары өттүттэн табыллыбыт курдугум.

Ону баара, муора куората буолан, тыаллаах-куустаах, сииктээх килиимэтин аһаах киһи доруобуйам тулуйбатаҕа. Бронхитым көбөн, сааһы быһа ыалды-бытым. Дьэ кыһыы!
Доруобуйабыт туругун учуоттуур буолун, барыахтаах сиргит килии-мэтин эрдэттэн билин, ыйыталаһын.
Инньэ гынан, үөрэхпин ХИФУ-га көһөртөрөн, этэнгэ манна түмүктээтим. Ордук туохтан үөрэбин диэ – идэбинэн миэстэ кестөн үлэлээн ээрбиттэн.

Нида, ХИФУ магистрана:
– Уой, наһаа кыбыстыылаах тиэмэ... Чэ, ааспытын кээнэ аһаастык кэпсиим даҕаны, бабар, кимиэхэ эмэ туһалаҕа. Ааппын уларытаар дии...
Кыра эрдэппиттэн кытаанахтык иитиллэн, “бэрээдэк быһа тутан си-эбит” киһитэбин. Ол эрэри анараа тийэн, үөрэхпин көтүтүү бөбөнү көтүтүм. Көңүл барбычча буолбатах, тобо диэ: наһаа кытаанахтык утуйабын. Сарсыарда сатаан турбат эрэй ээ, бэйэтэ ыарыы курдук... Киэһэ сөпкө сытабын, сорохтор курдук, түүннэри барга сылдыбыт да, пиибэлээбит да аныһым-харам суох. Оччо көтүтүлээх киһи туох аанньа билиилээх буолуох-пунуй? Аны хонтуруолунай үлэ бөбөнү куоттарбыппын. Инньэ гынан, бастакы сиэссийэбин да сатаан саппатым.
Көр, ол тухары дьоммор эппэппин. Итэҕэйиэн суоҕа буолуо да, саамай толлор киһим – ийэм. “Кыһынҕы каникулбар” кэлбиппэр, дьонум ба-рахсаттар үөрүү бөбөлөр. Санаат-ахпына, билигин да кыбыстабын. Үйэбэр албынныыр диэни билбэтэх киһи, ынырык сымьайаччы буолбутум. Таах ып-ырааһынан көрө-көрө, кубарыты... Бэйэбиттэн бэйэм сөбөрүм. Позор! “Сынньанан баран”, оннук салгыы «үөрэнэ» көтүм. Бу акаары-ны! Анараа ким да мизэх кыһаммат, мин да кимиэхэ да кыһаммаппын. Уопсайбын ый аайы төлүүрүм. Үөрэх-пин бырахпыппын бэл хоско бииргэ олорор кыһым да билбэтэҕэ. Кини атын институт устудьуона, аны ак-тыбыыс, уопсастыбанньык буолан

хоһугар кестөөччүтэ да суоҕа, киэһэ хонугар эрэ кэлэрэ. Бэркэ тапсарбыт даҕаны, мин кыһалбаҕа ыллара сыл-дьарбын билбэтэҕэ. Бэйэм да наһаа бүтэй эбиппин, киминин да аһаастык кэпсэллэтим. Биир дойдулаахтар-бын көрсөөччүбүн, “привет – пока” таһымынан алтыһарым. Сааскы сиэс-сийэ иннигэр үс күн иһинэн “уопсайтан табыс” диэн буолла, үөрэммэтэҕим биллэн табыстаҕа дии. Бу сааты-сууту! Ыксал буолла. Түс бэйэбэр наһаа уустук балаһыанһа бүрүккээбитэ, ахтыахпын да бабарбаппын... Араас хара санаа кирибитэ (сирэйин саба туттар)... Истириэс диэбиккэ дылы, дьэ кыр-дык, истириэс этэ. Тиһэбэр, психолог-ка “ити лиинийэ” сүбэлэттэрээри эрийдим. “Төрөппүттэргэр хайдах баарынан эт – өйдүөхтэрэ” диэтилэр. Хайыахпынай, кутталы кытта дьоммор эттим. Ону даҕаны, бассаабынан. Саамай сөхпүтүм: ийэм олох даҕаны аймамматаҕа, мөхпөтөҕө. Кэлин кэл-битим кээнэ, аһаастык кэпсэллэппит, холкутук быһаарсыбыппыт. Ийэм ал-быннаан “үөрэммит кэммэр” ыппыт харчытын сууматын эппитэ уонна “үлэһит буоллахпына, төннөрөөр” ди-эбитэ. Онон, киниэхэ ботуччу изстэ-эппин. Сөпкө гынар – киһи онгорбут албаһыгар эппиэттиэхтээх.
Онтон ыла, саараама, кими да ал-быннаабаппын. Ситиһибин даҕаны, бырабаалбын даҕаны – хайдах баары-нан туруору кэпсиимин.
Төрөппүт уонна оҕо икки ардыгар аһаҕас, итэҕэллээх, истин сыһыан – ол туохтааҕар да күндү.

Оксана, 3-с куурус устудьуона:
– Мин биир улахан куоракка ба-стакы кууруспун ситиһиилээхтик түмүктээбитим, ол гынан баран уба-астанар биричиинэнэн академ уоппу-скаламмытым.
Биир сыл көтүтэн баран тий-битим – арай үөрэбим бырагыраа-мата дэлби ыраан хаалбыт. Чэ, ол кыһалыннахпына өссө кыаллыа этэ. **Саамай соһуйбутум уонна хомойбу-тум – уопсайга миэстэ олох да биэр-бэтилэр, чугаһаппатылар даҕаны.** Ити мин даҕаны, төрөппүттэrim даҕаны күүппэтэх өттүбүтүттэн бу-олла... Хайыахпытый, кыһалбаттан кыргыттардыын кыбартыыра куортам-настыбыт. Онтубут бас быстар сыа-на. Аны үөрэнэр сирбиттэн тэйиччи (чугас куортамныыр табыллыбат), ол

дьиэбиттэн сарсыарда ааттаах эрдэ хоннубатахпына, пробкаҕа ыбылы олоробун, бастакы паарабар лап-па хойутаан тийэбин. Кэлэ-бара аҕаардас айаммар икки чаастан ордук барар. Аны группабар саҕа киһи буоллабым – кими да билбэппин энгин, бары да тонгуйдара сүр. Баста-кы үөрэммит группам эйгэс-сайаҕас оболоругар холооттоххо – чынгха атын хартыына. Чэ, быһата, бары өттүттэн хайдах эрэ табыллыбатым...
Ол иһин манна Дьокуускайга көһөртөрдүм. Олох кэмсиммэппин. Билигин бэйэлээх бэйэм куораппар бэйэ дьонунуун, астына-астына, үөрэнэ сылдыабын. Туйгуммун, онон үрдүк истипиэндыйэни ылабын, ак-тыбыыс бөбө буоллум. Итинник диэн сүрүйаар (күлэр).

Миичик, ХИФУ үрдүкү куурус устудьуона:
– Оо, оччолорго 17-бин саҕа ааспыт оҕоҕоос буоллабым. Сөбүлүүр идэбин талан, собуруу үрдүк үөрэх кыһатыгар бэрт кэбэҕэстик киирэн хаалбытым. Оскуолаҕа үчүгэйдик үөрэммитим, бэйэм кыахпар аһара эрэллээбим. Кэ-кэ, барахсан... (күлэр).
Дьэ ол бэйэм бастакы сиэссийэ-бэр “тобуктаабытым”. Тобо диэ – биир дьиэбэ преподаватель түбэһэн сорбутун сордообута. Эдэр киһи этэ. Ала-чуо миигин эрэ булбакка, группа-ны барытын. Сиэссийэ эрэ аҕай ин-нинэ хас биирдиитигэр атын-атын халын баҕайы кинигэлэри туттартаан баран, “бу маны ааҕан баран, уон күн иһинэн рефератта суруйан аҕалын, оччоҕо эрэ зачет туруоруом” диэтэҕэ үһү. Мин аһара соһуйан, паникалаан хаалан, ылса да барбатабым. Мунгар, группам оболорунуун үчүгэйдик кэп-сэлпэт-ипсэлпэт этим. Соботох са-хабын. Кураторбыт биһиэхэ эрэ

наадыбата, күһүн биирдэ кестөн ааспыта. Мин буоллабына кимиэ-хэ да барарбын, сүбэлэттэрэрбин билбэтим. Кус оҕотун курдук мунан хааллым. Деканакка энгин киирэ сыл-дьааха баар эбит... Ол зачеппун кы-айан ылбакка, эксээмэннэргэ бара да сорумматабым. Аны дьиэбин, дьоммун ахтан издэйэ сылдыар киһи, эгэ эрэ, билиэт ыллым да, Сахаҥа сириҥ диэки көтө турбутум.
Мунгук баҕайы эбиппин, аны са-наатахха. Оҕо киһи ыраах сиргэ үөрэнэ барарыгар, онно билэр дьоннооҕо ор-дук. Уонна бэйэбитин сэнэммэккэ, би-иргэ үөрэнэр оболоргутунуун кэпсэ-тэн-ипсэтэн иһин – биир хааһыга буһа сылдыар дьон буоллаххыт. **Көрсүбүт кыһалбаһытын диригэппэккэ, тутта быһаарсан иһэргит ордук. Уонна сүрүнэ, моһоллортон сынтарыйбак-ка, барытын уйар, тулуйар наада.**
Аныгылыы өйдөбүлүнэн – стрес-соустойчивай буолуу.

Марина, эдэр ийэ:
– Били «ханньык да үөрэх буоллун, Питергэ эрэ буоллун» дииллэрини, мин эмиэ уруккуттан ыраланар бу кэрэ куораппар эрэ үөрэнээри, түһээн бат-таппатах, билбэт тылым үөрэбэр наһаа судургутук кирибитим. “Тобо да онно кирибиккиний” диэтэххэ – инникитин, “улахан кууруска табыстахпына, наа-далаах, бабарар отделениебар миэстэ табыста даҕаны, көһөртөрүөм” диэн бигэ эрэллээбим. Бэркэ үөрэммитим, тылга дьобурдаахпын. **Онтон нөгүө сылыгар атын салааҕа көһөр уустуктардааҕа биллэн табыста.** **Быһаччы эттэххэ, кыаллыбат да эбит...** Онон, “бу үөрэтэ сылдыар тыл-ларым биһиги өрөспүүбүлүкэбитигэр туох даҕаны сыһыана суохтар”, “бу

идэбинэн сатаан үлэ булуо да суох-пун” диэн өйдөөтүм.
Ол эрэри үөрэммит кэммин, доботторбун наһаа үчүгэйдик саныы-бын. Ыра санаабын толордобум дии – аан дойдуга кэрэтинэн аатырар, баай устуоруйалаах, дыкти куорат көңүл салгынынан сайа тыһынан, ма-аны, бэлиэ миэстэлэрин илэ көрөн, аныгы мегаполис сайдыылаах олобун иһиттэн билэн... Саамай сүрүнэ – Дьылдам ыйытынан, тапталаахпын көрсөн, ыал буолан, ол кэрэ куоракка саахсаланан биир үйэлээх өйдөбүл хаалбыта.
Онон, биир ыра санаам туолбуту-гар төрөппүттэргэр махталлаахпын эрэ, тугу да кэмсиммэппин...

Андрей, аармыйаҕа сулууспала-аччы:
– Оскуолаҕа үрдүкү кылаастар-га сылдьан, туох үөрэххэ киирэрбин билэрим, эрдэттэн сыал туруору-нан, сыһыаннаах биридимияттэри диригэтэн үөрэппитим. Онон, оскуола кэнниттэн бастакы сылбар баҕалаах үөрэхпэр тутта кирибитим. Однокурсник-тарбыны үчүгэйдик кэпсэтэр, алтыһар этим. Куораты даҕаны сөбүлээбитим, килиимэтигэр даҕаны сөп түбэспитим.
Дьэ ол эрэри, мин ... көңүл-босхо барбычча (ол аайы ийэ-аҕа хонтуруола суох!), үөрэхпин борогууллаан барбы-тым, түүннэри күүлэйдээн, ардыгар

утуйан, хойутаан хаалан барааччым суох. Аны дьиэбэ үлэни аһара элбэҕи биэрэллэрэ, ону тутта толорбокко мун-һан испитим, онтум ханна барыай – хайа курдук үүнэн истэҕэ. Кэлин аһара элбэх «иэстэх» буоламмын, симмэр түһэн, паараларга төрүт даҕаны барбат буолбутум. Көтүтүм, иһим элбэх буол-лан үөрэхпиттэн уһуллубутум. Онно сыл аҕаара үөрэммитим.
Устудьуон бырааттарга “бүгүн онһулуохтаагы кэлиннигэ көһөрбөккө, тутта толорон иһин” диэн сүбэлиэм этэ.
Уонна сүрүнэ – **көңүлтэн төбөбүт эргийбэтин.**

Саамай чулуу сэбиэскэй сэриинит

Ханпаша Нурадилов. Ханпаша 1922 с. оччотообу Дагестан уобалаһын Минай-Тугай аулугар төрөөбүт. Оҕо эрдэбиттэн төгүрүк тулаайах хаалан, убайыгар иитиллибит. 1940 с. Ханпаша Кыһыл Аармыйа кэккэтигэр ыңырыллан үөрэ-көтө сулууспалыы барбыт.

Бастакы байыаннай сүрэхтэниини эдэр чэчиэн уола 1941 с. Украина Захаровка диэн бөһүөлэгэр ааспыт эбит. Дьоно барыта өлбүттэрин кэннэ, соботох ордон хаалбыт, ыараханлык бааһырбыт эдэр байыас пулеметунан 120 ньиэмэс фашиһын өлөрбүтэ кэлин докумуонунан бигэргэммит. Эбиитин, ол хапсыһыттан кини 7 өстөөбү билиэн тутан дьонугар төннүбүт. Абыайа ый буолан баран, Нурадилов өстөөх тылыгар киирэн, 50 фашиһы уонна өстөөх 4 пулеметун суох онгорбут.

1942 с. олунньутугар кини пулеметунан 200 фашиһы өлөрбүтэ бэлиэтэммит. Бу хорсун дьайыларын иһин кинини Кыһыл Знамя уордьанынан наҕараадалаабыттар. Өстөөх да аһара дьорбоот уонна

бэргэн, “үрдүк таһаарылаах” пулеметчик баарын бэлиэтии көрөн, кини “төбөтүн иһин” хас да уонунан тыһ. рейхсмарка харчылаах бириэмийэ биллэрбитин суруйаллар. Фашист снайпердара кинини анаан бултаһар буолбуттар.

1942 с. күһүнүгэр Ханпаша Нурадилов Сталинград хапсыһыларын кэмигэр өлбүтэ. Ол тигэх киристигэр өлөрдүү бааһырбыт байыас өстөөх окуопатыгар утары сыыллан киирэн, пулеметунан ытыалаан, гранатанан уонна илиитинэн киирсэн, өссө 250 ньиэмэс саллаатын өлөрбүтэ докумуоннаммыта.

Уопсайынан, 18 эрэ саастаах Ханпаша Нурадилов балтараа сыл сэриилэспит кэмигэр барыта 920 өстөөбү сууһарбыта, 7 өстөөх пулеметун расчётун суох онгорбута, 12 ньиэмэһи билиэн ылбыта бигэргэтиллибитэ. Өлбүтүн кэннэ киниэхэ Сэбиэскэй Союус Дьоруойун үрдүк аата ингэриллибитэ (*Дьоруой аатыгар барыта түөртэ түһэриллэ сылдьыбыта*).

Биллэрин курдук, сэрии сылларыгар чэчиэн омуга “норуот өстөөбө, таннарыахсыт” аатыран депортациялана, улаханлык туоратылла, атарахсытылла сылдьыбыта. Ол үрдүнэн, бу Нурадиловка Дьоруой аатын ингэрбиттэрэ – кини дынг чэхчы кийиттэн таһыччы дьоруойдуу быһыыны онгорбутун туоһута.

“Дыкти” аабыы

Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии сылларыгар снайпердары хайдах уонна туох бириинсибинэн наҕараадалыылларын билигин ким да кыайан быһаарар кыаба суох. Сэрэйэбин эрэ. Сорох байыаннай чаастарга 20–40 өстөөбү суох онгорбут снайпердарга тута Кыһыл Сулус уордьанын биэрэллэрэ, сорохторго 50–80 фашиһы уодьуганнаабыттарын кэннэ бэрт эрэинэн “Хорсунун иһин” эрэ мэтээли биэрэллэрэ биллэр. Оттон 300–600 өстөөбү өлөрбүт (докумуонунан бигэргэтиллибит) бастын снайпердар хайа быспыт аңаардара Сэбиэскэй Союус Дьоруойун аатыгар да тиксибэккэ хаалбыттара.

Чугастан холобурдаахха, син биир бэйэбит курдук ыраах Уһук Илин-тэн төрүттээх, нанаай омук хонууна, снайпер **Максим Пассар** 237 фашиһы уодьуганнаан баран, 2010 с. эрэ кэлэн Арассыыа Федерациятын Дьоруойун аатын ылбыта. Өлбүтэ быданнаабытын кэннэ. Дьингинэн баран эттэххэ, 1943 с. өлбүт байыаска 2010 с. кэлэн Дьоруой аатын ингэрэллэрэ туох туһалаах-суолталаах буолаахтыай! Дьобойон, санааба эрэ... Сэрии сылларыгар аас-туор олохтоох нанаай аймахтарыгар, Пассар дьыэ кэргэнигэр (ол дьон сэрии ыар сылларын тыыннаах төлө түспүттэрэ да биллибэт), ол бочуоттаах аат кэмигэр бэриллибитэ буоллар дэлэлээх өйөбүл-тирэх буолуо этэ дуо...

Саха саарына **Федор Охлоков** (Томпо, Кириэс Халдыаайы) пулеметчиктыы сылдьан тыһыынчанан өстөөбү суох онгорон, кэлин снайпердыы сыл-

дьан аңаардас аабыллыбытынан 429 фашиһы өлөрөн баран, бэрт эрэинэн, үтүө дьон туруорсуутунан эрэ, 1965 с. Дьоруой аатын ылбыта.

Аан дойду II сэриитин биир саамай бастын снайпера **Иван Кульбертинов** (Өлүөхүмэ, Тээнэ) 487 өстөөбү уодьуганнаабыта төһө эмэ бигэргэтиллибитин үрдүнэн, Дьоруой аатыгар тиксибэккэ сылдьан өлбүтэ (1993 с.).

Тэҥнэбилгэ, Сталинград кыргыһыларыгар аатырбыт **Василий Зайцев** – **242, Людмила Павличенко** 309 өстөөбү өлөрөн баран, 1943 с. Сэбиэскэй Союус Дьоруойун аатын ылбыттара, билигин Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу

сэрии бастын снайпердарын быһыытынан номоххо киирбиттэрэ.

Хапсабай

Сахалар тустуубут төрүт көрүгэ – хапсабай – быраабылата туох да энчитэ-тэппинэ суобунан, судургутунан, ким бабарар дьарыктаныан сөбүнэн, билигин Арассыыаба эрэ буолбакка, аан дойдуга эмиэ киэнник тарбана турар, биллэр-иһиллэр.

Хапсабай диэн тылы “Саха тылын кылгас быһаарылаах тылдьытыгар”: “1. Сымса, түргэн хамсаныылаах, туттунуулаах. 2. Хапсабайдаһан тустуу (саха национальной тустуута)...” – диэн быһаарбыттар.

“Хапсабай” диэн тыл, дьингинэн, сахаба эрэ баар буолбатах. **Ол курдук, монгуоллуу – “гавшгай”, бүрээттии – “габшагай”, тувалы – “кашпагай”, алтаайды – “капшагай”** син биир биһиэхэ курдук **“проворный, ловкий, расторопный, быстрый, скорый, поспешный”** диэн суолталаахтар.

Аныгы саха хапсабайдыттара киэн сирдэринэн тэлэһиэн туста сылдьан Сибиир атын омуртарыгар “ээ, бу барыбытыгар баар тыл, төрүттэрбит бары манньк туста сылдьыбыт буолуохтаахтар, биһиги бары аймахтыыларбыт” энгин диэн чугасаһа сатыахтарын сөп эбит.

Тираннозавр

“Бу Сир шарыгар олоро сылдьыбыт саамай адырба кыыллартан биир чулуулара – тираннозавр”, – диэн бары оҕо эрдэхпиттэн билэбит.

Бу сизэмэх харамай Син шарыгар 70–66 мөл. сыл анараа өттүгэр олоро сылдьыбытын суруйаллар. Бу кыыл уңуохтарын, сүрүннээн, Хотугу Эмиэриккэ булаллар. Үүт-үкчү киниэхэ майгыныннар эрээри, арыый атын уруулуу сизэмэх динозаврдары Евразия кэнтиниэнигэр эмиэ булаллар.

Билигин биллэр, “Сью” диэн ааттаммыт улахан тираннозавр 12,5 миэтэрэ уһуннааба, 9,5 туюннаба тийэ ыйааһыннааба биллэр. Быһата, улахан тираннозавр ыйааһына 10 туюннаба тийэр.

Бүгүнтү туругунан, билим эйгэтигэр барыта 50-ча тираннозавр уңуоҕа толору көстөн тураллар. Онтон тирэбирэн, учуонайдар бу улуу дьаалы уратыларын сийилии үөрэтэллэр.

Тираннозавр билигин көстүбүт саамай улахан тийһин кээмэйэ – 30 см. Сир шарыгар олорбут харамайдартан хайалара да оччо улахан тиистээбинэн “киһиргэнэр” кыаба суох.

Тираннозавр оҕото күн сириҥ көрбүт бастакы 14 сылын тухары олус түргэнник улаатан барар эбит. Сыл аайы ыйааһына 600-чэкэлии киилэ эбиллэн баран, 18 сааһыттан улаатара бытаарар. Билимгэ биллэринэн, билигин булутллубут саамай кырдыаас тираннозавр сааһа – 28 сыл. Онон, син олорбохтуу түһэр харамай эбит.

Археология дааннайдарга көрдөрбүттэринэн, тираннозаврдар кыра сылдьан түүлээх буолаллар. Ол эбэтэр, кыра сылдьан улахан бабайы кууруссаса майгынынналар. Сыһыа, улаатан истэхтэрин аайы, ол түүлэрин соробо түһэн, хатырыкка кубулуйар. Ол да гыннар, кинилэр үгүстэрэ үйэлэрин тухары онон-манан түүлээх сылдьаллар.

1970 сылга диэри тираннозавры “нүксүгүр киһи курдук хаамар кыыл” диэн суруйаллара. Ол сабана түмэллэргэ тираннозавр уңуобун сиртэн 45 кыраадыс эрэ курдук бөгдөччү туруораллара. Кэлинги чинчийилэр түмүктэринэн, тираннозавр икки атахтаах эрээри, сир ньюрун курдук сытыары моһуоннаахтык туттан сылдьара быһаарыллыбыта. Онон “Парк юрского периода” диэн киинэбэ көстөр тираннозавры “саамай сөптөөх быһыылаах” диэн сыаналыахха сөп.

Тираннозавр инники атахтара олус кылгастар. Онон олобуран сорох учуонайдар “бу туох да туһата суох, былыргыттан ордон хаалбыт салаалар” дэтэлии сылдьыбыттара эрээри, уңуохтарыттан сирдэттэххэ, бу “илиилэр” олус күүстээх быччыгыннаахтара көстөр. Хас биридди “илии” 200-тү киилэни холкутук көтөбөр кыахтаабын таһынан, оно олоро сылдьар икки аарыма, дэгиэ тынгырах көмөтүнэн төһө бабарар улахан кээмэйдээх булду кытаахтаан ылан, ханна да куоттарбакка, хам тутар уратылаах эбит.

Аныгы көмпүүтэр көмөтүнэн, тираннозавр төһө түргэнник сүүрэрэ эмиэ быһаарыллыбыт: чааска 29 км. Чугас сиргэ сүүрэр спринтер-спортсмен сүүрэр түргэнэ – чааска 43 км. Онтон сылыктаатахха, тираннозавр син биир орто киһи курдук сүүрүүн сөп. Ол эбэтэр, быһый киһи киниэхэ ситтэрбэккэ куотан хаалыан сөп буоллабына, дьон баһыйар үксэ киниттэн куотар кыаба суох, аһылык эрэ буолар кыахтаах.

Тираннозавр – аһара кыраҕы харахтаах кыыл. Ол курдук, кини хараба киһи харабынааҕар 13 төгүл сыты, булдун 6 км ыраахтан да көрүүн сөп (киһи хараба саамай ырааппыта 1,6 килэмэтири эрэ көрөр). Онон, кини киһини көс аңаара ыраахтан көрөн, ханна эрэ мас кэннигэр сөрөнөн саһан, тоһуйан туран тутан сизэн сөп.

Бу адырба кыыл, син биир харахадьыыл курдук, сизэртибэтин ытыран баран үлтү сахсыан, илгизэлээн, 70-нуу киилэбэ тийэр эт күһүктарын тобута тыытан ылыан сөбүн учуонайдар быһаарбыттар.

Чэ, быһата, ол абааһы харамайа билигин суох буолбуттан үөрэбит эрэ. Баара буоллар, накаас буолуо эбит.

Дьара- лыктары анаан үөрэтэр салаа	↓	... ойуур (кыра хойуу мастаах)	↓	↘				Итии чобу ытытта- ран Ылар тэрил	↓		... кырыытынан (буолунай)	... барда	→		
			... орон	...-бытах дьон		Сыарбатын ... ингнэр		→			↘				
→					↓	Түгэт, тэҥний үллэр	→				Туматтар өрөгөй- дүүр хаһыы- лара		Уол оҕо биир күн ... уорба- тыгар, биир күн – өрөбө- түгэр	→	
Н.Якут- скай сэһэнэ "... уонна таптап"	↘	Мас умнастан тахсар салаата	Алибасов аата	→											Мэнгэ нэһи- лиэгэ
			↓			...ан кэлии	↓	Кыра сүүрээн, үрүйэ	→				↓	... идэ – куһаҥан кэмэлдьи	↓
→										Көтөр аалга киирэр кирилиэс					Кэскили түстүүр баҕа санаа
Эрдэттэн сэрэнии, куттаны		һуу... буолуу		Былыргы оонньуу – "... уонна бөрдө"			Кыбытык мас		Эргизэн	→	↓				↓
→		↓		Кэһил- либэт тыл	→	↘					Ы... майгы	→			
... киһинэн олорор			... быччары	↓	...мах		Ап төрдө ... Хара бухатыыр		... үрэх (Бүлүү энээргэ)	→					
Сүдү улахан	→							→				Кэм	→		

15-с нүөмэргэ тахсыбыт сканворд эппиэттэрэ:

Туруору: салан, Малдыабар, табык, адаарыһыы, ыаста, Кылаан, хал, татым, амырыын, сыыйа, Аана, Хатан, мотуйар, даача, Расторгуев.

Сытыары: ыалдытымсах, кыл, латыын, дыба, ырыа, мат, арыый, хочо, сатыын, сыах, Тар, саҕаһа, пин, Аму, лабысха, утуйуу, арыта, ыга, өг, Александров.

Сканворду сөбүлээччилэргэ анаан <https://kuum.ru> аан ситиммитигэр эмиэ сканворд таһааран саҕалаатыбыт. Бу куар-коду төлөпүүнүг камератынан туһаайан киирэн таайыаххын сөп. Үчүгэйэ диэн, ситэри таайбакка бэринэр түгэнгэр түмүктээн, хоруйдарын көрүөххүн сөп. Чэ, саҕалаа!

Посуточно комнаты и койко-место от 1200 руб. ЗОЖ, паспорт. Рядом новый онкодиспансер, РБ-2.
Тел.: 8-914-111-8458

* В связи с утерей считать недействительным аттестат о среднем образовании, выданный Антоновской средней общеобразовательной школой в 2003 году на имя Тимофеева Михаила Александровича.

"Кыым" телеграмыгар киир

Хой

Сыһа-халты өйдөһүү тахсыбатын курдук, сонуну, сурабы "сиидэлээн" ылына, истэ үөрэн. Харчыгын харыстаан, наадалааха эрэ туһаныан этэ. Истээх түгэнгэр ыктарыаххын сөп. Ол эрэри ыам ыйыгар хантан эрэ харчы кириэх курдук, онон олус санаарҕаама. Өрөбүлүргэ айылҕаҕа сырыт. Чугас добоһторгун, дьиз кэргэнтин кытта буол. Ол-бу иирсэнэн, билбэт дьонгунуун алтыһартан туттун. Нэдиэлэ бүтүүтэ айар-тутар, тугу эрэ көбүлүүр баҕан күүһүрэн турууһу.

Обус

Нэдиэлэ саҕаланыта көрдөөх-нардаах тэрээһинтэн, добоһуу көрсүһүлэригиттэн, ол-бу дискэтиэкэттэн туттунарын ордук. Харчыг барбахтаһыа, ол эрэри биир очо дуоһууһу ыларын саарбах. Таптааллааххар, дьиз кэргэнгэр сүрүн болҕомтоһун, бириэмэһин анаа. Аймахтарын да эийгин үтүө сыһыанга сулуохтара, күүһу биэриэхтэрэ. Сын-һыланг кэнниттэн туох эрэ интэриэһинэй бырайыакка үлэлэһиэх курдуккун. Түмүгэ, чаччы, астыннарыа.

Игирэ

Тутаах сыалгын ситиһэргэр ким эрэ туорайдаһар да курдук буоллаһына, иирсэн, этиһэн иһимэ. Сулус хаамыта оннук. Тулу-урдаах, дуулуурдаах буол. Бу ордук салалтаны кытта сыһыанга тобоостоох. Төһө кыалларынан дуоһуа сыһыан, бириэмэн тийбэккэ сылдыбыт дьарыгар ылсан сэргэхсий. Айан-сырыы да эийэхэ табыллар кэмэ. Нэдиэлэ ортого сылаарбаан ылыаххын сөп. Ол эрэри доруобуйа туруга этэнгэ. Айар-тутар баҕа улаатыһы.

Араак

Нэдиэлэ саҕаланыта үһүн айанга туруна сатаабатын ордук. Оттон бэлиэр айанныы сылдьар буоллаһына, эрдэ тол-куйдаабыт хайысхабыттан туораама. Суолга болҕомтолоох буолуу эрэйиллэр. Өр ыраламмыт табааргын ылан, лаппа улаханчык үөрүүһүгүн. Сулумахтары интэриэһинэй билсиги күүтэр. Уолсайынан, ыам ыйыгар элбэх, ол иһигэр кэнэбэһин туһалаах, билсиги үгүс буолсу.

Хахай

Быһыматхык быһыламмат курдук кыһан. Оннук санаа киридэһинэ, ончу ыраах кыйдаа. Баан өнгөтүн туһанаргар сыһа-халты илии баттаспат эбэтэр ханна эрэ каартабын умну-бат ғына болҕомтолоох буол. Бэйэн сайдаргар көмөлөөх, санаан тардыһар ылыстахына, үтүө түмүк өр күүтэриэ суоҕа. Ситиги сиэтиилээх ыам ыйа бу тийээн кэлбитигиттэн үөр. Куонкуруска кыйаар, карьера үрдүүр кыаҕа улаатыа.

Кыыс

Кэргэннээх буоллаһына, кэлэр нэдиэлэҕэ таптааллааххын кытта бутуурдаах болпууостары дьүүлэхэ сатаама. Дуона да суоҕу күүрэкэтиэх курдуккун. Оттон устудьуон буоллаһына, преподаватели кытта аахса, быһаарса сатаама – обустарылаах эн буолуон. Өйү-санааны сааһыланарын туһалаа. Доруобуйа туруга – этэнгэ. Үл-харчы да кэмнэн курдук. Хайагытын эрэ үтүө сурах күүтэр биитэр үлэҕэ үрдэһин.

Бйааһын

Доруобуйабын көрүнэ сырыт, хаачы-стыбалаах, сибидэй аһы аһы сатаа. Дийиэтэлииргэ барсар кэм. Сэттэ сириэн сизлбэккэ, биир суолталаабы талан, ону быһаар. Харчыны сэрэнэн тутун. Бу нэдиэлэҕэ иэскэ кирибэт курдук дьаһанарын ордук. Биир идэлээхтэргин, чугас добоһторгун кытта сынһан, кинигэтэ аах. Салгынгна сырыт, сэргэхсий.

Скорпион

Таптыыр киһигиттэн олус элбэҕи эрэйэр курдуккун. Сыһа. Оҕолоох буоллаһына, араастаан атахтаан, болҕомто эрэйэн бардаһына соһуйума. Баскар олус да ытыр-батаргын, төрөппүт сылаас ийиитин биллэриэххин наада. Кэпсэт, ханна эмэ баран дьыэнэн күүлэйдээн. Нэдиэлэ бүтүүтүн диэки туох эрэ былаанын табыллан, санаан биллэ күүһүрүөх курдук. Биисинэстээх дьон ыам ыйыгар маастара табыллыа.

Охчут

Дьиз кэргэнгэ ил-эйэ олохсуйа-рын туһугар үлэлэс. Сытыы кыһалба быһаарыллыахтаах да түгэнигэр ону нэ-диэлэ тийэх күннэригэр диэри тарда сатаа. Нэдиэлэ бүтүүтэ таптааллаабы кытта сыһан тулсуйуу. Хамсаабат халытаалга уонна нэһилиэстибэҕэ сыһаннаах докумуоннарынан кэлэр нэдиэлэҕэ дьарыктамматтын ордук. Сэниэ-кыах эийэхэ дэлэй.

Чубуку

Дьикти-дьийбэ майгылаах, олус судур-гута суох дьонтон тэйиччи сырыт. Дьонго үтүнү онгороору албынгна киирэн биэрэр кыах улаатар кэмэ, араас "пирамидаҕа" саан-таама. Улахан аты-тууту нэдиэлэ бүтүүтүн диэки ордук табыллыа. Түбэһиэх ылбакка, бастаан хас да маҕаһыны көр, сыананы үөрэт. Хайагыт эрэ таптааллаабын көрсүүһү. Кими эрэ кэргэн тахсарга этии киирэн үөрдүө, баҕар, соһутуо. Оттон ким эрэ оҕо үөскээбитин билэн дьоллонуо.

Күрүлгэн

Аралдьыйар, саатыыр араас тэрээһингэ сылдыарга, бэлэх-туһах атылаһарга соч-чото суох кэм. Уолсайынан да, кэлэр нэдиэлэҕэ «ол-бу атыттан туттунун» диэн сулустар субэлээбиттэр. Нэдиэлэ ортого дьиз кэргэнгэ өйдөспөт быһыы таҕыстаһына да, диригэппэт ғына дьаһан. Сулумахтары сонун билсиги, көрсүүһү күүтэр. Туһалаах түбүк-садык элбэх эрэри, ону билбэккэ аһарыан.

Балык

Сулустар бэрдимсийииттэн (амби-ция), бэйэмсэхтэнииттэн туттунаргар субэлиилэр. Ити чуолан дьиз кэргэн, уруу-аймах сыһыаныгар тобоостоох. Тоҕо диэтэххэ, кинилэр уонна эн баҕан уратылаһалларыттан сылтаан иирсэн күөдүйүүн сөп. Тас көстүүнү, сэбэрэни да кэлэр нэдиэлэҕэ уларыппат ордук. Сөбүлүүр дьарыккар ылсарын, дьыни-уоту сөргүтэ, сууһа-сото түһэрин туһалаа. Айанныыр, ханна эрэ барар баҕа күүһүрүүһү.

КЫЫМ

16+ **НОРУОТ ХАҢЫАТА**

Хаһыат тахсар ахсаанын Национальной тираж сулууспата бигэргэтэр.

Хаһыат Бэчээт уонна маассабай коммуникация федеральной агентствотын өйбүлүнэн тахсар.

Сурутуу индексэ: ПР320

Кылаабынай эрдээктэр: И.И. ГАВРИЛЬЕВ
Тэрийэн таһаарааччы: М.Н. ХРИСТОФОРОВА
Генеральной дириэктэр: А.Д. ШИЛОВ
Шеф-эрдээктэр: Альберт КАПРЫНОВ
Эрдээктэри солбуйааччы: Дмитрий ИВАНОВ
Эппиэттиир сэкирэтээр: Мария САННИКОВА
Тыа хаһаайыстыбатын салаата: Татьяна ЗАХАРОВА
Уопастыбаннаһы кытта үлэ: Оксана ЖИРКОВА
Тыл эрдээктэрэ: Геннадий ГУРЬЕВ
Кэрэспэдьиэннэр: Нина ГЕРАСИМОВА, Туйаара СЕРГЕЕВА, Саргылаана БАҒЫНАНОВА, Федор РАХЛЕЕВ, Диана КЛЕПАНДИНА
Таһан онгордулар: Евдокия ДЬЯКОНОВА, Мария ПЕТУХОВА
Корректор: Людмила БАИШЕВА-ФЕДОРОВА
"Ситим" медиа-бөлөх көмүүтэрин сыабар таһан онгоһулунна

Сибээс эйгэтин информационнай технологияҕа уонна маассабай коммуникацияга надзорун федеральной сулууспатын Саха сиринээҕи бырабылыанньатын 02.03.09 бэриллэбит сибидиэтэлиэстэбэтэ: ПИ № ТУ 14-0038
Хаһыат "Ю.А. Гагарин аатынан өрөспүүбүлүкэтээҕи типография" АУО бэчээттэннэ. Аадырыһа: Дьоккуускай к. Бүлүүлүүр куоллаһас, 20
Ааптар санаата эрдээксийэ тутуһар позициятыгар сөп түбэһимизэн сөп. Эрдээксийэҕэ кирибит суруктар төннөрүлүбэттэр.

РЕКЛАМА СУЛУУСПАТА (ТӨЛӨБҮРДЭЭХ ӨНӨ БАРЫ КӨРҮНЭ):
"Бэчээт дьизэтэ", Орджоникидзе ул., 31, 111 хос, тел.: 34-05-03

Эрдээксийэ уонна таһаарааччы аадырыһа:
677027, Дьоккуускай к., Киров ул. 18, В блок, 709 кэб.
Тел.: 42-21-08
Электроннай почта: kuumsakha@mail.ru
Ахсаана 13.150 экз. Кээмэйэ 10 б.л.
Бэчээккэ илии баттыыр бириэмэ: 20.00
Бэчээккэ туттарылынна: 19.00
Сыаната көнүл